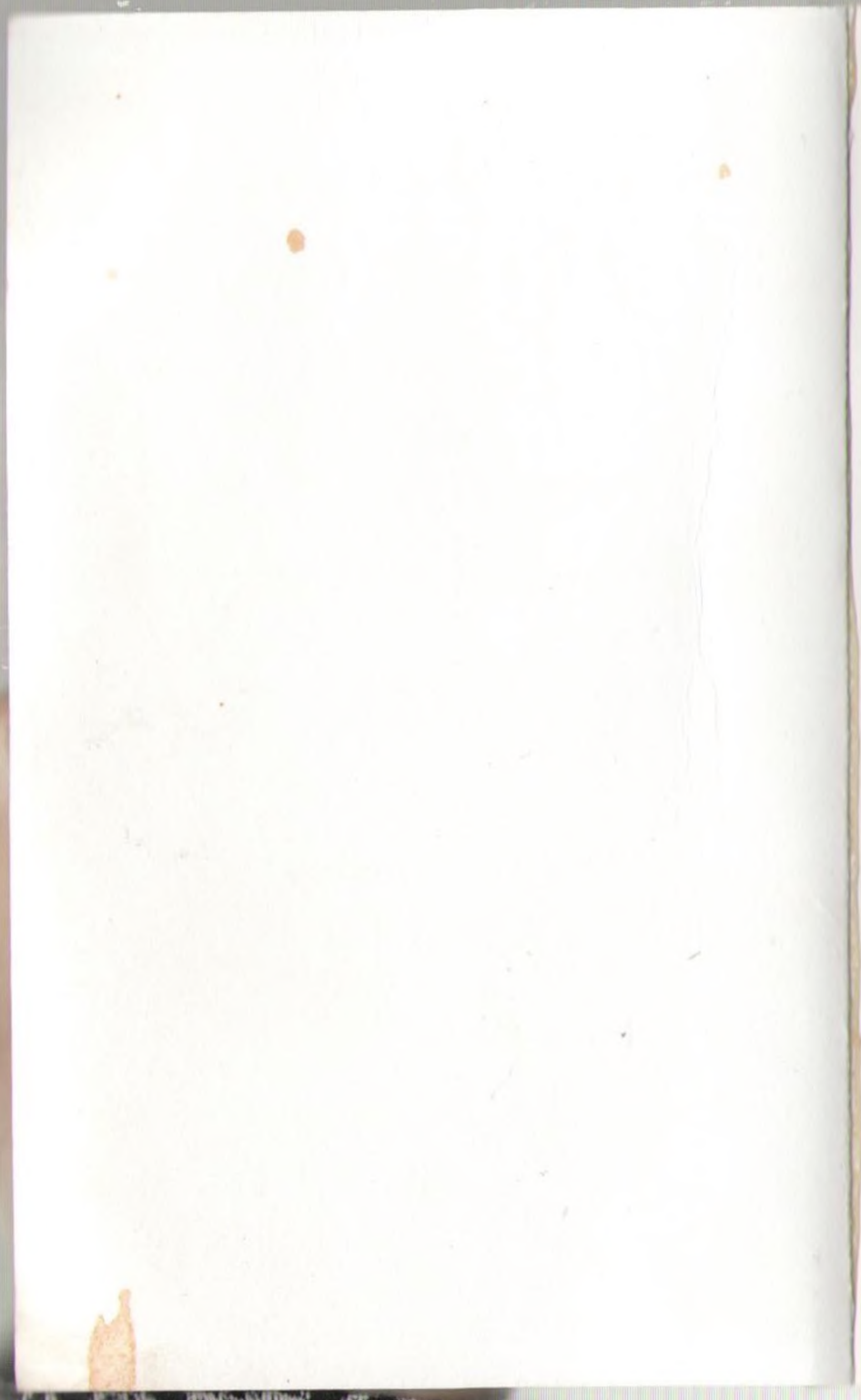

81.2 58

Н-87

АБДУҲАМИД НУРМОНОВ

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ ТАРИХИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва
урта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртлари ўзбек филологияси
факультетлари талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этган*

ТОШКЕНТ — «ЎЗБЕКИСТОН» — 2002

БИБЛИОТЕКА
Б.Х. ТИП и ЛП
№ 73158

Ниҳоят, 1991 йилнинг 31 августида мўъжиза рўй берди. Ота-боболаримизнинг асрий орзу-умидлари рўёбга чиқди. Ўзбек халқи рус истибдодидан мустақилликка эришди. Истиқлол туфайли энди ўтмиш маданиятимизга, миллий қадриятларимизга ҳурмат-эътиқод руҳида ёндашиш, бой маданий меросимизга ҳолисона баҳо бериш имкониятига эга бўлдик. Шунинг учун ҳам аجدодларимиз қолдирган маданий меросни ўрганиш, даҳоларимизнинг жаҳон фанида тутган ўрнини ҳолисона белгилаш бугунги ўзбек олимларининг энг долзарб вазифаларидандир.

Бундай вазифа бевосита тилшуносликка ҳам дахлдордир. Чунки шу кунга қадар муқаддас заминимиздан етишиб чиққан тилшунос олимларнинг илмий меросини етарлича баҳолай олмадик. Тилшуносликнинг назарий масалалари фақат Оврупо олимлари номлари билан боғлаб келинди.

Олий ўқув юртларининг филология факультетларида ўқитиш режалаштирилган «Тилшунослик тарихи» курсида ҳам асосан Оврупо ва рус тилшунослари ўрганилди, уларнинг тилшунослик ривожигаги роллари ҳақида фикр юритилди. Ўзбек филологияси факультетларида ҳам худди шу дастур бўйича дарс олиб борилди. Ўзбек тилшуносларининг хизматлари ҳақида лом-мим дейилмади. Истиқлол туфайлигина олий ўқув юртлари дастурларига «Ўзбек тилшунослиги тарихи» курси киритилди. Шу кунга қадар рус тилида «Лингвистик таълимот тарихи» номли ўнлаб китоблар нашр этилди. Лекин ўзбек тилида лингвистика тарихига бағишланган юқоридаги каби биронта ҳам китоб яратилмади.

Афсуски, ота-боболаримиз қолдирган ёзма ёдгорликларни синчиклаб ўргансак, бу асарларда тилшуносликнинг бир қанча масалалари Оврупо олимларидан анча олдин баён қилинганлигининг гувоҳи бўламиз. Шунинг учун ҳам аجدодларимиз қолдирган лингвистик меросни ўрганиш ва уни жаҳон тилшунослиги доирасида баҳолаш, ўзбек тилшуносларининг жаҳон тилшунослиги ривожига қўшган ҳиссасини аниқлаш бугунги ўзбек тилшунослиги олдидаги энг хайрли ишдир.

Ушбу китоб ўзбек тилшунослиги тарихида илк марта яратилаётганлиги учун унда айрим мулоҳазали ўринлар бўлиши мумкин. Асарни мукаммаллаштириш учун билдирилган ҳар қандай фикр-мулоҳазаларни муаллиф мамнуният билан қабул қилади.

Қўлланмани тайёрлаш чоғида фойдали маслаҳатларини билдирган ЎзФА академиклари: Алибек Рустамов, Ғанижон Абдурахмонов, Азим Ҳожиевларга; филология фанлари докторлари, профессорлар: Низомиддин Маҳмудов, Ҳамид Неъматов, Қозоқбой Маҳмудов, Ёрмат Тожиёв, Бегмурот Йўлдошев, Эргаш Умаровларга самимий миннатдорчилигимизни билдирамиз.

ХАЛИФАЛИК ДАВРИДА ТИЛШУНОСЛИК

VII асрда араблар Муҳаммад пайғамбар(с.а.в.)нинг сафдоши халифа Абу Бакр етакчилигида ислом байроғи остида Арабистон ярим оролини, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларини, Шимолий Африка, Испания, Ўрта Осиё ва Кавказorti мамлакатларини босиб олиб, 632 йилда йирик араб халифалигига асос солдилар. Бу халифалик 1258 йилга қадар, яъни мўғуллар томонидан битирилгунга қадар ҳукмронлик қилди.

Халифалик ранг-баранг эл-элатлардан ташкил топган жуда кенг ҳудудни ўзида бирлаштиргани туфайли, уни бошқариш қийин кечар, ўзаро ички феодал курашлар ва халқ қўзғолонлари тез-тез бўлиб турар эди. Ана шундай курашлар ва халқ қўзғолонлари таъсири остида XIII асрнинг охирларидан майда-майда қисмларга бўлиниб кетди: идрисийлар (789—926), ағлабийлар (800—909) давлатлари вужудга келди. Эрон ва Мовароуннаҳрда IX асрнинг 20-йилларидан бошлаб тоҳирийлар (821—873), саффорийлар (867—1495) ва сомонийлар (819—1005) ўзларининг мустақил бошқарувига эга бўлдилар. Улар араб халифалигига номигагина тобе бўлиб, аслида алоҳида-алоҳида мустақил давлатлар эди. Бу давлатларни халифалик томонидан юборилган ноиблар бошқарар ва халифаликка хирож, жузья (жон солиғи) ва ўлпон тўлаб турилар эди.

Ана шундай катта ҳудудда ислом дини кенг қулоч ёйди. Араб тили дин тили, фан тилига айланди. Халифалик ҳудудида яшаган барча дин ва фан аҳли, қайси халққа мансуб бўлишидан қатъи назар, ўз асарларини араб тилида ёздилар. Шунинг учун ҳам дунёга араб маданияти деб шуҳрат қозонган маданиятнинг шаклланиши ва равнақ топишида араблардан ташқари араб бўлмаган халқ вакиллариининг ҳам хизматлари каттадир. Ана шулар орасида Форобий, Бери-

ний, Ибн Сино каби кўплаб аждодларимиз борлигидан фойдаланамиз.

АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ЛИНГВИСТИК ҚАРАШЛАРИ

Ўрта асрнинг дунёга донг таратган алломаларидан бири Форобийдир. Унинг номи Яқин ва Ўрта Шарқда ўша даврдаёқ ўта машҳур бўлган ал-Киндий, ар-Розий, Ибн Сино, Берикий, Ибн Рўшд сингари бир қатор буюк мутафаккирлар ичида алоҳида ажралиб туради. Форобий ақл ва илм тантанаси учун, маънавий озодлик учун, инсон тақомили, адолатли жамият учун курашган машҳур олимдир¹. У риёзиёт ва фалакиёт, табобат ва мусиқа, мантиқ ва фалсафа, тилшунослик ва адабиётшунослик каби бир қатор соҳаларда қалам тебратган ва уларнинг барчасида ажойиб асарлар ёзган қомусий билим эгаси саналади.

Абу Наср Форобий ҳижрий 260 (мелодий 873) йилда Арис дарёси Сирдарёга қуйиладиган Фороб (Ўтрор) қишлоғида туғилган. У дастлабки саводини Форобда чиқаргандан сўнг Шошда ўқишни давом эттирди. Сўнгра Самарқанд ва Бухорода таълим олди. Ўша даврдаги барча билимдонлар араб халифалигининг маркази — Бағдодга интилган ва у ерда катта обрў-эътибор топганлар. Форобий ҳам Бағдодда ўқишини давом эттирди. Умрининг охириги йилларида Ҳалабда, сўнгра Дамашқда яшаган. Шу ерда мелодий 930 йили вафот этган.

Абу Наср Форобий тилшунослик юзасидан ҳам ажойиб фикрлар юритади.

Аввало, ҳозирги тилшуносликнинг фалсафий масалалари ичида марказий ўринни эгаллаган билишнинг икки босқичи (ҳиссий ва идрокий), умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса диалектикаси ҳақида ўзининг «Фалсафату Аристуталис» асарида қизиқарли маълумот беради. Форобийнинг фикрича, фақат инсонгина билимга интилади. Инсон ўзини қуршаб турган оламни ва ўзини ўзи билиш орқали энг етук мавжудотга айланади. Билиш инсоннинг моҳияти. Билишдан мақсад ҳақиқатга эришмоқдир, — дейди муаллимус-соний. Ҳар қандай билиш, даставвал, ўзини қуршаб турган оламдаги нарса ва ҳодисаларни кузатишдан бошланади. Чунки тафаккур фаолияти билан ҳосил

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993, 3-бет.

қилинган моҳият ўзининг табиий асосидан олдин бўлиши мумкин эмас¹. Бу фикрлар В.Гумбольдт фикрларига қанчалар ҳамоҳанг эканлигини, лекин В.Гумбольдтдан 900 йил олдин айтилганини пайқаш қийин эмас.

Форобий ўзининг гносеологик таълимотида конкрет борлиқдан умумлашмаларга, абстракт тафаккурга, идсал дунёга боришни тавсия этади.

Моҳият ва унинг бевосита кузатишда гавдаланиши ўртасидаги муносабатни очиш учун Абу Наср предикат (маҳмул) тушунчасига катта эътибор берди. Онг конкрет борлиқнинг умумлашган моҳияти сифатида баҳоланди. Предикат моҳиятнинг ажралмас хоссаси деб қаралди. Форобий моҳият ва унинг яшаши ўртасидаги муносабатни нарсаси ва унинг хоссаси, субстанция ва атрибут муносабатига тенглаштирди².

Форобий инсон онгининг икки турли бўлишини кўрсатади: 1) ички (интуитив) онг; 2) ташқи (ҳосил қилинган) онг. Унинг фикрича, биринчиси табиат томонидан берилади. Иккинчиси эса табиатдан мақсадга кўра олинади.

Абу Наср шунга мувофиқ инсон билимини ҳам иккига бўлади: 1) туғма; 2) ўқиш ва тажриба асосида эришилган билим.

Янги туғилган болада билиш имконияти, билиш руҳи бор. У туғма. Шу билан бирга инсон сезги аъзолари билан ана шу имкониятни юзага чиқаради. Атроф-муҳитни билиб боради. Ном ва тушунчалар сезги аъзоларимиз маҳсулидир. У авлоддан-авлодга берилади. Шунинг учун улар туғма эмас, балки қабул қилинган билимлардир.

Айрим Оврупо олимлари Форобийни Арасту фалсафий таълимотининг тарғиботчиси, ўзининг фалсафий таълимоти йўқ, деб қарайдилар. Бу янглиш қарашдир. Форобий Афлотун, Арасту таълимотини чуқур ўзлаштирган, Арасту таълимотини маъқул деб ҳисоблаган ҳолда, фақат унинг Шарққа тарғиботчиси бўлиб қолган эмас. У Арасту қарашларига танқидий баҳо беради ва ўзининг оригинал қарашларини баён қилади. Хусусан, Арасту илоҳий онгни биринчи планга қўйиб, бу онгсиз ҳеч нарсани билиш, фикрлаш мумкин эмас, деса, Форобий бунга зид равишда онг мия, асаб, мускулларнинг фаолият маҳсули эканлигини таъкидлайди³.

¹ Философия Абу Насра аль-Фараби. Алматы, «Гылым», 1994, с.3.

^{2,3} Касымжанов А. Х. Абу Наср ал-Фараби. М., 1982, с. 51, 52, 74.

Фаробий нарсанинг объективлигини, унинг мавжудлиги бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир этишини эътироф этади. Биз фақат ўзимизни қуршаб турган оламдаги нарсаларни сезги аъзоларимиз орқали билиб оламиз. Ушундан, қўл теккизиш йўли билан олинган билимга қувваи доимия, кўриниш орқали олинган билимга эса қувваи нигоҳий атамаларини қўллайди. Шу билан биргаликда эшитиш сезгисини орқали, нутқ воситасида ҳам билимга эга бўлиш мумкинлигини таъкидлайди. Бундай билим қувваи нотиқа саналади.

Ҳозирги кунда структур тилшуносликнинг глоссематик йўналишида кенг тарқалган ўзгармас, барқарор (константа) бирликларнинг ўзгарувчан (акцидент) бирликларга тилланишининг илдизлари ҳам Фаробий асарларида учрайди. Аввало, у ҳар қандай ривожланишнинг, ўзгаришнинг асосида зиддиятлар ётишини эътироф этади. Фаробий «Фалсафату Аристотелис» асарида шундай ёзади: «Бевалло зиддиятлар бир-бирларини алмаштириб турадилар. Ушбу тановобларда (алмашилиб туришларда) битта ўзгармайдиган доимий нарса бор. У ушбу тановобларни сақлаб туради ва уларга сингиб кетади. Нарсалар бир-бирига эргашиб ва ўзгариб турганлари ҳолда, доимий бўлиб келадиган нарсани «Жавҳар» (субстанция), алмашилиб ва ўзгариб турувчи нарсаларни «ораз» (акциденция) дейилади.

Бу тушунчалар кейинчалик тасаввуф фалсафасига ҳам асос бўлди ва улар бу икки тушунчани «зот» ва «тазоҳир» (тажалли) атамалари билан номладилар.

Фаробий бизнинг онгимиздан ташқарида бўлган объектив нарсаларнинг табиий сифатлар ва моҳият бирлиги эканлигини таъкидлайди¹. Бундан кўринадик, кейинчалик жавҳар, зотга мажмуати сифат ва асмо деб қаралишида ҳам Фаробийнинг таъсири мавжуд.

Абу Наср Фаробий «Фозил одамлар шаҳри» асарида инсон фозиллигининг муҳим белгиларидан бири сифатида қувваи нотиқани ажратади. Унинг фикрича, инсон дунёга келиши билан, ўзини боқадиган қувватга эга бўлади. Бу фозилантирувчи қувват саналади. Ундан сўнг инсон ўз тақомили йўлида турли қувватларни қўлга киритади. Масалан, мутахаййила қуввати (хаёл қилиш, умумлашган образлар яратиш), ақл қуввати ва бошқалар. Инсоннинг

¹ Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри, 74-бет.

оламни билиш жараёнида ақл қувватининг хизмати катта эканлигини таъкидлайди.

Форобий инсоннинг камолоти йўлида қўшилиб борадиган қувватларни тавсифлар экан, билишнинг икки даражаси — ҳиссий билиш билан идрокий билиш (умумлаштирувчи билиш)ни бир-биридан ишонарли равишда фарқлайди.

Форобийнинг тилшунослик ҳақидаги фикрлари айниқса «Фанлар таснифи ҳақидаги сўз» асарида ўзининг ёрқин ифодасини топган. Асарнинг биринчи бўлимининг тил ҳақидаги фанга бағишланиши ҳам унинг тилшуносликка нақадар катта эътибор билан қараганлигининг нишонасидир.

Ҳозирги кунда лексика, грамматика сингари атамаларнинг икки маънода қўлланилиши, деярли барча адабиётларда қайд этилади: биринчиси маълум бир тилда мавжуд бўлган лексик ва грамматик бирликлар тизими, иккинчиси эса шу тизимни ўрғанадиган фан соҳаси. Бундай фикрнинг илдизлари ҳам Форобийга бориб тақалади. У тил ҳақидаги фаннинг икки қисмдан иборатлигини таъкидлайди. Биринчиси маълум тилда мавжуд бўлган сўзларни хотирада сақлаш ва нимани ифодалашини билиш. Иккинчиси эса бу сўзларни бошқариб турадиган қонунларни билиш. Муаллиф ҳар қандай санъатда қонун универсал, кенг қамровли эканлигини кўрсатади.

Форобий сўз маъноларини ҳам тасниф этади. Унинг фикрича, сўз маъноси икки турли бўлади: содда ва мураккаб. *Одам, ҳайвон* сингари оламдаги бир турдаги нарса ва ҳодисаларни аташ вазифасини бажарувчи алоҳида сўзлар содда; нарса ва унинг белгисини билдирувчи *Бу одам ҳайвон* каби ифодалар эса мураккаб саналади.

Форобий атоқли ва турдош отларни ҳам фарқлайди. У содда маъноли сўзларни иккига бўлади: 1) атоқли отлар. Масалан, *Зайд, Амр* каби; 2) тур ва жинсни кўрсатадиган сўзлар. Масалан, *одам, ҳайвон, от* каби. Тур ва жинсни билдирувчи сўзлар асосида муаллиф сўз туркумларини ҳам тасниф этади. Форобий тур ва жинсни билдирадиган сўзларни араб грамматика мактаблари анъаналари асосида от, феъл ва ҳарфларга ажратади. Шунингдек, от ва феълларнинг грамматик категориялари ҳақида ҳам маълумот беради. Хусусан, от ва феъллар учун жинс (эрлик-хотин-

лик), сон (бирлик-иккилик-кўплик) категориялари хос бўлишини, шу билан феълларнинг ўзига хос белгиси замон (ўтган-ҳозирги-келаси замон) билдириши эканлигини таъкидлайди.

Фаробий тилшуносликнинг мундарижаси ҳақида ҳам фикр юритади ва олти бўлимдан иборат эканлигини, ҳар қайси бўлимнинг ўз текшириш объекти мавжудлигини баён қилади. Улар қуйидагилардан иборат: 1) содда сўз ҳақидаги фан; 2) сўз бирикмалари ҳақидаги фан; 3) содда сўз қонунлари ҳақидаги фан; 4) сўз бирикмалари қонунлари ҳақидаги фан; 5) ёзув қонунлари ва тўғри талаффуз (орфоэпия) ҳақидаги фан; 6) шеър тузилиши қоидалари ҳақидаги фан.

Шундан сўнг ҳар бир бўлимда нималар ўрганилиши ҳақида маълумот берилади. Асарда таъкидланишича, содда сўз ҳақидаги фан ҳар бир алоҳида сўз нимани билдириши ҳақида, тур ва жинс муносабати, уларни хотирада сақлаш, баён қилиш, бошқа тиллардан сўз олиш масалалари билан шуғулланади.

Сўз бирикмаси ҳақидаги фан маълум халқ тилида учрайдиган нутқнинг қисмларга бўлинишини билиш, машҳур нотиклар, шоирлар яратган нутқ турларини билиш билан шуғулланади.

Содда сўз қонунлари ҳақидаги фан, аввало, нутқ товушларини (ҳарфларни), ундош товушларнинг пайдо бўлиш ўрнини, унли товушлар ва уларнинг хусусиятларини, сўзга қўшимчалар қўшилганда рўй берадиган фонетик ўзгаришларни, сўзнинг фонетик модели, содда ва қўшма сўзлар, ясама сўзлар намуналари (модели), от ва феълларнинг ўзгариши (шахс, сон, замон билан ўзгариши), талаффузи қийин сўзлар ва уларнинг талаффузини енгиллаштириш йўллари кабиларни ўрганади.

Сўз бирикмаси қонунлари ҳақидаги фан икки қисмдан иборат: 1) от ва феълларнинг «охири» (қўшимчалари) қондаси; 2) сўз қисмларининг қўшилиш қоидалари. Сўз олдига қўшиладиганлар, сўз охирига қўшиладиганлар. Ўзгарадиган сўзларга ва ўзгармайдиган сўзларга бўлиш. Отларнинг ва феълларнинг ўзгариши каби масалаларнинг шу бўлимда ўрганилиши кўрсатилади.

Юкламалар ҳақидаги фан ўзгармайдиган сўзларни ўрганиши таъкидланади.

Сўз бирикмалари қоидалари ҳақидаги бўлимда эса сўзларнинг қандай қўшилиш қоидалари ва ҳукм билдириши ўрганилади, сўзларнинг қўшилиш турлари аниқланади. Қандай қўшилиш чиройли эканлиги кўрсатилади.

Ёзув ҳақидаги фанда ёзиш қоидалари ўрганилиши, шеър туғилиши ҳақидаги фанда эса шеър ўлчовлари, ҳар бир шеър қандай товушлардан ва бўғинлардан ташкил топганлиги, тўлиқ ва нотўлиқ ўлчовлар, қайси ўлчов ёқимли ва чиройли эканлигини ўрганиши қайд этилади. Шу бўлимда қайси сўзлар поэзияда ва қайси сўзлар прозада қўлланилиши, қайсилари поэзияда, қайсилари прозада қўлланилмаслиги баён қилинади.

Бундан кўринадики, Форобий бугунги тилшунослик бўлимлари: фонетика, лексика, морфология, синтаксис, орфография, орфоэпия, стилистика ҳақида, уларнинг ўрганиш объектлари ҳақида илк маълумотни беради.

Форобий грамматика билан мантиқнинг ўзаро узвий алоқадор эканлигини кўрсатади. Унинг фикрича, қандай қилиб таълим бериш ва таълим олиш, фикрни қандай ифодалаш, баён этиш, қандай сўраш ва қандай жавоб бериш (масаласи)га келганда, бу ҳақдаги илмларнинг энг биринчиси жисмларга, яъни субстанция ва акциденцияларга исм берувчи тил ҳақидаги илмдир. Иккинчи илм грамматикадир. У жисмларга берилган исм (ном)ларни қандай тартибга солишни ҳамда субстанция ва акциденциянинг жойлашишига ва ундан чиқадиган натижаларни ифодаловчи ҳикматли сўзларни ва нутқни қандай тузишни ўргатади. Учинчи илм мантиқдир. У маълум хулосалар келтириб чиқариш учун мантиқий фигураларга биноан қандай қилиб дарак гапларни жойлаштиришни ўргатади. Бу хулосалар ёрдамида биз билинмаган нарсаларни билиб оламиз ҳамда нима тўғри ва нима ёлғон эканлиги ҳақида ҳукм чиқарамиз¹.

Форобий тилдаги умумий ва хусусийлик диалектикасини ҳам очиб беради. Унинг таъкидлашича, ҳар бир тил ўзига хос бирликларга эга. Шу билан бирга ҳамма тиллар учун хос бўлган тушунчалар ҳам мавжуд. Масалан, от, феъл, юклама араб тилида ҳам, грек тилида ҳам бор. Бундай бўлиниш бошқа тилларда ҳам учрайди. Араб грамматикачилари

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, 179-бет.

от, феъл, юкламаларни араб тили материаллари асосида, юнон грамматикачилари эса юнон тили материали асосида ўрганадилар.

Ҳар бир тилнинг грамматикаси шу тилнинг ўзига хос жиҳатларини ўрганиш билан бирга, бошқа тилларда ҳам учрайдиган умумий томонларга ҳам эътибор беради¹.

Кўринадики, Форобий бугунги тил фалсафаси учун юнон муҳим бўлган бир қатор тушунчаларга (константа - акциденция, зот-тазоҳир, умумийлик-хусусийлик; фаҳмий (ҳиссий) билиш-идрокий билиш) асос солган улуғ файласуф бўлиш билан бирга, тилшуносликнинг умумий масалаларини, унинг мундарижасини ёритиб берган улкан тилшунос олим ҳамдир. Унинг тилшунослик бўйича билдирган кўпгина фикрлари бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотган эмас.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙНИНГ ЛИНГВИСТИК ҚАРАШЛАРИ

Дунё маданияти ва маънавияти тараққиётига улкан ҳисса қўшган, фан тарихида жуда катта из қолдирган қомусий олимларимиздан яна бири Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал Берунийдир.

Берунийнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини ёритишга бағишланган бир қанча асарлар мавжуд. Шунинг учун ҳам биз олимнинг ҳаётига доир айрим маълумотларни келтириш билан чекланамиз.

Абу Райҳон Беруний, У. И. Каримовнинг таъкидлашича, милодий 973 йилнинг 4 сентябрида (ҳижрий 362 йил зулҳижжа ойининг 2-кунида) Хоразмнинг қадимий пойтахти Қиятда таваллуд топди. 1009—1017 йилларда Хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун ибн Маъмун саройида хизмат қилиб, катта обрў-эътибор қозонди. 1017 йилда Маҳмуд Ғазнавий Хоразмни босиб олгандан сўнг Хоразмдаги бир қанча олимлар қатори Беруний ҳам Ғазнага йўл олишга мажбур бўлди ва умрининг охирига қадар шу ерда ижод қилди.

У ўз давридаги барча фан соҳалари бўйича қалам тебратиб, 150 дан ортиқ асар қолдирди. Бизгача етиб келган асарлари орасида «Хронология», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Минералогия», «Масъуд қонуни» ҳамда «Сайдана» номи билан машҳур бўлган «Китоб ас-сайдана фи-т-

¹ Философия Абу Насра аль-Фараби, с. 40.

тибб» асарлари тадқиқотчилар томонидан махсус ўрганилиши сўраганлиги ва юнонча номларини дафтарига ёзиб нилди ва араб, рус, англиз, немис ва бошқа тилларига таржима қилиниб, нашр этилди.

Беруний илмий меросининг номидан ҳам кўриниб турган доривор моддаларнинг бир неча тиллардаги номлари келтирибдики, олим тарих, риёзиёт, математика, фалсафа, ҳангоҳида. Ҳатто бир ўсимлик ёки модда бир тилнинг турли даса, кимё, астрономия, география, тиббиёт, адабиёт шекаларида турлича номланиши ёки аксинча, бир ном турли шеваларда турли ўсимлик номини билдириши мумкин. Бу эса доривор моддалардан амалда фойдаланишни кийинлаштиради. Аҳолига фойдаланиш осон бўлиши учун модда номининг диалектал вариантларини ҳам кўрсатилади. Бу Берунийнинг нарса номини билиш инсоннинг маънавий бойлигигина эмас, балки катта моддий бойлиги бўлиши мумкинлигини, шунинг учун ҳам тил ўрганишнинг тенгсиз амалий аҳамияти мавжудлигини таъкидлайди.

Фикрининг исботи сифатида асарнинг V бобида шундай ривоят келтиради. «Хоразм амирларидан бири касал бўлиб узок қийналади. Ниҳоят нишопурлик бир табиб унинг касалига нима даво бўлиши мумкинлиги ҳақида доринома (рецепт) ёзиб юборади. Бу дориномани маҳаллий дориларнинг ҳаммаси бўлажак алломани юқоридаги тилларни ўқитишсинчковлик билан ўрганишга даъват этди. Беруний ўзини хоразмий тилига мансуб эканлигини, араб, форс тилларини эса кейин ўрганганлигини таъкидлайди.

Султон Маҳмуд Ғазнавий юришлари даврида бир неча бор Ҳиндистонга боришга мушарраф бўлди. Берунийни Ҳиндистон ўзига ром этди ва у ерга сафар чоғида Ҳиндистон тарихи, маданияти, урф-одати, ҳайвонот ва набототи оламини ўрганишга тўла бел боғлади. Бунинг учун, аввало, ҳинд тили, эски ҳинд тили бўлган санскрит тилини пухта ўрганди.

Умрининг сўнгги йилларида Маҳмуд Ғазнавийнинг вазириси Маъдуд султонлиги даврида 1048 йилда доривор ўсимликлар, ҳайвонлар ва маъданлар тавсифига бағишланган «Сайдана» асарини ёзди.

Берунийнинг тилга ва тилшуносликка бўлган қарашлари мана шу асарида яққол намоён бўлади.

«Сайдана»нинг кириш қисмида муаллифнинг ёшлик йилларида ўзини қуршаб турган оламни ва олам узвларининг турли тилларда қандай номланишини билишга наққадар иштиёқманд эканлиги баён қилинади. Хусусан, олимнинг болалигида унинг юртига бир юнон кучиб келади. Абу Райҳон унга дон, уруғ, мева, ўсимлик ва бошқа нарсалар кўтариб келиб, булар юнон тилида қандай номла-

нишини сўраганлиги ва юнонча номларини дафтарига ёзиб қилиниб, нашр этилди.

«Сайдана»нинг қимматли томони шундаки, унда доривор моддаларнинг бир неча тиллардаги номлари келтирилади. Ҳатто бир ўсимлик ёки модда бир тилнинг турли шекаларида турлича номланиши ёки аксинча, бир ном турли шеваларда турли ўсимлик номини билдириши мумкин. Бу эса доривор моддалардан амалда фойдаланишни кийинлаштиради. Аҳолига фойдаланиш осон бўлиши учун модда номининг диалектал вариантларини ҳам кўрсатилади. Бу Берунийнинг нарса номини билиш инсоннинг маънавий бойлигигина эмас, балки катта моддий бойлиги бўлиши мумкинлигини, шунинг учун ҳам тил ўрганишнинг тенгсиз амалий аҳамияти мавжудлигини таъкидлайди.

Фикрининг исботи сифатида асарнинг V бобида шундай ривоят келтиради. «Хоразм амирларидан бири касал бўлиб узок қийналади. Ниҳоят нишопурлик бир табиб унинг касалига нима даво бўлиши мумкинлиги ҳақида доринома (рецепт) ёзиб юборади. Бу дориномани маҳаллий дориларнинг ҳаммаси бўлажак алломани юқоридаги тилларни ўқитишсинчковлик билан ўрганишга даъват этди. Беруний ўзини хоразмий тилига мансуб эканлигини, араб, форс тилларини эса кейин ўрганганлигини таъкидлайди.

Султон Маҳмуд Ғазнавий юришлари даврида бир неча бор Ҳиндистонга боришга мушарраф бўлди. Берунийни Ҳиндистон ўзига ром этди ва у ерга сафар чоғида Ҳиндистон тарихи, маданияти, урф-одати, ҳайвонот ва набототи оламини ўрганишга тўла бел боғлади. Бунинг учун, аввало, ҳинд тили, эски ҳинд тили бўлган санскрит тилини пухта ўрганди.

Умрининг сўнгги йилларида Маҳмуд Ғазнавийнинг вазириси Маъдуд султонлиги даврида 1048 йилда доривор ўсимликлар, ҳайвонлар ва маъданлар тавсифига бағишланган «Сайдана» асарини ёзди.

Берунийнинг тилга ва тилшуносликка бўлган қарашлари мана шу асарида яққол намоён бўлади.

«Сайдана»нинг кириш қисмида муаллифнинг ёшлик йилларида ўзини қуршаб турган оламни ва олам узвларининг турли тилларда қандай номланишини билишга наққадар иштиёқманд эканлиги баён қилинади. Хусусан, олимнинг болалигида унинг юртига бир юнон кучиб келади. Абу Райҳон унга дон, уруғ, мева, ўсимлик ва бошқа нарсалар кўтариб келиб, булар юнон тилида қандай номла-

кин бу ёзувда анча ноқисликлар бор эканлиги, шунинг учун ҳам юнон, лотин, ҳинд тилидаги асарларнинг араб тилига қилинган таржималарида айрим номларни тўғри ифодалаш қийинлиги туфайли кўп номларнинг ғализ берилишини баён этади.

Олимнинг айтишича, араб ёзувида «катта бахтсизлик» бор. Унли фонемаларнинг ифодаланмаслиги, кўп ҳарфларнинг бир-бирига ўхшашлиги ва уларнинг айрим нуқталар орқалигина фарқланиши қатор қийинчиликларга олиб келади. Агар нуқталар тушиб қолса, маънонинг чиқмай қолиши, айниқса, Диоскорид, Гален, Павел, Орибазий сингари юнон олимларининг фамилияларини тўлиқ ва тўғри ифодалаб бўлмаслигини таъкидлайди. Шунинг учун юнон фамилияларини оригиналга қиёслаган ҳолда транскрипция қилади. Шунингдек, ҳинд сўзларини беришда бир қанча ҳинд фонемаларининг араб тили фонологик тизимида йўқ эканлигини, шунинг учун араб ёзуви орқали бу сўзларни тўғри ифодалаб бўлмаслигини айтади. Натижада у араб ёзувида форслардан фойдаланган ҳолда айрим қўшимча ҳарфлар киритади.

«Сайдана» асарини ўқир эканмиз, Берунийнинг қанчалар чуқур филологик билимга эга эканлиги ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўламиз. У назмнинг турли назарий масалаларига бағишлаб бир қатор асарлар ёзган. Шу билан бирга, ўзи ҳам араб тилида яхшигина шеърлар ижод этган. Ўзигача бўлган юзлаб шоирларнинг, бир қанча замондош шоирларнинг асарларини ёддан билган ва фикрини далилламоқ учун илмий асарларида бу шеърлардан намуналар келтирган. «Сайдана»да 65 та шоирдан 141 та шеърий парча беради.

Берунийнинг қадимги араб поэзиясига катта эътибор бериши тасодикий эмас. Чунки қадимдан ёзув маданиятига эга бўлмай туриб, араблар бирор воқеани эсда осон сақлаб қолиш учун уни шеърга солганлар. Натижада шеър кишига эстетик завқ бағишловчи воситагина бўлиб қолмай, ахборотни авлоддан авлодга етказувчи, билимларни ўзида тўпловчи восита вазифасини ҳам бажарган. Шу боис бирон бир доривор модданинг қандай хусусиятларга эга эканлигини ҳам шеърга солганлар. Натижада шеърийат халқнинг билимлар тўпламига айланган.

«Сайдана» асарини ёзиш учун муаллиф ёшлигидан дунёнинг турли минтақаларида ўзи бевосита кўрган ва ёзиб олган доривор моддаларни бериш билангина чекланмай-

ди. Балки ўзигача бўлган барча олимларнинг ёзиб қолдирган илмий меросини синчиклаб ўрганиб, улардан самарали фойдаланади. Бу модда ҳақидаги уларнинг фикрларини келтириб ўтади.

Асардаги 29 боб ва 1116 мақолада доривор моддаларнинг номи изоҳланади. Ҳар бир боб бир ҳарфга бағишланади. Араб алифбосидаги 28 ҳарфга лом-алифни ҳам қўшиб, алоҳида боб қилиб беради. Беруний ўз асарида бу муаммоларнинг ўта муҳимлигини сезган ҳолда, 4500 дан ортиқ арабча, юнонча, сурияча, форсча, хоразмийча, суғдча, туркча ва бошқа тиллардаги ўсимлик, ҳайвон, минераллар ва улардан тайёрланадиган дориворлар номларини тўплайди ва изоҳлайди. Натижада ўз давридаги доривор атамаларни меъёрлаштиришда жуда катта хизмат кўрсатади. Уларни изоҳлаш учун 250 дан зиёд олимларнинг асарларидан иқтибос келтирилади. Улар орасида Гиппократ (милoddan олдинги 460—355 йиллар), Арасту (милoddan аввалги 384—322 йиллар), Птоломей XI нинг қизи Клеопатра (милoddan аввалги 69-30 йиллар) сингари юнон; Архиген (83—117 йиллар.), Гален (129—200 йиллар) каби рим; Чорака (милoddan аввалги I аср) каби ҳинд; Масарджавайх (661—750 йиллар), машҳур табиб Исо Масихнинг отаси Ад-Димашқий, Исо Масих, ал-Киндий сингари араб олимлари номлари алоҳида ўрин эгаллайди. Шу номларнинг ўзиёқ Беруний «Сайдана» асарини ёзишга нечоғлик катта тайёрлик кўрганлигини, дунёнинг менман деган алломалари асарларини синчиклаб кузатганлигини, қадимги ва замондошлари асарларида учраган доривор моддалар номларини ҳижжалаб йиққанлигини кўрсатади. Олим бу билангина чекланиб қолмай, айрим доривор воситаларни асар ёзилаётган чоғда бевосита баъзи шахслар оғзидан дафтарга туширганлигини баён қилади.

Натижада «Сайдана» асари доривор моддалар луғатига айланади. Бу луғатнинг характерли хусусияти шундаки, муаллиф фойдаланувчиларга осон бўлиши учун доривор моддалар номини араб алифбоси тартибида жойлаштиради. Бир ҳарф билан бошланувчи бир неча сўз бўлса, улар шу ҳарф бобида ички алфавит асосида берилади. Натижада ўзигача бўлган араб лексикографларининг луғат тузиш тамойилларидан анча фарқ қиладиган ўзига хос луғатга айланади.

Бу луғат бир вақтнинг ўзида ҳам изоҳли, ҳам таржима, ҳам этимологик, ҳам диалектологик луғатнинг илк намуналаридан саналади.

Хусусан, луғатнинг ўн учинчи мақоласи *утрунж* сўзи га бағишланади. Бу сўз Нишопурда ва оддий сўзлашувда кўпроқ *турунж* дейилиши, сирияча *атрука*, форсча *бодранг*, лотинча *цитрон* дейилиши таъкидланади. Кимки бодрангнинг форсча *хийром* деса, уни *утрунжга* қиёслаб *хийром-и бадранг* деб номлашини айтади. Бодрангнинг этимологияси ҳақида тўхталиб, ўзигача бўлган табиатшуно олим Ҳамза ал-Исфахоний *вадранг* «бу ранг ўчмасин» деган маънони беришини кўрсатади, дейди. Абу Ҳаниф *утрунж*ни арабча *мутк* деб берганлигини ва бу сўз Курт онда ҳам учрашини таъкидлайди. Гален юнонлар *цитрон* ни «мидия олмаси» сифатида, *ўрик*ни эса «арман олмаси» сифатида тавсифлашини баён қилганини кўрсатади. Шундан сўнг *утрунж* (цитрон) нинг Мисрда, Тобаристонда Журжонда қандай катталиклда ва шаклда ўсишини, мазаси қандай бўлишини баён қилади ва фикрини исботлаш сўзни ўқувчи хотирасида яхши қолдириш учун саккизт шоирдан шеърий парчалар келтиради.

Ёки ўн еттинчи мақоласи *иджас* (ғайноли)га бағишланади. Бу сўз румча *дамасқина*, сирияча *ҳақи акама* ёки *хуҳи ниса*, форсча *гирди сийах* дейилиши кўрсатилади. Румча номи Дамашқ шаҳрига нисбатан олинганлигини таҳмин қилади. Форсча *иджас*нинг *олу* номи билан ҳам юритилиши ва «қора» рангига ишора қилиб, *сийоҳ* белгиси билан қўлланилиши ва шу билан *сарик* рангга эга бўлган «ўрик»ни билдирувчи олудан фарқланиши, *ўрик* учун «сарик» рангини билдирувчи *зард* (зардолу) белгисининг қўшилишини баён қилади. Шундан сўнг *ғайноли* (слива) нинг қора, қизил ва бошқа турли ранглarga эга бўлиши мазаси ҳақида фикр юритилади. Унинг тоғда ўсадиган нави ҳам мавжудлиги, уни қайнатиб, эзиб нонга қўшиб пишириш мумкинлигини айтади. Тобаристонда *нишак*, *ниша* ал дейилиши ва кўпроқ *сарик* рангда бўлиши таъкидланади. Шунингдек, *нилк* ҳам ғайнолилар турига кириши, унинг икки хил нави мавжудлиги, бири — сутдай оқ, иккинчиси эса — очик қизил рангда бўлиши, ғайнолининг бу икки тури Берунийнинг она тилида *олуча*, унинг дарахтини эса *бару* номи билан юритилишини айтади. Беруний маълумларини бир мақолада келтира туриб, тиллар ўртасидаги фонетик ўзига хослик ҳақида ҳам маълумот беради. Хусусан, араб тилидаги *сайдана* ва *сайданани* сўзлари этимологияси

ҳақида тўхталиб, бу икки сўзнинг бошидаги (сод) (чим)нинг араб тилига мослаштирилишидир, дейди. Фикрини далиллаш учун бир қатор худди шундай мисоллар келтиради: *син* чиндан, *саймун* чаймундан, *балус* балучдан, *сайданани* чанданани «санда дарахти билан савдо қилувчи» сўздан араб тили фонетикасига мослаштирилиш орқали пайдо бўлганини таъкидлайди.

Шунингдек, ҳинд тили билан араб тили фонологик тизимида катта тафовут борлигини баён қилиб, ҳинд сўзларини араб тилида беришда бир қадар қийинчилик борлигини айтади. Ана шу қийинчиликни бартараф қилиш мақсадида араб алфавитига бир қатор ўзгаришлар киритали. Кисман форслардан фойдаланган ҳолда тўртта (*л, ч, ж, г*) ҳарфни қўшади.

Бундан ташқари форсларда сўз бошида *б* ва *в* фонема-ларининг ўзаро эркин алмашилиши мумкинлигига диққатни жалб этади ва ана шу алмашилиш асосида айрим сўзларнинг келиб чиқиши ҳақида фикр юритади. Масалан, ўн иккинчи мақола (параграф) *Абҳалга* бағишланади. У румча *барутанун* ва *барутун*, сурёнийча *баруса*, форсча *бурс* ва *вурс*, забулча *вурс* гунда деб номланишини таъкидлаган ҳолда, форс тилида *б-в* фонемаларининг талаффузи бир-бирига яқин эканлиги, шунинг учун кўпинча улар бири бири билан осон алмашилишини айтади.

Беруний морфологик бирлик бўлган морфемалар ҳақида, яъни сўзнинг маъноли бирликлари ҳақида ҳам фикр юритади ва уларни ўзак ҳамда ўзак бўлмаган (аффиксал) турларга ажратади. Хусусан, лотин тилидаги отлар ҳақида тапирар экан, рум тилида отларнинг «син», баъзан «нун» ҳарфлари билан тугалланиши, бу икки ҳарф лотин грамматикасида ўзакка кирмаслиги, қўшимча ҳарф эканлигини таъкидлайди.

Юқорида баён қилинган фикрларнинг ўзиёқ буюк табиатшунос олимнинг тилшуносликка ҳам қанчалар даҳлдор эканлигидан гувоҳлик беради.

Беруний дунё тиллари, уларнинг фарқли хусусиятлари, лексикография, этимология, грамматика масалалари бўйича ўзининг маълум қарашларини баён қилди ва бу билан тилшуносликнинг фан сифатида шаклланиши ва лингвистик таълимотнинг ривожига маълум ҳиссасини қўшди.

ИБН СИНОНИНГ ЛИНГВИСТИК ҚАРАШЛАРИ

Ибн Сино қомусий билим эгаси. У, энг аввало, дунёдаги энг йуқ табиб сифатида танилди. Ибн Синонинг «Қанун фи-т-тиб» китоби асримиз бошларига қадар Оврушнинг энг нуфузли университетларида асосий қўлланма сифатида ўқитилиб келинди.

Тиббиётда шуҳрат қозонган буюк ҳақим бошқа фан соҳаларида ҳам катта мерос қолдирди. Урта асрлар фанининг ривожига беқиёс ҳисса қўшган буюк файласуф фанининг турли соҳаларида қалам тебратиб, улкан муваффақиятларга эришган қомусий олим сифатида фақат Шарқдагина эмас, балки Ғарбда ҳам маълум ва машҳур бўлди. Унинг илмдаги буюк хизматларига маҳлиё бўлган Микеланджело: «Бошқа олимларни маъқуллаб ҳақ бўлгандан кўра Гален ва Ибн Синолар орқасидан эргашиб хато қилган яхшироқдир», — деган эди. Ибн Синонинг лингвистика доир «Асбоби худут ал хуруф» асари шу кунга қадар тилишунослар диққатини ўзига ром қилиб келади. Бу асар бугунгача бир неча қўлёзмалар орқали етиб келган. Улардан эскиси ҳижрий 569 (милодий 1173) йилда, сўнггиси ҳижрий 1182 (милодий 1768) йилларда кўчирилган.

Ибн Сино ҳаёти ва ижоди билан шуғулланган Абу Убайдуллоҳ Жузжонийнинг таъкидлашича, мазкур асар ҳижрий 411 (милодий 1024) йилда Техронда ёзилган.

Ҳозиргача юқоридаги рисоланинг тўрт нашри мавжуд.

1. Қоҳира нашри. Муҳибиддин ал-Ҳатиб томонидан иккинчи қўлёзма нусхаси асосида — Британия музейи (1182-1768 йил) ва Теймур (Миср) китоб омборидаги қўлёзмалар асосидаги нашр этилган. Лекин бу нашр илмий аппарати нуқтанан пазаридан анча паст, шу билан биргаликда кўп ноаниқликларга йўл қўйилган қўлёзмаларга таянганлиги учун илмий жамоатчилик ўртасида кенг оммалашмади.

2. Қоҳира нашридан 40 йилдан ортиқроқ муддатдан сўнг 1954 йилда Техронда профессор Парвиз Нател Халиларий томонидан иккинчи нашри эълон қилинди. Бу нашр эътиборли қўлёзмаларга асосланганлиги ва илмий аппаратнинг юксаклиги билан биринчисидан ажралиб тургани билан.

3. Тифлис нашри (1968) грузин филологи В. Г. Ахвледиани томонидан тайёрланган бўлиб, унда матннинг русча таржимаси ва бу асарнинг илмий талқини ҳам берилади¹.

¹ Қаранг: Ахвледиани В. Г. Фонетический трактат Авиценны. Тбилиси, 1966.

1. Тошкент нашри ўзбек тилшунослари А.Маҳмудов ва И. Маҳмудовлар томонидан тайёрланган.

Ибн Ибн Синонинг лингвистик қарашларига баҳо берилмади, асосан учинчи ва тўртинчи нашрга таянамиз.

Биринчи бу асар араб тили фонетикасига бағишланган бўлиши ҳам, лекин кўп ўринларда, айниқса, V бобида форс, турк ва бошқа тиллар материаллари ҳам қўлланилади. Шунинг учун ҳам Ибн Синонинг мазкур асари Сибавайҳий асарлари ўнча қадар бўлган филологларнинг асарларидан фарқли равишда умумий фонетика масалаларини ёритишга бағишланганлиги билан ажралиб туради.

«Асбоб» асари араб тилшунослиги анъанасидан яна бир бобдан фарқланадики, унда фонетик ўзгаришлар масаласи кўриб бормайди. Товушларнинг физиологик ва акустик хусусиятлари ўрганилади. Шунинг учун бу фонетика соф фонетик фонетика ҳисобланади.

Асарнинг араб тилшунослигидаги бошқа асарлардан яна бир фарқи жиҳати шундаки, унда артикуляция томонидан бўлган ва акустик белгисига кўра фарқланувчи ҳолатлар ўзаро зидланган ҳолда ўхшаш ва фарқли белгилар билан кўрсатилади. Масалан, к-г, қ-ғ каби.

Бу шунинг кўрсатадики, Н. С. Трубецкойдан бир неча асарлар билан Марказий Осиё филологлари томонидан коррозиянинг ундошлар ажратилган ва ундош фонемаларни белгилар билан асосий тамойил сифатида фойдаланилган.

Ибн Сино асарида яна бевосита кузатишда турли ўзгаришлар билан талаффуз қилинувчи вариант билан бу вариантнинг абстракт босқичдаги умумлашмаси (инвариант) фарқланади. Хусусан, г-г, 1-1' товушлари бир умумий белгисининг икки хил кўриниши эканлигини баён қилади.

Ибн Синонинг «Асбоб» асари кириш ва олти бобдан iborat. Асарнинг кириш қисмида унинг ёзилиш сабаблари, асосанга кўра кимнинг шарафига ёзилганлиги баён қилинади. Асар Абу Мансур Муҳаммад ибн Али ибн Умарга бағишланган. Муаллиф шу қисмда рисола қуйидаги олти бобга ажратганини баён қилади:

1. Товушнинг пайдо бўлиш сабаблари ҳақида.
2. Нутқ, товушларининг пайдо бўлиш сабаблари ҳақида.
3. Нутқ ва тилнинг анатомияси ҳақида.
4. Ақрим араб товушларининг пайдо бўлишидаги ўзгаришлар хусусиятлари ҳақида.
5. Бу товушларга ўхшаш нутқ товушлари ҳақида.
6. Бу товушларнинг нутқий бўлмаган ҳаракатларда товушланиши.

Рисоланинг биринчи бобида, умуман, товушнинг пайдо бўлиши ҳақида фикр юритилади. Муаллифнинг бу масаладаги баён қилган фикри бугунга қадар ҳам деярли ўзгармаган ҳолда такрорланиб келмоқда. Унинг таъкидлашича, ҳар қандай товуш ҳавонинг тўлқинсимон тебраниш натижасида пайдо бўлади. Ҳавонинг тебранишида эса бир жисмнинг иккинчи жисм билан тўқнашуви (қар) ёки бир жисмнинг иккинчи жисмдан узилиши (қал) муҳим рол ўйнайди. Ҳар икки ҳолда ҳам ҳавонинг тўлқинсимон тебраниши рўй беради. Икки жисмнинг тўқнашуви жараёнида тўқнашувчи жисмлар ҳавони қисиб, муайян куч ва тезлик билан ҳаракат йўналиши томон тезроқ фазони бўшатишга мажбур қилади. Бир жисмнинг иккинчи жисмдан узилиши натижасида ҳам узилаётган жисмлар қисилган ҳавони муайян куч ва тезлик билан фазони бўшатишга мажбур қилади.

Ҳар икки ҳолда ҳам узоқлашаётган ҳаво шакл ва тўлқинни ҳосил қилиши лозим бўлади. Тўқнашув натижасида ҳосил бўлган тўлқин узилиш натижасида ҳосил бўлган тўлқиндан кучлироқ тарқалади. Кўринадики, табиатдаги товушларнинг қандай пайдо бўлишини Ибн Сино биринчилардан бўлиб илмий асослаб беради.

Муаллиф физикавий товушлар билан нутқ товушларини бир-биридан фарқлайди ва ҳар иккиси учун алоҳида алоҳида атама қўллайди. Биринчиси «савт», иккинчиси эса «ҳарф» атамаси орқали номланади.

Унинг фикрича, савт ва ҳарф пайдо бўлишига кўра ўзаро умумий ва шу билан бирга, ўзига хос белгиларга эга. Умумийлиги шундаки, ҳар иккиси жисмнинг қисилиши ёки очилиши натижасида ҳавонинг тебраниши туфайли ҳосил бўлади. Ўзига хос томони шундаки, ҳарф нутқ органлари томонидан талаффуз қилинади. Асарда таъкидланишича, ҳарф — бу баландлик ва тон бўйича ўхшаш товушларнинг эшитилиш жиҳатидан бир-биридан фарқланувчи туридир.

Ибн Сино нутқ товушларини ҳосил қилувчи уч жиҳатни кўрсатиб ўтади:

1. Кўкрак қафасида пайдо бўладиган диафрагма ва кўкрак мускуллари орқали ҳаракатга келадиغان ҳаво тўлқини.

2. Ҳаво тўлқинининг нутқ органларининг турли нуқталарида тўсиққа учраши.

3. Товушга турлича тембр оттенкаси берадиган ва турли акустик белги (масалан, *dīnai* «акс садо», *gunna* «назаллик») ҳосил қиладиган резонатор. Ибн Сино кўрсатган

қариндаги уч жиҳат бугунга қадар фонетикага бағишлан-
ган деярли такрорланиб келмоқда.

Муаллиф нутқ товушларини таснифлар экан, унли ва
унли товушларини бир-биридан фарқлайди: унлилар учун
samīta атамаларини қўллайди. У
тилда йигирма саккизта ундош, учта унли фонема-
лар беради.

Ундошда ундошларнинг турли хил фарқловчи белги-
лар асосида таснифини беради ва атрофлича шарҳлайди.
Унли ундошлар ҳақида қисқача маълумот берилади, холос.
Унлиларнинг бонси шуки, асарда муаллиф араб тили
ундошларига асосланади. Араб тилида эса ҳар бир
ундошнинг бирлик асосида ундошлар ётади. Шунинг учун
унли ундошларнинг ундошларга берилган.

Унли ундошларнинг унли алоҳида таъкидлаш керакки, араб тил-
лида Ибн Синога қадар унлилар алоҳида фоно-
логик сифатида қаралмасдан, ундошларнинг тар-
тибига асосан сифатида ўрганилган. Фонемаларни ундош
ларига ажратишни Ибн Синонинг жаҳон тилшунос-
лиги ривожига катта хизмати, деб баҳоламоқ лозим.

Ундошлар пайдо бўлиш усули, ўрни, акустик хоссаси
ва ундошнинг сифат ва миқдор белгиларига кўра тас-
нифланади. Пайдо бўлиш усулига кўра ундошлар порт-
ловчи ва сиргалувчиларга бўлинади. Портловчилар «bi
habs gair timm» тўлиқ тўсиқни ёриб ўтиш орқали ҳосил бўла-
ди. Сиргалувчилар «bi habs gair timm» эса муаллиф фик-
рича ундошдан чиқаётган ҳавонинг тўлиқ бўлмаган тўсиқ-
ни ёриб ўтиши орқали пайдо бўлади.

Акустик белгисига кўра ундошларни жарангли (mag-
num) ва жарангсиз (mahmusa)ларга бўлади. Лекин бу бел-
гига кўра ундошларга изчил характеристика бермайди.

Ибн Сино ундошларни пайдо бўлиш ўрнига кўра ба-
раббар шарҳлайди. Чунки араб тилшунослиги анъанасига
қараганда, ундошларнинг таснифида артикуляция ўрни (махраж)
асосий белги сифатида қаралган. Деярли барча араб тил-
шунослари ундошларнинг 16 та ўрнини ажратадилар. Ле-
кин Ибн Сино ўзига хос йўлдан боради. У ҳар бир ундош-
нинг ўзига алоҳида тавсиф беради. Ундошлар тавсифи бўғиз
ундошларидан бошланиб, лаб ундошлари билан тугайди.

Ундошлар чузиклик белгисига кўра, содда ундошлар
(mufrada) ва мураккаб ундошлар (murakkaba)га бўлинади.

Ундошдан чиқаётган ҳаво тўлиқ тўсиқни бирданига ёриб
ўтишидан ҳосил бўлган ундош содда ундош ҳисоблана-

ди; тўлиқ бўлмаган тўсиқдан қисилиб ўтиши натижасидан пайдо бўлган ундош эса мураккаб ундош саналади. Шундай қилиб, сирғалувчи ундошлар мураккаб ундошларга тўғри келади.

Шуни таъкидлаш жоизки, Ибн Сино ундошларнинг артикуляциясига тўхталар экан, назаллашишга ҳам алоҳида аҳамият беради. Назалликни ифодалаш учун gunna атамасини қўллайди: м ва н ундошлари талаффуз қилишда бир қисм ҳаво бурун орқали ўтишини ва бундай ундошлар назал (gunna) ундошлар эканлигини таъкидлайди.

Ибн Сино ўз рисоласида нутқ органларидан бўғиз ва тил ҳақида батафсил маълумот беради.

Бўғиз (hangara) уч тоғайдан (gudruf) иборат эканлиги кўрсатилади: 1) қалқонсимон (ad-daragi, at-tursi); 2) номсиз (adim al-ism, al-ladi la smi ladu); 3) чўмичсимон (at-targahali, at-targahari).

Асарда бўғизнинг қуйидаги ҳаракатлари кўрсатилади:

1. Бўғизнинг торайиши. Номсиз тоғай қалқонсимон тоғайга яқинлашиб, унга қисилиши натижасида бўғизнинг торайиши рўй беради.

2. Бўғизнинг кенгайиши. Номсиз тоғай қалқонсимон тоғайдан узилиб, узоқлашиши натижасида юзага чиқади.

3. Бўғизнинг ёпилиши. Чўмичсимон тоғайнинг қалқонсимон тоғай устига ёпилиши натижасида рўй беради.

4. Бўғизнинг очилиши. Чўмичсимон тоғайнинг қалқонсимон тоғайдан узилиши натижасида ҳосил бўлади.

Юқоридаги ҳаракатлар бевосита бўғиз мушаклари (мускуллари) иштирокида амалга ошади. Бўғиз мушаклари эса икки гуруҳга бўлинади: 1) бўғизнинг ўз мушаклари; 2) бўғизнинг ташқи мушаклари. Муаллифнинг кўрсатишича, бўғиз ҳаракатида 22 та мушак иштирок этади. Улардан 6 таси бўғизнинг очилишида, 4 таси ёпилишида, 6 таси торайишида, 6 таси кенгайишида қатнашади.

Ибн Сино тилнинг (lisan) нутқ органи сифатидаги тузилишига ҳам атрофлича маълумот беради. У тилни қуйидаги қисмларга бўлади:

1. asl al-lisan — тил асоси, тилнинг орқа қисми;

2. garm al-lisan — тилнинг танаси. У бевосита чуқур тил орқа билан туташади.

Тил танасининг ўзи қуйидаги қисмлардан ташкил топган:

1) al-guz al-muta'ahhir min al - lisan — тил орқа;

2) wosat al-lisan — тил ўрта;

3) toraf al-lisan — тил ёни;

4) soth al-lisan — тил усти;

5) dil' al-lisan — тил учи.

Муаллиф тилнинг ҳаракатида саккиз мушак иштирок этишини баён қилади.

Бу маълумотлардан кўриниб турибдики, Ибн Сино нутқ органларида иштирок этадиган нутқ органлари ҳақида кенг маълумот беришида унинг одам анатомиясидан катта таълимга эга бўлганлиги қўл келган.

Хуллас, Ибн Сино дунёнинг беқиёс табиби, ҳассос шоир, улкан мусикашунос, йирик файласуф, физиолог олим бўлиши билан бирга, араб, форс, турк, лотин, суғд тилларининг билимдони, ажойиб тилшунос ҳам эди. Унинг умумий фонетикага доир билдирган фикрлари ҳозир ҳам ўз кучини йўқотгани йўқ. Ибн Сино дунё тилшунослигининг фонетика ва фонологиянинг ривожини учун улкан ҳисса қўнган тенги йўқ олимдир.

ҚОРАХОНИЙЛАР ДАВРИДА ТИЛШУНОСЛИК

Туркий халқлар тарихида қорахонийлар даври деб юр- тиладиган X-XII асрлар алоҳида ажралиб туради.

Тарихий манбалар шунга гувоҳлик берадики, X ас- рларга қелиб халифалик бирмунча кучсизлашди. Марказий Осиёда қарлуқ қабила иттифоқи кучая бошлади ва Етти- сувда қорахонийлар династияси ёки Иликхон династияси вужудга келади.

Қорахонийлар шарқда уйғур, ғарбда эса турк-эрон ма- даниятини ўзида уйғунлаштириб, Марказий Осиёнинг эн- г маданий ва энг йирик турк давлатчилигига асос солдилар.

IX асрнинг иккинчи ярмида қорахонийлар давлатининг маъмурий чегараси анча кенгайди: юқори Чиндан Фарғона, Таркан, Бухорога қадар чўзилган катта ҳудуд Бугра- хон тасарруфига ўтади.

Бу даврда ёзма адабиёт ривожланди. Турк маданияти тилига қизиқиш бошқа халқлар ўртасида кучайди.

Шунинг учун ҳам туркий тилда Юсуф Хос Хожибнинг «Қуталғу билик» эпопеяси ва туркий тилни ўрганишнинг хоҳловчи арабларнинг эҳтиёжини қондирмоқ учун Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асари майдонга келади.

МАХМУД КОШҒАРИЙНИНГ ЛИНГВИСТИК ҚАРАШЛАРИ

Тилшунослик тарихида Махмуд Кошғарий салмоқли- урин эгаллайди. У тилшуносликнинг жуда кўп соҳалари- буйича қалам тебратди. Қиёсий-тарихий тилшуносликнинг- отаси, фонетист-фонолог, лексиколог, лексикограф, линг- вогеограф, туркий тиллар сарф ва наҳв илмининг асосчи- си саналади.

С.Муталлибов таъкидлаганидек, Махмуд Кошғарий яратган «Девону луғатит турк» асари фақат ўша давр учун-

ни катта воқеа бўлиб қолмай, бугунги туркология фани- чун ҳам ўз қимматини сақлаб келмоқда. У ҳақли равишда туркология фанининг асосчиси ҳисобланади.

Афсуски, ана шундай буюк тилшуносликнинг илмий ме- росидан жаҳон илмий жамоатчилиги асримиз бошларига- лар бебаҳра бўлиб келдилар, чунки бу давргача Махмуд Кошғарийнинг ҳаёти ва унинг «Девон»и ҳақида маълумот- нук эди. Араб фани шухратини ёйишга сабаб бўлган биб- биографик ва биографик асарларда ҳам, Хожа Халфа лу- гатидан бошқа бирортасида бу олим ҳақида маълумот бе- рилмади. Фақат 1914 йилда туркиянинг Диёрбакир шаҳри- да истиқомат қилувчи Али Амирий томонидан тасдиқ- ланган Махмуд Кошғарийнинг «Девон»и топилиб, линг- вистика тарихида мўъжиза рўй берди. Чунки бу асар тил- шуносликнинг жуда кўп соҳаларини қамраб олган қому- ний бир асар эди.

Асарнинг топилиш тарихи ҳақида профессор Х. Ҳаса- нов шундай ёзади: «... бева хотин пулга муҳтож бўлиб, китобфуруш дўконига эски қўлёзмани кўрсатди: «Марҳум ота эдилар, агар қийналиб қолсанггина шу китобни- ни олигин, лекин 30 лирадан кам бўлмасин».

Аммо китобфуруш бунчалик қимматга олгиси келмади- ки «китоб дўконда тура турсин, харидор чиқса, пулини- ни олирсиз», деб жавоб қилди. Кунлар ўтди, харидорлар кел-- лар, бирортаси ҳам шу «эски қўғозлар»ни 30 лирага олги- си келмади.

Ниҳоят, диёрбакирлик кекса китоб мухлисларидан Али Амирий (1857—1924) афанди дўконга келиб қолди (Али Амирий ўз шахсий кутубхонасида 15 минггача қўлёзма ва 1000 дан ортиқ китобларни тўплаб, ҳаммасини Истамбулдаги шайх Фазлуллоҳ мадрасасига ҳадя қилган эди. 1918 йилда бу ерга Алиуддин, Жорулло ва бошқа кутубхоналар ҳам бирлаш- тирилди. Бу йирик қўлёзмалар хазинаси Фотиҳ маҳалласи- да бўлганидан, кўпинча Фотиҳ кутубхонаси ҳам дейила- ди, сўнгги вақтларда Миллат кутубхонаси дейила бош- ланди). Али Амирий бу кўримсиз қўлёзмани бир-икки- ни шарақлаб чиқди-ю, аммо олишга пули йўқ эди. Кўчадан- дан кетаётган бир дўстини тўхтатиб, ундан қарз олди. Қўлёзмани олиб кетгач, Али Амирий бир неча кун, эртаю- кеч уни варақлаб, ундан кўзини уза олмас эди. «Китоб- ни олдим, уйга келдим, емак-ичмакни унутдим. Бу китобга- ни ҳақиқий қиймат берилмак лозим бўлса, жаҳоннинг хази- налари кифоя қилмас». Ахир, бу тамомила янги бир асар —

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» деган ажойиб дурдонаси бўлиб чиқди».¹

Маҳмуд Кошғарийнинг ҳаёти

Маҳмуд Кошғарийнинг ҳаёти ҳақида жуда оз маълумотга эгамиз. Унинг тулиқ исми Маҳмуд Ибн-ул Ҳусайн Ибн Муҳаммад-ал-Кошғарийдир. Маҳмуд Кошғарийнинг туғилган йили аниқ эмас. Лекин «Девон»нинг охирида б «китоб умрини охирига етказгани»ни куйидаги мисрада баён қилади:

*«Кучанди билагим, еғуди тилагим,
Тилинди билагим, теграб ангар жартилу».*

«Девону луғатит турк» асари эса ҳижрий 469 йили ёзилган (мелодий 1076—1077). Хошимийлар сулоласидан, аббосийлар авлодидан бўлган Абулқосим бинни Муҳаммад Муқтадога армуғон қилинган. Асарнинг ёзилиш тарихи луғатда шундай баён қилинган: «Нок йили туркларнинг ўн икки йил номларининг биридир. Бу китобнинг ёзилган йили нок йили эди»

Луғат ёзилганда муаллифнинг кексайиб қолганлигини ҳисобга олсак, у XI аср бошларида туғилган деб ҳисоблаш мумкин.

Маҳмуд Кошғарий сўз бошидаги «а»ни «ҳа» қилиб таълаффуз қилувчи қабиллага мансуб эканлигини баён қилади. Бу маълумот унинг қайси қабиладан эканлигини аниқ кўрсатиб бермаса ҳам, лекин бу қабиланинг туркий қабилалар ичида катта нуфузга эга эканлигидан гувоҳлик беради. Чунки Маҳмуд Кошғарий таъкидлаган фонетик хусусият кейинчалик туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилида шунчалик кенгайдики, сўз бошидаги «а»дангина эмас, балки «ў», «у» унлиларидан олдин ҳам «ҳ» орттириладиган бўлди. Масалан, *авуч-ҳавуч, ўл-ҳўл, ўкуз-ҳўкуз, улкар-ҳўкар* ва бошқалар. Демак, Маҳмуд Кошғарий мансуб бўлган қабилга ўзбек халқининг шаклланишида ҳам узвий бир қавм бўлиб хизмат қилган.

Маҳмуд Кошғарийнинг қаерда, қачон ўқигани ҳақида ҳам аниқ маълумот йўқ. «Девону луғатит турк» асариде қомусий бир асарни яратган буюк зот, сўзсиз, ўз даврининг етук олимларидан эди. Хусусан, тилшуносликка қараганда ҳавас билан қараган олим эди. Шунинг учун ҳам у тур

¹ Ҳасанов Ҳ. Маҳмуд Кошғарий. «Фан», Т, 1963, 3-бет.

кий уруғ ва қабилалар яшаган барча ерларни бирма-бир кўриб, уларнинг тилларидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқлайди.

Маҳмуд Кошғарий «Девону луғатит турк» асаридан ташқари, туркий тиллар синтаксисига доир «Жавоҳирун наҳв иллу луғатит турк» («Туркий тилларнинг наҳв (синтаксис) жавоҳирлари») асарини ҳам ёзганлиги ҳақида маълумот берилди. Афсуски, бундай нодир асар бизгача етиб келмаган ёки ҳалигача топилгани йўқ.

Маҳмуд Кошғарий ўша давр анъанасига кўра, барча асарларини, жумладан, «Девон»ни ҳам араб тилида ёзди.

«Девону луғатит турк»нинг бизгача биргина қўлёзмаси етиб келган. Қўлёзма Истамбулда сақланади. Уни кўчирувчи котиб Муҳаммад бинни Абу Бакр Дамашқий маълумоти кўра, Маҳмуд Кошғарийнинг ўз қўли билан ёзилган нуسخадан кўчирилгандир.

Бу асар 1915—1917 йилларда уч томлик китоб ҳолида Истамбулда нашр этилди. Немис шарқшуноси Броккельман томонидан 1928 йилда немис тилига таржима этилиб, Лейпцигда босиб чиқарилди. Басим Аталай усмонли тилига таржима қилиб, 1939 йилда Анқарада чоп этди. Машҳур шарқшунос олим Солиҳ Муталлибов томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, 1960-1963 йилларда Тошкентда нашр қилинди.

Маҳмуд Кошғарий лингвистик қарашларининг асослари ҳақида

Маҳмуд Кошғарий лингвистик қарашлари «араб тилшунослиги» деб юритилувчи тилшунослик мактаби қучолига шаклланди. Бу мактаб гарчи дунёга «араб тилшунослик мактаби» номи билан машҳур бўлса ҳам, лекин араб маданияти, жумладан, араб тилшунослигининг ривожига ҳақиқатан туркибига кирган деярли барча халқлар ҳисса қўшган. Бу даврада ислом таъсири остида яратилган асарларнинг ҳаммаси араб тилида ёзилганлиги сабабли ҳам, улар дунёда араб маданияти номи билан танилди.

Қоч адабиёти тарихи мугахассиси Брауннинг таъкидлашича, Аббосийлар давридаги (749—846) 45 та йирик фан арбобларининг 30 таси эронлик бўлган. Шунингдек, араб маданиятининг ривожига туркий халқларнинг ҳам хизмати кўрилди.

Шундай қилиб, «араб маданияти», «араб тилшунослиги» деганда, фақат арабларнинг ўз маданияти, тилшунослиги эмас, балки халифалик таркибида бирлашган барча халқларнинг маданияти, тилшунослиги тушунилади.

Араб тилшунослиги амалий эҳтиёж натижасида, Куръон матнини тўғри талаффуз қилиш эҳтиёжи билан, шунингдек, араблар билан шуубийлар (эронийлар) ўртасидаги араб тили юзасидан мубоҳасаси жараёнида вужудга келди.

Куръон матнини тўғри талаффуз қилиш эҳтиёжи иккинчи жиҳатдан майдонга келди. Биринчиси, Куръон яратилган классик араб тили билан кейинчалик жонли араб сўзлашуш тили ўртасида бирмунча ўзгариш рўй берди. Иккинчидан, араб бўлмаган кишиларнинг Куръонни ўқишларида ғализлик сезилди. Бу ҳақда шундай ривоят қилинади: «Абул Асвад халифа Ҳазрат Алидан грамматиканинг бонингич асосларини ўрганади. Кейинчалик ундан Оллоҳнинг каломи бўлган муқаддас китобни яхшироқ тушунишга тўғри талаффуз қилишга ёрдам берадиган китоб яратилиши сўрайдилар. Лекин у бунга дастлаб розилик бермайди. Бир куни Куръоннинг «Тавба» сурасининг «Анна-ллаҳа бириун минал-мушрикина ва расулуҳу» оятининг охири сўзини «*ва расулиҳи*» деб ўқиганини эшитиб қолади. Бундай талаффуз сура маъносини бутунлай ўзгартириб юборганининг гувоҳи бўлди. «Оллоҳ мушриклар ва унинг расуллари билан алоқа қилишни хоҳламайди» маъносини юқоридагича талаффуз қилинганда «Оллоҳ ва унинг расул мушриклар билан алоқа қилишни хоҳламайди» тарзда ўзгартириб юборди. Ана шундан сўнг араб тили грамматикасига доир асар ёзишга қасд қилади».

Араблар билан шуубийлар ўртасидаги сиёсий қурашнинг илдизлари шундаки, аббосийлар Эрон феодаллари ёрдами билан ҳокимият тепасига келди. Шунинг учун ҳам Бағдод халифалигида эронийларнинг таъсири жуда кучайди. Бундан норози бўлган араб зодагонлари ўзларининг нуфузини сақлаб қолмоқ учун араб тилининг бошқа тиллардан устун эканлигини, унинг муқаддаслигини улуғлади. Арабларда «Римликларнинг донолиги—онгида, ҳиндликларнинг донолиги — фолбинлигида, юнонларнинг донолиги — қалбида, арабларники эса тилида» деган нақл тарқалганлиги бежиз эмас.

Шуубийлар эса, аксинча, бошқа тилларнинг ҳам имкониятлари араб тилидан қолишмаслиги, ҳатто баъзи ўрин

араб тилидан устун келишини исботлашга уринар эдилар.
Шундай кураш негизда ва ўз фикрларини тил мате-
риалилари асосида исботлаш асосида тилшунослик ривож
топти.

Арабларда Муҳаммад пайғамбардан бошлабоқ тилга
қилиб, уни урганишга даъват кучайди. Халифа Абдул
Маликнинг саноати санъатига эга бўлмаган, араб тили гузал-
лигини намойиш эга олмаган киши ҳокимиятни бошқа-
нига ўтказиб берди. Шунинг учун ҳам
Алининг бир неча марта классик араб тилида туғри
қилиб олмаганлиги учун қийинди. Шундай қилиб, жами-
да ва фанда катта нуфузга эга бўлиш учун ҳар бир шахс
қилибнинг бой имкониятларини тўла эгаллаши ва уни
қилиб қўлай олиши шарт қилиб қўйилди. Шу боис хали-
фа ва араб давлатининг барча бўғинидаги раҳбарлари за-
миндорлари яратган филологияга доир асарларни рағбат-
лантириб турди.

Буларнинг ҳаммаси араб тилшунослик фанининг шакл-
ланиши ва ривожини учун қўлай шароит яратди. Тилшунос-
лик фани сифатида Басра ва Куфа шаҳарларида шаклланди.

Халифалик тахтига Аббосийлар келгунга қадар ва илм
қилиб Бағдодга ўтгунча Басра ва Куфа грамматик мак-
таблари ўртасида кескин кураш кетди ва ўша кураш зами-
нида тилшунослик ривож топди.

Араб тилшунослигининг илк вакиллари сифатида кўп-
чилиги алабиётларда Халифа Али ва Абуласвад ад-Давла
қилиб этилади. Абуласвад (тахминан 688 йилларда Бас-
рада вафот этган) гоҳ Ҳазрат Алининг ўқувчиси, илк араб
грамматикасининг муаллифи, гоҳ Ҳазрат Али яратган грам-
матиканинг техник ижрочиси сифатида нақл қилинади. Ҳар
қандай, Ҳазрат Алининг ҳам грамматикага алоқадор шахс
қилиб қўйилди.

Басра мактабининг илк вакиллари Иса ас-Сағафий (766
йили вафот этган), Абу Амр ибн ал-Ала (689 йили Макка-
да туғилиб, Басрада ижод қилган ва 770 йилда Куфада
вафот этган) ва Юнус ибн Ҳабиблар ҳисобланади. Улар-
нинг асарлари сақланиб қолмаган бўлса-да, лекин араб
тилшунослигининг кейинги босқичи учун пухта замин
қилиб қўйилди.

Араб тилшунослигининг бу уч бобокалони фаолияти
Басра мактабининг энг кўзга кўринган вакилларида бири-
қилиб ал-Фароҳидий (тахминан 718 йилда туғилиб, 791
йили Басрада вафот этган) ижодида ўз якунини топди.

Халил ал-Фароҳидийнинг «Китоб ул-айн» номи билан юритилувчи луғати сақланиб қолган. У араб тилшунослигининг ҳақиқий отаси сифатида кўпчилик томонидан эътироф этилади.

Шунингдек, илк араб тилшунослигининг энг кўз кўринган грамматикачиларидан бири Халилнинг шогирди Сибавайҳий саналади. Унинг «ал-Китоб» асари сақланиб қолган. «Ал-Китоб» араб тили грамматикасининг энг яхши намунаси сифатида кейинги авлодлар ўртасида ҳам машҳур бўлди. Халилнинг яна бир шогирди ал-Асман (741 йилда туғилган, 828 йилда вафот этган) араб диалектологиясига асос солди.

Басра мактабининг кейинги йирик вакили Муҳаммад ибн Дурейд ўзидан олдин ўтган устозлари анъаналарини давом эттирган ҳолда, жонли араб тилининг сўз бойлигини тўплади. У қиличнинг 500 дан ортиқ, туянинг 1000 дан ортиқ номи бор эканлигини кўрсатади. Лекин уларнинг кўпи диалектал вариантлар ва индивидуал бадиий эпителиктар эди.¹

Басра мактабидан бирмунча кейин Ироқнинг бошқа бир шаҳри Куфада грамматиканинг иккинчи мактаби пайдо бўлди. Бу мактабнинг асосчиси ар-Руаси саналади, лекин унинг ҳеч қандай мероси сақланмаган.

Куфа мактабидан етиб келган энг қадимги ёдгорлик ал-Қиссайнинг «Халқ тилидаги ғализликлар ҳақида рисола» асари саналади. У Куфада туғилган, лекин қачон туғилганлиги номаълум. Ўз туғилган шаҳрида филологик маълумотга эга бўлгандан сўнг, янада чуқурроқ билимга эришмоқ учун Басрага Халил ҳузурига борди. Халил тавсияси билан жонли араб тилини ўрганиш учун бадавийларнинг ичига йўл олди. Шундай қилиб, у бадавий қабилаларининг жонли тилини пухта ўзлаштирди. Дастлаб Басрада сўнг Бағдодда истиқомат қилиб, даврининг етук олимлари билан бир неча бор шахсий баҳсларда иштирок этди. Ана шундай баҳслардан бири Сибавайҳий билан бўлиб ўтди ва бу баҳс ал-Қиссай фойдасига ҳал бўлди.

Куфа мактабининг сўнгги вакилларида бири Муҳаммад ал-Анбарий қарама-қарши маъноли сўзлар ҳақида йирик китоб яратди.

¹ Крымский А.Е. Семитские языки и народы. Ч.III, изд.2-е.М., 1909, с.350

XI аср бошларига келиб, Басра ва Куфа мактаблари ўртасидаги рақобат тўхтади ва ҳар икки мактаб ютуқларидан баробар фойдаланадиган янги авлод дунёга келди. Араб филологияси маркази халифалик пойтахти бўлган Бағдодга кўчди. Бу ерда халифа саройида ҳар икки мактабнинг мансуб бўлган олимлар бир ёқадан бош чиқариб филологияни янги чўққиларга олиб чиқиш учун курашди.

Янги йўналишнинг йирик вакилларида Абдулла ибн Кутайба (828 йили туғилган), форс ад-Диновари (895 йили вафот этган), Усмон ибн Жиний (941 йили туғилган), турк Намон ал-Жавҳарий (тахминан 1000 йили вафот этган)ларни санаш мумкин.

Бу олимларнинг ҳаммаси қомусий билимга эга бўлиши билан ажралиб турадилар. Айниқса, Исмоил-ал-Жавҳарийнинг 40000 классик араб тили сўзларини ўз ичига олган «Саҳих» номли луғати катта шухрат қозонди. Бу луғат мавжуд луғатлардан тузилишига кўра фарқ қилади. Муаллиф сўзларни ўзак охиридаги ҳарфларга кўра алфавит тартибда жойлади. Шу вақтга қадар луғатчиликда сўзлар тартибидаги товушларнинг физиологик хусусиятига кўра ёки грамматик принципда, борлиқдаги нарсалар қандай номланганига кўра жойлаштирилар эди.

Жавҳарий луғати араб оламида катта шухрат топганлиги учун ҳам у «лексикология имоми» номини олди.

XI аср ўргаларига келиб феодал кучлар ўртасидаги тинимсиз кураш натижасида халифалик кучсизлашди ва бир қанча майда бўлақларга бўлиниб кетди. Бу даврда араб тилидан бошқа тилларга ҳам эътибор кучайди.

Маҳмуд Кошғарий «Девону луғатит турк» асарида бухоролик олимнинг тилидан Муҳаммад алайҳи васалламнинг «турк тилини ўрганинг, чунки уларнинг ҳукмронлиги узоқ давом этади» деган ҳадиси бор эканлигини келтириши ҳам шу даврда туркий қавмларнинг ҳам нуфузи ортиб бораётганидан бир нишона эди.

Ана шундай тарихий шароитда Маҳмуд Кошғарий фан оламига кириб келди. Маҳмуд Кошғарий ўша даврдаги араб илмий маркази бўлган Бағдодда таълим олиб, Халилдан тортиб Жавҳарийгача бўлган олимларнинг илмий мероси билан чуқур танишди. Натижада уларнинг яхши жиҳатларини қалбига жо қилди.

**Маҳмуд Кошғарий — қиёсий-тарихий
тилшуносликнинг асосчиси**

Тилшунослик тарихида қиёсий-тарихий тилшунослик XIX асрдан пайдо бўлди дейилади ва унинг асосчилари сифатида Франц Бопп, Расмус Раск ҳамда Яков Гриммлар эътироф этилади. Бунинг сабаби шундаки, Фарб оливлари Маҳмуд Кошғарийнинг «Девон»и билан XX асрнинг биринчи чорагига қадар таниш бўлмаган. Агар таниш бўлганларида эди, унинг тилшуносликдаги хизматлар олдида тиз чўккан ва қиёсий-тарихий тилшунослик, лингвостратегия сингари тилшунослик йўналишларининг отаси сифатида Маҳмуд Кошғарийни эътироф этган бўларди. Унинг асари олдида таъзим бажо айлаган машҳур турколог А. М. Шчербак шундай ёзади: «Маҳмуд Кошғарийнинг «Девон»ига на материалнинг ҳажми жиҳатидан, на муаллифнинг филологик билими жиҳатидан бас келадиги бирон асар йўқ. «Девон»нинг луғат деб аталиши унинг асос мазмунига унча мос келмайди. Бунда туркий тиллар грамматикасидан жуда кенг маълумотлар бор... Яна унда туркий тиллар лексикаси, фонетикасига доир кенг маълумотлар, қабилаларнинг жойланиш хусусиятлари, географик ва бошқа хил маълумотлар мавжуд».¹

Дарҳақиқат, Маҳмуд Кошғарий туркий қабилаларни бирма-бир кезиб, уларнинг тилидаги фарқли хусусиятларни аниқлади, тил хусусиятларига кўра туркий тилларни гуруҳларга таснифлаш имкониятига эга бўлди. Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи бу ҳақда шундай дейди: «Пухта қўлланма бўлсин деб, ҳар бир қабиланинг ўзига хос хусусиятларига қиёсий қоидалар туздим... Бу масалага қизиққан муҳаққидларга асарни қўлланма қилдим»²

Маҳмуд Кошғарий ўз олдида қўйган улкан вазифани аъло даражада бажарди. Барча сатҳлар бўйича туркий тилларни ўзаро қиёслаб, умумий ва фарқли жиҳатларини ажрата олди. Туркий тилларни фарқли белгиларига кўра дастлаб икки гуруҳга ажратди: турклар (чигил, қошғар, арғу, барсағон, уйғур), ўғуз ва қипчоқ қабилалари тиллари.

¹ Шербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. Из Восточного Туркестана. М—Л., 1961, стр. 29

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. Т., «Фан», I том, 1960. 47-бет.

Туркларнинг тиллари доимо қиёсга асос қилини уйнайди ва қиёсга асос бўлган лингвистик факт ўғуз ва қипчоқ қабилалари тилларига қиёсланади. Жумладан, фонетик жиҳатдан сўз бошидаги «й» ўғузларда ва қипчоқларда «нўль» билан алмашинуви айтилади.

Турклар Улар (яъни ўғуз ва қипчоқлар)

йилкин «мусофир»	элкин
йинжу «марварид»	жинжу
йугду «туянинг узун жуни»	жугду
йилиғ	илиғ

Турклардаги сўз бошида келган «м» уларда «б» билан алмашинуви кўрсатилади:

турклар	улар
мэн	бэн
мун «шўрва»	бун

Шунингдек, ўғуз тилининг ўзига хос хусусияти ҳақида кўриб, «т», «к» каби жарангсиз товушлар ўғузларда жаранглилашиши таъкидланади. Масалан:

Турк ва бошқа қабилалар тилларида	Ўғузларда
тэвай	дэвай
т «тешик»	од

Аксинча, турк ва бошқа қабилалар тилларидаги «д» ўғузларда «т»га айлантирилади:

Турклар	Ўғузлар
бугда «ҳанжар»	букта
йигда «жийда»	йикта

Туркий тиллар ўртасидаги бундай фонетик фарқланишнинг асоси Оврупо тилшунослари томонидан ҳам эътироф этилди ва улар туркий тилларни худди шундай фарқли белгиларига кўра уч гуруҳга бўлдилар: қарлук, ўғуз ва қипчоқ гуруҳи¹. Бу тилларнинг фонетик жиҳатдан фарқланишига Маҳмуд Кошғарий кўрсатган белгилар асос бўлиб олинди.

Маҳмуд Кошғарий ўғуз ва қипчоқлар айрим сўз ва қўшимчалар таркибидаги «ч» ва «ғ» ундошларини тушириб қолдиришини ва шу хусусияти билан ҳам туркларда фарқ қилишини баён қилади. Масалан:

Турклар	Ўғузлар ва қипчоқлар
чумчуқ	чумуқ
тамғақ	тамақ
бараған «ҳадёб бораверадиған» —	баран
ураған «ҳадёб уравсерадиған» —	уран

Маҳмуд Кошғарий морфемик бирликларни ҳам туркий тиллар бўйича қиёслайди ва улар ўртасидаги фарқли хусусиятларни белгилайди. Хусусан, буйруқ майлидаги феълд кўпликнинг ифодаланиши ҳақида фикр юритар экан, шундай ёзади: «Буйруқ охирига *-ғил, қил, -ғил* қўшиш тингловчи бирликда бўлгандагина мумкин. Тингловчи икки ёки ортиқ бўлса, бу қўшимчаларни қўшиб бўлмайди. Икки киталик ва кўплик фарқсиз бир хилдир... Бирлик учун *барингла* дейдилар. Тингловчи ёни катта, хурматли бўлса (ёлғиз бўлса ҳам), ҳурмат юзасидан кўплик шакли қўлланади: *баринг* дейилади. Аслида бунинг маъноси *барингла* дейдилар.

Ўғуз ва қипчоқлар бирликда *бар*, кўпликда *баринг* дейдилар. Улар кўплик қўшимчаси *-лар* ни тушириб қолдирадилар, *-лар* ўрнига *-нгиз* қўллайдилар» (ДЛТ, II том, 50–51-бетлар).

Ўтган замонни билдирувчи *-ди* шаклининг ҳам туркий тиллараро вариантланишини кўрсатади. Чунончи, чигил, уйғур, яғмо сингари қабилалар тилларида ўтган замонни ифодалаш учун *-ди* қўшимчаси қўшилишини таъкидлайди. Ўғузлар ва қипчоқларнинг баъзилари — соворинлар бу қўшимчанинг охирига ўзакнинг қаттиқ ёки юмшоқлигига қараб «қ» ёки «к» қўшиб ишлатилиши ва бу қўшимча бирлик ва кўпликда ҳам, турли шахсларда ҳам бир хил қўлланиши, демакки, шахс ва сонда мўътадиллашуви баён қилинади. Масалан:

¹ Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1968. 242–310.

Ман йа қурдуқ
Сан йа қурдуқ
Ул йа қурдуқ

Биз йа қурдуқ
Сиз йа қурдуқ
Улар йа қурдуқ

Ёки:

Мен келдук
Сен келдук
Ул келдук

Биз келдук
Сиз келдук
Улар келдук

Келаси замон шакли ҳам турк ва ўғузларда фарқли бўлиниши кўрсатилади: ўғузларда шахс қўшимчасидан биринчи товуш тушиб қолади. Масалан:

Турк	Ўғуз
барирман	бариран
келирман	келиран

Чигил, уйғур, яғмо, тухси каби қабилаларда исми замон, исми макон ва қурол отларини ифодалаш учун хизмат қилувчи *-ғу, -гу* қўшимчаси ўғуз ва қипчоқ қабилаларида *-аси* қўшимчаси билан алмашилиши айтилади. Масалан, *Бу йа курғу ағур армас* «Бу йой курадиған вақт эмас» дегани ўғузларда *Бу йа кураси ағур тагул* дейилади.

Турклардаги инкор билдирувчи *эмас, армас* тўлиқсиз экани ўғузларда *тугул* билан алмашилиши кўрсатилади.

Хуллас, Маҳмуд Кошғарий тилнинг барча сатҳлари бўйича туркий тилларни қиёслаб, ўхшаш ва фарқли жиҳатларини белгилайди ва шу белги асосида туркий тилларни маълум гуруҳларга тасниф этади. Бундан шу нарсани аниқлаш, у қиёсий-тарихий тилшуносликнинг пойдевори яратган йирик алломадир.

Лингвогеографик қарашлари

Овирупода XX аср бошларида лингвогеография лингвистиканинг алоҳида тармоғи сифатида шаклланди. Аслида тилнинг илдизлари Маҳмуд Кошғарийга бориб тақалади. У туркий қабилаларнинг жойлашилишини махсус картага туширади. Дунёни шар шаклида тасвирлайди ва уни тўрт қисмга — аш-шарқ, ал-ғарб, аш-шимол, ал-жануб томонларига бўлади. Турклар асли йигирма қабиладан ташкил топганини айтади. Ҳар бир қабиланинг саноксиз уруғлари борлиги баён қилинади. Шарқдан бошлаб ҳар бир қабиланинг жойлашилиши бирин-кетин кўрсатилади. Ҳар

қайси қабиланинг тилидаги фарқли хусусиятлари ўр билан баён қилинади. Бу эса Маҳмуд Кошғарийнинг линвогеографиянинг ҳам асосчиси эканлигини кўрсатади.

Фонетик қарашлари

Маҳмуд Кошғарий фонетика соҳасида ҳам қиммат фикрлар юритади. Гарчи у бу соҳада махсус асар ёзма бўлса ҳам, лекин «Девону луғатит турк» асарида фонетик бўйича жуда кўп материаллар бор.

У, аввало, ҳозирги тилшуносликда фонема атама билан юритилувчи фонологик бирликни, товуш типини жуда яхши фарқлаган. Шунинг учун ҳам муаллиф энг кичик фонетик бирликнинг фонологик функциясига — о таркибида келиб, маъно фарқлаш вазифасига катта эътибор беради. Товуш типларини белгилашда товушларнинг маъно фарқлаш вазифасини асосий мезон қилиб олади. Аш шу мезон асосида туркий тилларнинг фонемалар миқдорини аниқлайди.

Фонемаларнинг ёзувда ифодаланиш даражаси, фонема билан ҳарф муносабати, уларнинг ўртасида доимо муносабат таносиблик бўлавермаслиги ҳақида фикр юритади. Жумладан, унлини ифодалаш учун қўлланиладиган *ي* ҳарфлар бирикмаси «қалин-ингичкалик» белгиси билан фарқ қилувчи ва сўз маъносини фарқлаш учун хизмат этадиган бир неча фонемани ифодалашини кўрсатади. Масалан, «*ي* сўзида қалинроқ талаффуз қилиниб, «деворда ва тахта бўлган тешик» маъносини; янада ингичкароқ талаффуз этилиб, «аччиқлик», «ўт қопчаси» маъносини ифодалаш, демак, улар ҳар қайси маънода алоҳида-алоҳида лексема эканлигини, лексемаларни фарқлаш учун эса фонемалар хизмат этаётганини таъкидлайди (ДЛТ, I том, 48-бет).

Туркий фонемалар билан араб ёзувидаги графемалар ўртасида катта номутаносиблик мавжудлиги, шунинг учун бу ёзув туркий тиллар фонетик (фонологик) тизимини тўғри ифодалай олмаслигини кўрсатиб беради. Хусусан араб ёзувида шундай ҳарфлар борки, бу ҳарфлар фақат араб тилига хос бўлган фонемаларни ифодалайди. Маҳмуд Кошғарий бу ҳақда шундай ёзади: «Итбоқ ҳарфлари шунингдек бўғиз товушлари ҳам туркий тилларда йўқдир» (Уш жойда).

Лекин туркий тилларда шундай фонемалар борки, булар араб ёзувида махсус ҳарф билан ифодаланмайди. Маҳмуд Кошғарий уларнинг миқдори еттита эканлигини таъкидлайди (ДЛТ, I том, 21-бет).

Ўшунаги ана шу камчиликни мавжуд ҳарфларга нуқта-нуқта кўйиб орқали тўлдиришга ҳаракат қилди. У шундай дейди: «Туркий тиллар ёзувида қўлланилувчи ҳарфлар сони еттита эмас, кўпдир. Бу ўн саккиз ҳарф етишмайди. Туркий бошқа тилда бўлган товушларни бериш учун яна би ҳарф керак. Лекин у ҳарфлар йўқ. У етти товушни ана мавжуд ҳарфлар устига махсус белги қўйиб ёзилади». (ДЛТ, I том, 21-бет).

Маҳмуд Кошғарий фонемаларнинг нутқ жараёнида тур-тур хил вариантларга эга бўлиши, ҳар хил фонетик ҳодисалар ҳақида ҳам маълумот беради. Жумладан, *ишбоъ* (товушларни қаттиқ ёки қалин талаффуз қилиш), *имола* (товушларни чўзиб талаффуз қилиш), *ишмом* (товушларни эсимок ёки ингичка талаффуз қилиш), *ғуннанинг икки кўри-ни* (нг, нғ), *ҳайшум* (назализация), икки ундошнинг эсимок келиши (геминация), товуш алмашиниши (метате-за), ассимиляция, диссимиляция, товуш тушиши ва то-вуш ортиши сингари ҳодисалар ҳақида фикр юритилади». (ДЛТ, I том, 50-бет).

XIX асрда Бодуэн де Куртенэ корреспонденция деб аталган фонетик ҳодиса ҳақида ҳам Маҳмуд Кошғарий таълимида маълумот берган. У туркий қабилалар ўрта-орта турли хил фонетик мослик мавжудлигини таъкид-лайди. «Йой» билан бошланган от ва феълларнинг бош ҳар-фини ўғуз ва қипчоқлар «алиф»га ёки «жим»га айлантира-дилар. Чунончи, турклар мусофирни *йэлкин* десалар, улар (ўғузлар) *элкин* дейдилар. Шунингдек, турклар дур, мар-марини *йинжу* десалар, ўғузлар *жинжу* дейдилар» (ДЛТ, I том, 67-бет). Шунингдек, турклар билан ўғуз ва қипчоқ-лар ўртасида *м—б* (*мен — бен, мун «шурва» — бун*), *т — д* (*тин — дин*) «туя» — дэвэ» каби фонетик мослик борлиги ҳам ўрнатилади. Бу ҳодиса кейинчалик туркий тиллар ўртаси-да дифференциация учун асосий омиллардан бири бўлган.

Маҳмуд Кошғарийнинг фонетика соҳасида бундай чу-қур маълумотга эга бўлишининг маълум сабаблари бор. Лекин Маҳмуд Кошғарий таълим олган Бағдод тилшунос-

лик мактабида фонетика, лексикология, лексикогра- масалаларига катта эътибор берилган эди. Шунинг ҳам Маҳмуд Кошғарийнинг фонетик қарашларини «араб тилшунослиги» фониди ўрганиш тўғрироқ бўлади.

Араб тилшунослиги ўзининг илк тараққиёт босқидан бошлабқ фонетика масаласига жиддий эътиборди. Чунки сўзларни тўғри талаффуз қилишга ўргатиш восита фонетика билан боғлиқдир.

Араб тилшунослари нутқ товушларининг анатом физиологик томони ҳақида чуқур маълумот бердилар, аппарати батафсил шарҳланди.

Товуш ва ҳарф муносабати масаласида араблар а олимлардан анча ўзиб кетдилар. Жумладан, Сибавай товуш ва унинг график ифодасини аниқ фарқлайди. товуш билан ҳарф ўртасида мавжуд бўлган фарқлар ҳақ тўхталди. Лекин араб тилшунослигининг илк даврида у ва ундошлар фарқланмасди. Тўғрироғи, унли ундош биргаликда битта ҳодиса сифатида тушуниларди. Хусусан Халил ал-Фароҳидий ундошни унлидан ажратиш мум бўлмаган иш деб изоҳлади. Агар биз ундошни алоҳида талаффуз қилмоқни истасак ҳам, барибир, унлини қў бўгин ҳолида талаффуз қиламиз, дейди.

Кейинчалик унли ва ундош бир-биридан фарқлана б ланди. Буни Ибн Жиний асарларида кузатиш мумкин. ундошнинг унлисиз ҳолати алоҳида термин, яъни *сукун* маси билан номланди. Бунга *ҳарака* атамаси билан ном нувчи тушунча зидланди. Бу атама остида ундошнинг у билан биргаликдаги талаффузи тушунилади.

Араб тилшунослари нутқ жараёнидаги фонетик ў ришлар ҳақида чуқур маълумот бердилар. Унлиларни кучсизланиши ва унинг сабаблари изоҳланди. Сибавай ҳар қандай фонетик ўзгаришлар замирида талаффуз қу ллигига интилиш ётганини таъкидлайди. Фонетик ўзгари ларнинг сабаби қулайлик ва кам куч сарфлашга инти л эканлигини араблардан минг йиллар кейин Оврупо т и шунослигида А. Мартине ва Е. Д. Поливановлар баён қ и дилар.¹

¹ Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях. 1980; Поливанов Е. Д. Где лежат причины языковых изменений «Статьи по общему языкознанию» китоби (М., 1968).

Халил ва Сибавайҳий асарларидаёқ нутқ товушлари ва ларнинг таснифи ҳақида батафсил маълумот берилади. ларни товушларни физиологик нуқтаи назардан, пайдо ланиш ўрнига кўра тасниф этади. Бу белгига кўра товуш лар 8 гуруҳга бўлинади. Унинг ўқувчиси Сибавайҳий эса товушларнинг мукамалроқ таснифини берди. У товуш ларнинг нафақат физиологик, балки акустик томонига ҳам эътиборни жалб этди. Сибавайҳий фонетик тизимидан қу шадиги характерли жиҳатларни ажратиш мумкин: 1) то вушлар овозлилар ва овозсизларга (шовқинлиларга) аж ратланади; 2) кучланишга эга бўлган ва кучланишга эга бўлмаган товушлар фарқланади; 3) пайдо бўлиш ўрнига ва ундошларнинг 16 та ўрни белгиланади; 4) очик ва яхши товушларнинг мавжудлиги кўрсатилади; 5) унлилар нининг очилиш даражасига кўра турларга ажратилади.

Бундан кўриниб турибдики, Сибавайҳий араб тилшу нолигида мукамал фонетик назария яратди.

Араб тилшунослигининг шаклланиши ва ривожига ҳинд юнон тилшунослигининг таъсири катта бўлган. Фонетика кўпроқ ҳинд тилшунослиги таъсирида ривожланган. Унинг фонетика масаласида ҳиндлар юнонларга нисбатан кўпроқ ўринни эгаллаган.

Илк араб грамматикалари яратилган жой Басра ва Куфа шаҳарлари савдо-сотиқнинг жуда қулай жойида жойлаш- ланиши учун бу шаҳарларга форс ва суренийлар қадимий маданиятининг кириб келишига қулай имконият яратил- ган. Форс маданиятига кўпроқ ҳиндларнинг, суренийлар маданиятига эса юнонларнинг таъсири кўпроқ бўлгани нибга олинса, ҳар икки маданият орқали ҳинд ва юнон маданияти араблар ҳаётига кириб келди.¹

Ҳиндлар фонетика соҳасида товуш билан товушлар муаммаларини (фонемани) фарқлагани, имконият тар- тибига товуш бирлиги учун алоҳида атама (спхота) ҳам қўйлагани кўпчиликка маълум.²

Гарчи араб тилшунослиги ҳинд ва юнон тилшунослиги таъсирида ривожланган бўлса ҳам, лекин араб тилшунос- лари уларнинг назарияларини араб тилида оддий қўллов- чиларгина бўлиб қолмадилар, балки ҳинд ва юнон тилшу-

¹ Якобсон В.А. История арабского языкознания. Краткий очерк. МГУ. 1988, с.24.

² Березин В.А. История лингвистических учений. М., 1975, с.7; Кон- станция И.А. История лингвистических учений. М., 1979, с.9.

нослари гојаларидан озикланган ҳолда араб тили матер аллари асосида ўзларининг махсус назарияларини яра дилар. Бу, айниқса, фонетикада намоён бўлди.

Маҳмуд Кошғарийнинг тилшуносликдаги қарашлари фонетика бўйича ана шундай ютуққа эришган араб тил шунослиги заминида шаклланди. У фонетика соҳасида ол ган билимлари асосида туркий тилларнинг ўзига хос фонетик хусусиятларини очиб беришга муваффақ бўлди.

Маъшхур шарқшунос П. К. Жузе Маҳмуд Кошғарий ҳақида шундай ёзади: «...Дадил айтиш мумкинки, яқинда гина (XIX аср охирларида) Россияда ва Шарқда ўрганил ган туркий тиллар фонетикаси ва этимологиясининг асоси қонунилари XI асрдаёқ Маҳмуд томонидан аниқланган ўрганилган эди. Маҳмуднинг бу текширишлари шу қадар кенг ва чуқурки, ҳатто бундай асар XIX асрда ёзилган ҳам, унга шон-шараф бўларди. Маҳмуд Кошғарийнинг «Дивон»и сингари асар фан оламида кейинги асрларда ҳам яра тилган эмас. Унинг асари бамисоли «Туркий қомусдир».

Лексика ва лексикография соҳасидаги қарашлари

Маҳмуд Кошғарий туркий тилшуносликнинг лексикология ва лексикографиясига ҳам асос солди. У лексикологиянинг объекти бўлган маънонинг кўчиши, торайиши ва кенгайиши, зид маъноли сўзлар (антоним), шаклдош сўзлар (лексик омонимия), маънодош сўзлар (лексик синонимия), бир сўзни зид маънода қўллаш каби масалалар бўйича маълумот беради. У лексик омонимларни шакли бўйича ўхшаш бўлган бир неча сўз сифатида эътироф этади. Шунинг учун ҳам бундай сўзларни алоҳида мақола тарзид беради ва изоҳлайди. Масалан: *-ўт*, ўсимлик: *ўт унди*; ҳайвонлар ейдиган ҳар турли ўт, хашак: *Атқа ўт бергил*; дори, даво: *Ўт ичдим* «дори ичдим»; оғу, заҳар: *Бек анга ўт берди* «Бек унга заҳар берди».

Омонимик паралигма таркибига кирган кейинги икки лексема айти пайтда маънони зидлаш асосида биридан иккинчиси келиб чиққанлигини таъкидлайди (ДЛТ, II том, 20-бет).

¹ Жузе П. К. Диван луғат ат-турк. — Известия Восточного факультета Азербайджанского государственного университета. Баку, 1926, т. I, 75—94-бетлар; т. II, Баку, 1928, 27—58-бетлар. Бу ҳақда қараг: Х. Ҳасанов. Маҳмуд Кошғарий. Т., «ЎзФАН академнашр», 1963, 15-бет.

Шунингдек, маънонинг торайиши ҳақида фикр юришган, *сабан* сўзи илгари қўш ва омонларнинг ҳаммаси маъносидан қўлланган бўлса, сўнг фақат омонга хосланганлигини кўрсатади.

Метонимия йўли билан маъно кўчишига ҳам мисоллар келтириб, ўғузлар қий — *ғўғни оғил* дейишларини, бош сўзи ўрнида *соч* сўзини ишлатишларини таъкидлайди.

Сўзларнинг ўхшашлик асосида маъно кўчиши ҳақида ҳам мисоллар берилади. Масалан, туғмоқ сўзи илгари *фаъл* оламга нисбатан ишлатилган бўлса, кейинчалик ҳайвонларга нисбатан қўллана бошланганлигини айтади (Ушша билла).

Маҳмуд Кошғарий лексикография соҳасида дунё тилшунослигида юксак чўққига кўтарилди. У XI асрдаёқ туркий сўзларнинг изоҳли луғатини тузди. Маҳмуд Кошғарийга қадар араб тилшунослигида лексикография соҳасида катта муваффақиятларга эришилган эди. Хусусан, Халил Фароҳидий ибн Аҳмаднинг «Китобул-айн», Сибавай-нинг «ал Китоб» сингари асарлари араб оламида шуҳрат қозонди. Маҳмуд Кошғарий уларнинг луғат тузиш принципларига танқидий нуқтаи назардан ёндашиб, ўзига хос луғатдан борди. Бу ҳақда муаллифнинг ўзи шундай ёзади: *Мен бу китобни махсус алифбе тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар, мақоллар, қўшиқлар, ражаз ва насер деб танланган адабий парчалар билан безадим, қаттиқ жойларини юмшатдим, қийин ва қоронғи жойларини ёритдим. Бу китоб устида сўзларни ўз жойига қўйиш, керакли сўзларни омонлик билан топиш учун бир неча йиллар машаққат тортдим. Ниҳоят, керакли сўзларни ўз жойида қўлайдиган, қийинчиликсиз топа оладиган бир ҳолга келтирдим. Китобни саккиз асосий бўлимда чекладим... Ҳар бир бўлимда отлар (исмлар) ва феъллар тарзида икки қисмга ажратиб бердим. Отларни олдин, феълларни эса отлардан кейин ўз сирасига қараб, бобларга ажратиб, ўз ўрнида қисимма-кетин кўрсатдим. Тушунилиши осон бўлиши учун кўларда арабча истилоҳлар (термин) қўлладим. Китобни тузиш олдида Халил ибн Аҳмаднинг «Китобул-айн» асарида тутган тартибни қўллаш, истеъмолдан чиққан сўзларни ҳам бера бориш фикри менда туғилган эди. Бу тартиб араб тили билан икки улоқчи отдек тенг пойга қилиб ўзиб бораётган турк тилини тўлиқроқ ёритиш жиҳатидан ҳам яхши эди. Лекин мен ўқувчиларнинг фойдаланиш масаласига эътибор қилдим. Мен истеъмолдаги сўзларнигина бердим,*

истеъмолдан чиққанларини ташладим. Мен тутган тар-
туғрироқдир».

Дарҳақиқат, Маҳмуд Кошғарий тўғри башорат қил-
эди. У тутган йўл, луғат тузиш принципи бутун дунё лек-
сикографларини ҳанузгача ўзига ром қилиб келмоқда.

Солиҳ Муталлибовнинг таъкидлашича, сўз шакллари
ни шунчалик узоқ муддатга етказишда Маҳмуд Кошғарий
тутган алоҳида тартибнинг аҳамияти каттадир. Бу тартиб
асосида қўлёзма зарарланган, ўзгарган тақдирда ҳам қан-
си сўз қандай бошланиши, ўртада, охирида қай ҳарф бў-
лиги ва бошқаларни аниқлаш осондир. Эҳтимол, Маҳмуд
Кошғарийнинг бу тартибни қўллашдан кузатган мақсади
ҳам шудир.¹

Юқорида таъкидланганидек, Маҳмуд Кошғарийнинг
араб лексикографиясида сўзлар таркибидаги товушларнинг
физиологик хусусиятига кўра ёки тематик гуруҳларга қўй-
жойлаштириш анъана бўлган.

Жонли араб тилининг лексик бойлигини кўрсатиш учун
бир сўзнинг турли хил диалектал вариантларини ҳам
услубий вариантларини ҳам алоҳида лексема сифатида
кўрсатган ва синонимлар парадигмасида жойлаштириган.
Масалан, Муҳаммад ибн Дурейднинг луғатида қилич сўз-
нинг 500, шер сўзининг 500, туя сўзининг 100 дан орта-
синонимлари берилган.

Фақат келиб чиқиши туркий бўлган Исмоил ал-Жав-
ҳарийгина бу анъанага чек қўйди. У мумтоз араб тилининг
40 000 сўзини ўз ичига олган «Саҳиҳ» луғатини тузди. Бу
луғат ал-Халилнинг «Китоб-ул-айн» луғатидан ҳам, Му-
ҳаммад Ибн Дурейднинг луғатидан ҳам сўзларни жойлаш-
тириш ва сўз танлаш мезонлари жиҳатидан бир мунча
афзаллиги кўринади. Сўзлар товушларнинг физиологик
хусусиятига қараб эмас, балки алфавит асосида, сўз ўза-
ларининг охириги ҳарфи асосида жойлаштирилади. Бу усул
араб тилшунослигида унинг шогирдлари томонидан да-
вом эттирилибгина қолмасдан, балки Оврупо лексикогра-
фиясига ҳам таъсир этди. Фақат Оврупо тилшунослигида
сўзларнинг тескари томони — сўз бошидаги ҳарфлари
қараб жойлаштириш одат тусига кирди.

Жавҳарийнинг лексикография соҳасидаги хизмати жуда
катта бўлишидан қатъи назар, ўзи яшаган даврда у ал-

¹ Муталлибов С. Маҳмуд Кошғарий. Сўз боши. Девону луғатит турк
28-бет.

қандай даражасида қадр-қиммат тополмади. «Саҳиҳ» олим-
нинг турли баҳсларига сабабчи бўлди. Шу боисдан бўлса
Маҳмуд Кошғарий ал-Жавҳарий асарини тилга ол-
ган, балки ал-Халилнинг «Китоб-ул-айн» асарига тўхта-
либ, у асарини ундан бошқача мезон асосида тузганини
таъкидлайди.

Ал-Жавҳарий лексикография соҳасида янги саҳифа очса
дир, лекин унинг луғати мумтоз араб тилининг изоҳли
луғати эди. Унда келтирилган кўп сўзлар истеъмолдан чиқ-
қан, жонли тилда қўлланилмас эди. Маҳмуд Кошғарий эса
туркий тилнинг таржима ва айни пайтда, изоҳли луғати-
ни тузиб, бу тилнинг амалдаги, жонли сўзлашувдаги лу-
ғатий имкониятларини намойиш этмоқни ўз олдига вази-
я қилиб қўйди. Шунинг учун ҳам Маҳмуд Кошғарийнинг
сўзларни жойлаштириш тамойили жиҳатидан ҳам,
луғат материали томонидан ҳам тамоман янги ҳамда мав-
жуд араб тили луғатларига нисбатан бир неча баробар
кўп турувчи луғат эди.

Маҳмуд Кошғарий туркий тилнинг амалдаги лексик
имкониятларини кўрсатмоқ учун турк қавмлари ичида
барма-бир юриб, уларнинг тилларидаги умумий ва ўзига
хос томонларини аниқлашга ҳаракат қилди. Бу ҳақда шун-
дан ёзилган: «Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар,
киргизлар, қирғизларнинг қишлоқ ва шаҳарларини кўп йил-
лар кезиб чиқдим, луғатларини тўплادим, турли хил сўз ху-
сусликларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни
бу билмагалигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир
кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим» (ДЛТ, I том,
44 бет).

Маҳмуд Кошғарийнинг туркий уруғ-қабилалар ичида
юриб, уларнинг тил хусусиятларини ўрганиши ҳам бежиз
эмас эди. Шу даврда араб тилшунослари ўртасида мумтоз
араб тилидан ташқари, жонли араб тилини, яъни бада-
вийларнинг жонли сўзлашув тилини ўрганиш, тилшунос-
нинг маҳоратини эса унинг жонли сўзлашув тилини қан-
чалик билганлиги билан белгилаш одат тусига кирган эди.
Шунинг учун ҳам Халил Ал-Фароҳидий ўз ўқувчилари Си-
бавийҳийни ҳам, Ал Қиссаини ҳам бадавийлар ичига юбо-
риди (ҳар иккиси ҳам форслардан бўлган). Сўнгра ҳар икки
олимнинг жонли сўзлашув бўйича катта баҳси бўлганлиги
маълум.

Маҳмуд Кошғарий туркий қабилалар орасида узоқ муд-
дат айланиб юриб, дарҳақиқат, уларнинг тиллари ўртаси-

даги умумий ва фарқли жиҳатларни етарли далиллар асида кўрсата олди. Шу тариқа, тилшуносликда янги сифатларни аниқлаш фаолияти очилди. У қиёсий-тарихий тилшунослик, лингвогеография, сингария тилшунослик йўналишларига асос солиди.

Сўз ясалиши юзасидан қарашлари

Маҳмуд Кошғарий ҳозирги тилшуносликда алоҳида бўлим саналувчи «Сўз ясалиши» ҳақида ҳам ўзининг қисқача матли фикрларини билдирган.

Туркий тилларда сўз ясалишининг энг маҳсулдор усули аффиксация эканлиги кўпчиликка маълум. Маҳмуд Кошғарий шунинг учун ҳам сўз ясалиши ҳақида гап келганда, асосан, аффикслар қўшиб сўз ясашга тўхталади. Сўзларни ясалган-ясалмаганлик белгисига кўра икки тур — туб ва ясама сўзларга ажратади. Хусусан, у отларни ясалиши ҳақида фикр юритиб, шундай ёзади: «Отлар икки турлидир: ясама от ва туб от. Феъллардан ясалган отлар феъл охирига ўн икки ҳарфдан бирини қўшиб билан ясалди. Қилич, ўқ каби отлар туб отлардир. Бу хил отлар бошқа сўзлардан келиб чиқмаган. Ясама отлар бошқа сўзлардан келиб чиқади. Буларнинг баъзилари турмушда қўлланилиб эшитилиб юрилган бўлса, баъзилари аниқ эмас, қиёсий асосдадир» (ДЛТ, I том, 50-бет).

Маҳмуд Кошғарий ҳозирги тилшуносликда қўлланилаётган уч узвли сўз ясалиш тузилиши ҳақида маълумот беради. У сўз ясашга асос, ясовчи восита ва ясалма ҳақида фикр юритади. Жумладан, отларнинг ясалиши ҳақида маълумот берар экан, феълдан (ясашга асос) ўн икки ҳарф (ясовчи восита) воситасида от (ясалма) ҳосил бўлишини таъкидлайди. От ясовчи қўшимча атамаси ўрнига ҳарф атамасини қўллайди. Феълдан от ясовчи қўшимчалар сифатида *-а(-га, -ма)*: билга «билимдон, ақили» (билди сўзидан), *ува* «таом» (увди «майдалади» сўзидан), *кесма* «қокил» (кесди феълидан; кўзни беркитмаслик учун сочи кесилади) ган жойи ҳам кесма дейилиши таъкидланади); *-т (-ут, ит)*: качут «қочувчи» (қочди феълидан); *-и(иш)* билди «таниш» (билди феълидан), *уруш, тўқуш* «жанг» (урди тўқиди феълларидан); *-ғ (-иғ, -ғу)*: Бу қўшимчанинг уч хил

¹ Маҳмуд Кошғарий феъл лексемани луғавий бирлик сифатида ўтган замон шаклида беради.

аниди аффикс эканлиги таъкидланади. Биринчи маъноси *ариг* «соф, тоза» (аринди, «тозаланди» феълидан); *қурди* (қуриди феълидан); иккинчи маъноси ўринни билдириши *йайлағ* «сайлгоҳ», *қишлоғ* (Бу сўзлар йай ва қишлари охирига -ғ қўшимчаси қўшиб ясалган, дейилади. Шундай *доқ* ўрин-жой оти ясовчи қўшимча сифатида шаклланиб бўлган).

Учинчи маъноси феълларга -у ҳарфи билан биргаликда келишиб, -гу ҳолида қурол оти ҳосил қилишини кўрсатади. *бичгу* «нарсаларни кесувчи асбоб» (бичди феълидан келиб чиққан).

тарғ (-гақ): *тарғак* «тароқ» (таради феълидан), *ўрғак* «ўрди» (ўрди феълидан);

кес (-ик, -ук): *кесак* «бирор нарсанинг бўлаги» (кесди феълидан), *эшук* «ёпинчиқ» (эшуди «ёпди, ўради» феълидан келиб чиққан).

тир (-тириг): *тирилди* (тирилди феълидан);

тарғил «оқ ва қора ранглари билан алмашинувчи» (тарғилди феълидан);

ақин «сел» (*ақди* феълидан ясалган) ва бошқалар.

Юқоридаги қўшимчаларнинг сўз ясашда фаол эканлиги билан таъкидлаб, шундай ёзади: «Бу қондалар фалак қутбидан атрофида айланиш қондаси каби ҳар қандай сўзга татбиқ этиладиган умумий қондалардир» (ДЛТ, I том, 55-бет).

Маҳмуд Кошғарий сўз яшашнинг аффиксация усулидан фойдаланиши, бошқа усуллар борлиги ҳақида ҳам маълумот беради. Ана шундай усуллардан бири энантиосемияга мисоллар беради. Масалан, *ўт* «дори»: *ўт ичтим* «дори ичдим», *ўт берди* «маҳар»: *бег анга ўт берди* «бек унга заҳар берди».

Шундай қилиб, Маҳмуд Кошғарий XI асрдаги туркий тиллар сўз ясалиши ҳақида маълум даражада маълумот беради.

Морфологик қарашлари

Маҳмуд Кошғарий араб тилшунослиги анъаналари асосида туркий тилларда ҳам учта сўз туркумини ажратади: *исмлар* (исмлар), *феъллар* ва *ёрдамчилар* (ҳарфлар). Бу сўз туркумлари ичида айниқса феъллар чуқур таҳлил этилади. Феълларнинг замон, нисбат, шахс категориялари ҳақида маълумот беради.

Феъллар уч замонга—ўтган, ҳозирги ва келаси замонларга бўлинади. «Феълнинг ўтган замон шакли ҳамма феъл-

ларда-ди қўшилиб ясалади, ҳеч қаерда ўзгармайди», дегуларди (ДЛТ, II том, 41-бет).

Қизиғи шундаки, Маҳмуд Кошғарий аффиксларнинг турли фонетик вариантлари ва бу вариантларнинг пайдо бўлишидаги морфонологик ўзгаришларнинг сабаблари ҳақида ҳам фикр юритади. Хусусан, ўтган замон шакли *ди* ҳақида тўхталиб, шундай ёзади: «Ўтган замон феъл яна *чи* -ди п,т,ч,к каби тўртта қаттиқ ҳарфлар (товушлар) билан қўшилганда «д» «т»га алмашади. Чунончи, *тапти* «таптиди», *тутти* «олди», *қачти* «қочди», *чўкти* «чўқди» ки. Ўзидан сўнгги «д»ни «т»га алмаштиришда «қ» ҳам «т»га ўхшайди. Чунончи Ол манга бақти каби. Бу «д»ни «т»га алмаштириш, у ҳарфларнинг махражлари қаттиқ бўлган учундир. Буларнинг асли «д»дир. Юқоридаги ҳарфлар билан қўшилганда «т» равишида талаффуз қилиш яхшироқдир» (ДЛТ, II том, 41-42-бетлар).

Келаси замон феъли барча феъл турларидан -р қўшилган ҳақида қўйиш орқали ҳосил қилиниши кўрсатилади. Масалан, *турур* (тур феълидан), *келир* (кел феълидан), *кул* (кул феълидан). Шунингдек, -ғай, -қай, -кай, -гай аффикслари ҳам келаси замонни ифодалашини таъкидлайди: *қайғай*, *сағқай*, *келгай*.

Ҳозирги замон феълининг шакллари ҳақида эса нисбатан учундир фикр юритилмайди.

Асарда масдарлар, масдар шаклларининг сингармоник вариантлари ҳақида изчил маълумот берилади. Маҳмуд Кошғарий ёзади: «Масдарлар ҳамма феълларда бўлиши мумкин. Ўзагида «қ», «ғ» ҳарфлари бўлган ёки талаффуз тўлиқ айтиладиган сўзларда -мақ қўшиб ясалади. Ўзагида «к» ҳарфи бўлган ёки юмшоқ талаффуз қилинадиган сўзларда -мак қўшиб ясалади (ДЛТ, II том, 45—46-бетлар). Масалан, *кўрмак*, *соғмақ*, *бармақ*; *турмак*, *келмак*, *ачмак* (оч феълидан).

Масдарларнинг яна бири «соф феъл шаклига ишлов берилган» шахс маъносини англатувчи қўшимча қўйиш билан ясалган ва бу хил масдарларнинг отлар туркумидаги сўзлар каби от ўрнида қўлланиши»дир. Булар феъл ўзагига қалин сўзларда -қи, -ғи, юмшоқ товушли сўзларда -ки, -ғи қўшимчалари билан ясалиши таъкидланади. Масалан, *У бариғ барди* «У бора боргунча бирор нарсага тўхтамай тўғри борди»; *Сўгал тўнўғи артақ* «Касалнинг нафас олиши ёмон, оғир»; *Анинг йармақ териғи кўр* «Унинг пул тўплашини кўр»; *Таз келиғи бўркчига* «Калнинг югуриши дўппи

«ишлагача» (ДЛТ, II том, 48-бет). Яна *-дуқ, -дук; -дуғ, -дуг* «ишлари ҳақида ҳам тўхталади. Лекин уларни бир аффикс *-и*», балки ўтган замон (*-ди*) шакли ва масдар (*-қ, -к, -ғ, -г*) шакллари сифатида, демак, икки грамматик шакл сифатида қўйидагича талқин қилади: «*Келиги* масдарининг асли *келди*дир. Бу сўзнинг маъноси ўзгартирилиб, масдар ясов-*и* (*-к*) қўшилгандир. Шу мазмунли сўзларда «*ғ*» ўрнида «*қ*» қўйилмайдди. Фақат «*ғ*» қўшилиши мумкин бўлмаган жой-*лар*гина «*қ*» қўлланади. Бу «*қ*» ўтган замон феъл қўшим-*и* бўлган -д билан -и орасига киради ва музоафмасларга айналади. *Анинг бардуқи, бармадуқи* бир гапидаги *бардуқ, бар-мадуқ* сўзлари *барди* феълидан ясалган бўлишли, бўлишсиз масдарлардир. Шунингдек, *Менинг турдуқим-турмадуқим* бир гапидаги *турдуқ, турмадуқ* сўзлари ҳам *турди* феъли-*ни* ясалган бўлишли ва бўлишсиз масдарлардир. Бу мисол-*лар*да *-и* қўлланишига ўрин йўқ. Чунки *турдуқи* ўрнида *тур-ди* дейиши мумкин эмас» (Ўша жойда).

Маҳмуд Кошғарий феълнинг майллари ҳақида ҳам ба-*р*фони маълумот беради. Унинг таъкидлашича, феъл узак-*ли*ри буйруқ шаклида бўлади: *бар, кел* каби. Шунингдек, *бу* туркий қабилаларда буйруқни ифодалаш учун феъл *шакл*ларига *-ғил, -қил -гил, -кил* аффикслари қўшиб ишла-*ни*ши ҳақида фикр юритади: *барғил, турғил, келгил* каби.

Истак майли *-са* аффикси ёрдамида ҳосил булишини *сўрати*ши билан бирга, «иш ҳаракатни бажариш шарафи-*ни*» бажарувчи муваффақ эканини, унга эришаётганини *и*фодалайдиган *-қалир, -ғалир, -галир, -калир* аффикслари *и*шқўллигини кўрсатади: *Мен барғалирман* «Мен бориш *шара*фига эгаман», *Ул эвга кирғалир* «У уйга кириш *шара*фига эга, кириши яқин қолгандир», *Ул йармақ терғалир* «У пул тўплашга эришган, мойил бўлгандир» (ДЛТ, II том, 70-бет).

Феъллардаги соннинг ифодаланишини араб тилига *и*слашган ҳолда, туркий тилларнинг ўзига хос хусусияти-*ни*, бу тилларда иккиталик ва кўплик фарқланмаслиги, *бу* бирданига икки қарама-қарши гуруҳга: бирлик ва *кў*плик шаклларига зидланиши таъкидланади. Музаккар *му*жр.), муаннас (жен.р.) ҳам фарқланмаслиги кўрсати-*ла*ди. Бирлик ноль шакл орқали (феъл узаклари бирликни *и*фодиради), кўплик эса *-и(нг), -и(иғлар, -и(иғиз)* каби шакл-*лар* орқали ифодаланади. Масалан, *бар - баринғлар. -и(нг)* *и*шқўли фақат кўпликни билдирмасдан, ҳурмат маъносини *и*фодалаши мумкинлиги кўрсатилади. «Тингловчи ёши

катта, ҳурматли бўлса, ҳурмат юзасидан *баринг* дейилади (ДЛТ, II том, 51-бет).

Бирлик-кўпликни ифодалашда қабилалар ўртасида фарқлар ҳам баён қилинади. «Ўғуз ва қипчоқлар бирлик *бар*, кўпликда *баринг* дейдилар. Улар кўплик қўшимча *-ларни* тушириб қолдирадилар. *-лар* ўрнига тингловчи бўлишида *-(и) нгиз* қўллайдилар. Ҳурмат учун бир кишига *-з* орттирадилар, улар тилида бир кишига нисбатан *кўплик* устига кўплик қўлланади», дейилади (Ўша жой). Кўриниб турибдики, бу ўринда аффиксал плеоназм ҳақида ҳам фикр юритилади.

Муайян маъно асосида бир парадигмага мансуб бўлиб бирликлар зидлануви, муътадиллашуви (нейтрализиацияси) ҳақида маълумот берилади. Бу ҳақда ёзади: «Турк ҳурматли кишиларга нисбатан, гарчи у ёлғиз бўлса ҳам *бардингиз* дейдилар. Ҳолбуки, *-(и)нгиз* аслида кўпликни билдирувчи қўшимчадир. Ўғузлар буни фақат кўпликда қўллайдилар. (Уларда) *бардингиз* «*ҳаммангиз бардингиз*» дейдилар. Бу ерда ўғузлар талаффузи қоидага мувофиқ бўлган ҳам, туркларникида фасоҳат, катта-кичикни фарқ қилиш каби гўзаллик бордир» (ДЛТ, II том, 53-бет).

Шунингдек, ўғузлар ва қипчоқларнинг баъзилари сувориинлар ўтган замоннинг *-ди* шакли ўрнига *-дуқ*, *-ди* шакллари қўллаши ва бу шакллар бирлик-кўплик фарқланмаслиги ҳақида маълумот берилади. Бундан ташқари, бу шакллар шахслар бўйича ҳам фарқланмаслик кўрсатилади.

Маҳмуд Кошғарий феълларда бўлишли-бўлишсизлигининг ифодаланиши, бўлишсизлик барча қабилаларда феълларнинг узакларига *-ма* аффиксини қўшиш орқали ҳосил бўлишини айтади.

Бундан ташқари, феъл нисбатлари, нисбат шакллари ҳақида ҳам маълумот берилади.

Кўриниб турибдики, «Девону луғатит турк» асари XI аср туркий тиллар морфологияси ҳақида тўла тасаввур берувчи қомусий асардир.

Маҳмуд Кошғарий синтаксисга бағишлаб «Жавоҳиру наҳв фил луғатит турк» асарини ёзганлиги ҳақида маълумотлар бор. Лекин бу асар бизгача етиб келмаган. Шунинг учун ҳам унинг синтактик қарашлари ҳақида изчил маълумот бериш қийин.

Хуллас, Маҳмуд Кошғарий туркий тилларнинг қиёсий фонетикаси, қиёсий фонологияси, қиёсий лексикологияси

... тасалилни ҳамда қиёсий морфологияси ҳақида ба-
... маълумот берган, луғат тузишнинг намунали ме-
... иратган, қиёсий тилшуносликнинг, диалектоло-
... лингвостеогграфия каби тилшунослик йўналишлари-
... асосчиси бўлган буюк тилшунос олимдир.

МАҲМУД ЗАМАҲШАРИЙНИНГ ЛИНГВИСТИК ҚАРАШЛАРИ

Ҳаёти ва ижоди

Араб тилшунослигининг ривожиди араблардан ташқа-
ри бошқа халқлар олимларининг ҳиссаси катта эканлиги
қориди баён қилинди. Ана шундай олимлардан яна бири
арамлик Маҳмуд Замаҳшарийдир.

Хоразм жаҳон фани ва маданиятига бир қанча аллома-
рини етказиб берди. Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Ибн
... , Абу Райҳон ал-Беруний каби олимларнинг номи
дунёга машҳурдир. Ана шулар орасида филология соҳаси-
и катта мавқега эга бўлган Маҳмуд Замаҳшарийнинг ало-
ида урни бор.

У ҳижрий 467 йил ражаб ойининг йигирма еттинчи
... (мелодий 1045 йилнинг 19 мартида) Хоразмнинг
Замаҳшар қишлоғида таваллуд топган. Шунга кўра Замаҳ-
шарий таҳаллусини олган.

Ал-Замаҳшарийнинг отаси ўз даврининг илмли киши-
аридан бўлиб, Куръони Каримни ёддан билган. Масжид-
и имомлик қилган. Онаси ҳам саводли, оқила, фозила
ишлардан бўлган.

Ал-Замаҳшарий дастлаб отаси кўмагида савод чиқарди.
... нг Хоразмдаги мадрасада таҳсил кўрди. Ўз билимини
ида чуқурлаштириш ниятида Бухорога келди. Чунки Бу-
оро Сомонийлар давридан бошлаб илм-фан марказига ай-
ланган, бу ерда илм-фаннинг дунёга донг таратган вакил-
ари йиғилган эди. У Бухорода ўқишни тугатгач, бир неча
... Хоразмшоҳлар хизматида бўлди. Шу вақтда Хоразм-
шоҳлар давлати салжуклар салтанатига бўйсунар эди. Сал-
жукийлар ҳукмдори Маликшоҳ ва унинг вазири Низом ул-
Мулк илм-фан ва маданиятга катта эътибор билан қара-
дилар. Айниқса, Низом ул-Мулк фан-маданият ҳомийси
ифатида дунёга танилди. Бир қанча шаҳарларда сунний
масхаби бўйича шариатни ўрганадиган мадрасалар қурдир-
ди. Бу мадрасалар Низомия номи билан юритилди. Хоразмда
таркли обрў-эътибор топмаган Замаҳшарий Низом ул-Мулк

хузурига йўл олди. Лекин Замаҳшарий муътазилий маънафига мансуб бўлганлигидан, бу ерда ҳам ўз қадрини кўрсатиб қолмади. Шундан сўнг Муҳаммад ибн Ануштагин асос солиқдорлар, хоразмшоҳлар салтанати вужудга келгунга қадар (ҳижрий 490—521 йиллар) Бағдод, Ҳамадон, Макка сингари дунёнинг турли шаҳарларида юриб, уларнинг олиму фузвлари билан танишди, суҳбатлар қурди.

Муҳаммад ибн Ануштагин тахт тепасига келгач, Замаҳшарий ўз ватанига қайтди ва Ануштагин марҳаматидан баҳраманд бўлди.

Ануштагин вафотидан сўнг (ҳижрий 521 йил) унинг ўлимига Отсиз (ҳижрий 521—551 йиллар ҳукмронлик қилган) Замаҳшарийга катта ҳурмат-эътибор билан қараган. Шу қарамай у яна Маккага талпинади. Маккада амир Ибн Наср қос уни яна иззат-икром билан кутиб олади. Ибн Вақфнинг ёрдамидан илҳомланган аз-Замаҳшарий ўзининг Қуръони Каримнинг тафсирига бағишланган «Ал-Кашшоф» асарини ёзиб тугатади. Уч йил Маккада яшагандан сўнг аз-Замаҳшарий ватанини қумсайди. Хоразмга қайтиб, беш йил яшайди ва 538 йилнинг арафа кечаси (мелодий 1143 йил) Журжония (ҳозирги Урганч)да вафот этади.

Замаҳшарий даврининг буюк олими даражасига қўрилди. У тилшунослик, адабиёт, жуғрофиё, тафсир, ҳадификҳ ва илми алқироатга оид элликдан ортиқ асарлар яратди. Уларнинг қўли бизгача етиб келган.

Машҳур тарихчи Ибн-ал-Кифтийнинг эътирофи билан айтишча, у ўз асрида араб тилида ижод қилган ажаблилар (аравулмаганлар) орасида энг буюғи бўлган.

Ибн Халликон Замаҳшарийнинг тафсир, ҳадис, навлугат, илм ул-баён бўйича буюк имом, бу илмлар бўйида ўз даврида ягона эканлигини таъкидлайди.

Лингвистик фаолияти

Маҳмуд Замаҳшарий буюк олим сифатида ўзидан олдинги авлодларга бой илмий мерос қолдирди. Улар ичида тилшуносликка оид асарлари алоҳида қимматга эга. Замаҳшарий гарчи араб бўлмаса ҳам, лекин араб тили грамматикасига доир бир қанча қимматли асарлар яратди. Араблар: «Агар шу кўса, чўлоқ бўлмаганда, араблар ўз тилларини билмас эдилар»,— деб унинг араб тилшунослигида буюк ўрнини ҳаққоний эътироф этадилар.¹

¹ Уватов У. Номи улуг, сузи қутлуг. Абул-Қосим Маҳмуд аз-Замаҳшарий. Нозик иборалар. Т., 1992, 16-17-бетлар.

Маҳмуд Замаҳшарий араб тили грамматикасига доир «Ал-муфасссал» номи билан машҳур бўлган «Ал-муфасссал ил-санъат ил-иъроб» («Флексия санъати ҳақида муфасссал китоб»), «Ал-муҳожат бил-масоил ан-наҳвия ав ал-аҳаби ан-наҳвия» («Грамматик масалаларга оид жумбоқлар»), «Ал-унмузаж фи-н-наҳви» («Грамматик намуналар китоби»), «Самийм ул-арабия» («Араб тилининг негизи»), «Ал-муфрад ва-л-муаллиф фи-н-наҳви» («Грамматикада бирлик ва кўplik»), «Ал-муфрад ва-л мураккаб фи-л-арабия» («Араб тилида бирлик ва кўplik»), «Ал-амалий фи-н-наҳви» («Грамматик қоидаларда орфография»), «Дий-ван ул-тамоийил» («Ассимиляция ҳақида девон») каби қатор асарлар яратди. Юқорида саналган асарларнинг ўзиёқ унинг лингвистика соҳасида нақадар сермахсул қалам тебратгани билан далолат беради.

Грамматикага доир асарлари ичида «Ал-Муфасссал» араб тили морфологияси ва синтаксисини ўрганишда энг муҳим қўлланма сифатида Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам катта шухратга эга бўлган. У.Уватовнинг таъкидлашига кўра, катто Шом (Сурия) ҳокими Музаффариддин Мусо ким-даним аз-Замаҳшарийнинг ушбу асарини ёд олса, унга беш минг кумуш танга пул ва совға қилишга ваъда берган. Бир қанча кишилар аз-Замаҳшарийнинг бу асарини ёд олиб, мукофотга сазовор бўлганлар.

Замаҳшарийнинг бу китоби шу даражада шухрат қозонганки, кўпчилик мунаққидлар уни Сибавайҳийнинг «Китоб Сибавайҳ»ига қиёслайдилар ва шу китоб билан беллашган оладиган буюк асар эканлигини баён қиладилар.

Булардан ташқари, Маҳмуд Замаҳшарийнинг «Муқаддимат ул-адаб» («Адабиётга кириш») асари тилшунослик учун ҳам катта аҳамиятга эга.

Бу асар Хоразмшоҳ Алоуддавла Абдулмузаффар Отсизга бағишлаб ёзилган. Асар беш қисмдан иборат: 1) от, 2) феъл, 3) боғловчилар, 4) от ўзгаришлари, 5) феъл ўзгаришлари.

Мазкур луғат китоб ўша даврда араб тилининг истео-молда бўлган барча сўзлари, ибораларини қамраб олади. Бу сўзларнинг маънолари, этимологияси етарли даражада тинг шарҳланади.

«Муқаддимат ул-адаб» форс тилидан ташқари, чигатой (ўзбек), мўғул, турк тилларига ҳам таржима қилинган. Асарнинг чигатой тилига таржимаси муаллифнинг ўзи томонидан бажарилган бўлиши керак. Чунки асар Хоразм-

шоҳ Отсизга бағишланганидан, китобни у осон тушуниш учун асарнинг арабча матни билан биргаликда чингиз тилидаги таржимасини берганлиги табиийдир.

Замахшарийнинг «Муқаддимат ул-адаб» асарининг неча қўлёзмалари Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Бу асарнинг бизгача етиб келиши тилшуносликнинг катта бахти саналади. Чунки у ўзбек тили тарихини ўрнида қимматли ва ишончли материал бўлиб хизмат қилди. Шунинг учун ҳам бу ҳақда Садриддин Айний: «Муқаддимат ул-адаб» асари ўзбек тили учун бутун дунёнинг халқлари билан баробардир», — деб ёзган эди.

«Муқаддимат ул-адаб» асари асримизга келиб кўпчилик тилшунос олимларнинг диққатини тортди. Айниқсан Н. Н. Поппе ва А. К. Боровковлар унинг мўғул ва ўзбек тилига доир қисмини талқин қилишда ва бутун асарнинг матнини нашр этишда катта хизмат қилдилар.¹

1926 йилда Бухородан топилган, ҳижрий 989 йили (милодий 1492) ҳаттот Дарвеш Муҳаммад томонидан кўчирилган нусхада «Муқаддимат ул-адаб»нинг арабча матнининг бирданига уч тилда — форс, чигатой (ўзбек) ва мўғул тилларида сўзма-сўз таржимаси берилади. Фақат қисқа сўз бошининггина мўғулча таржимаси берилади.

Юқорида Замахшарийнинг «Муқаддимат ул-адаб» асарининг беш бўлимдан иборат эканлиги баён қилинган эди. Бухоро нусхасида эса сўнгги уч бўлим тушиб қолган.

Исмлар тематик тамойил асосида гуруҳларга бўлинган: вақт номлари, осмон жисмлари номлари, табиат ҳолатлари номлари, металл ва минераллар номлари, алоқдорлик йўллари номлари, сув билан боғлиқ бўлган номлар, ўсимлик номлари ва бошқалар.

Феъллар эса араб грамматик анъанасига мувофиқ, ўзбек таркибига кўра синфларга ажратилган.

«Муқаддимат ул-адаб» асарининг чигатой ва мўғул тилларидаги таржима матни 1938 йилда Н. Н. Поппе томонидан алоҳида китоб ҳолида нашр этилгани туркийшунослик ва мўғулшуносликда катта воқеа бўлди.

¹ Поппе Н. Н. Монгольский словарь "муқаддимат ул-адаб", часть I, 2, 3, М.-Л., 1938; Боровков А. К. Тюркские глоссы в Бухарском списке "Муқаддимат ул-адаб". АСТА Orient. НИИД. Toms. XV, Fass. 1-3, 1962, 31-39-бетлар.

МЎҒУЛЛАР ДАВРИДА ЎЗБЕК ТИЛИ ВА ТИЛШУНОСЛИГИ

Мўғуллар истилоси 1206 йилда Чингизхон бошлиқ қўшинларнинг илк феодал давлати ташкил топишидан бошланади. 1207-1211 йиллари Сибирь ва Шарқий Туркистон (қирғиз, скот, ойрот, қирғиз, уйғурлар) халқлари бўйсундирилди. Мўғул феодаллари ўзига хос ҳарбий ташкилот тўғрисида, унга турли халқ вакиллари, кўпроқ туркий халқларини жалб қилдилар. Мўғул қўшинларининг асосий кучи араб ва парсийча араблар ва турклардан иборат кўп сонли ва жуда қўлатқан отлик аскарлар эди. Қўшин бирлашган қўмондонликка эга бўлиб, қаттиқ интизоми ва яхши қуролланганлиги ҳамда жанговар сифатлари билан қўшни мамлакатлар қўшинларидан устун турар эди. Шунинг учун ҳам қўшинлар аста-секин Осиё ва Шарқий Овруподаги жуда кўп мамлакатларни босиб олиб, катта мўғуллар империясини тўқитди. 1218 йили Еттисувни босиб олди. 1219 йили 40 мингдан зиёд мўғул қўшинлари бостириб кириб, 1221 йили Ўрта Осиёни тўла ишғол қилди. Шундай қилиб, Чингизхон ва Мунко қоон ҳукмронлиги даврида Мўғул феодал давлати таркибига Мўғулистон, Шимолий Хитой, Туркия, Тангут давлати, Марказий ва Ўрта Осиё, Кавказ, Афғонистон ва Русиянинг анчагина ерлари бирлашди.

Давлат тепасида шахзодалар, улус ҳукмдорлари иштирокида чақириладиган олий кенгаш (қурултой) сайлаган қоон (улуғхон) турган. Империя ихтиёрида бўлган ер-сув, аҳолилар Чингизхон авлодининг мулки ҳисобланган. Қоон империяни ўз ўғиллари ва яқин қариндошларига улус-улус қилиб тақсимлаб берган.

Ўрта Осиё Чингизхон ихтиёрига берилган. Шундай қилиб, Ўрта Осиё XV асрнинг иккинчи ярмигача, соҳибқирон Амир Темур тахт тепасига келгунга қадар мўғуллар асоратида бўлди.

Шуни таъкидлаш керакки, мўғуллар туркийзабон тилларни истило қилиб турганда, унинг маданиятига таъсири бунақа олмади. Аксинча, туркий элатлар мўғул маданиятини ривожига кучли таъсир этди. Жумладан, мўғуллар туркийлардан ёзув маданиятини ўзлаштирди. Мўғуллар тилида ҳам Марказий Осиёда бадиий адабиёт анъанага кўра форс тилида яратилди. Фақат мўғул ҳукмдорлари саронда маълум амалга эга бўлган туркий элат вакиллари туркий тилда ижод қилиш ҳолатини олға сурдилар. Фан тилида ижод қилаётган туркийзабон шоирларни ўз тилларида ижод қилишга даъват этдилар. Хусусан, 1353 йили Олтин Ўрда хони Жонибекнинг Муҳаммад хўжа деган амалдори шоир Хоразмийни ўз ҳузурига чорлайди ва бир қандайдан давомда ўз ёнида қолиб, туркий тилида асар ёзишни тавсия қилди. Бу ҳақда шоир ёзади:

*Табассум қилди, айди, эй фалоне,
Кетурғил бизга лойиқ армуғоне.
Кўнгил баҳринда кўп гавҳарларинг бор,
Очунда форсий дафтарларинг бор.
Муҳаббат нардини кўплардан уттунг,
Шакартек тил била оламни туттунг.
Тиларманким, бизнинг тил бирла пайдо
Китобе айласанг бу қиш котимдо.*

Бу даврда ўзбек, уйғур адабий тиллари мустақил тиллар сифатида бир-биридан ажралди. Ўзбек тилида бир қатор бадиий асарлар майдонга келди.

А. К. Боровков, А. М. Шчербак сингари турколог олиму адибларнинг эътирофи эътибори, «Тафсир», «Муҳаббатнома», «Қиссаи Рабғузӣ» каби ёдгорликлар ўзбек тилининг инқилобий ёдгорликлари саналади.

Шунингдек, номаълум муаллиф томонидан ёзилган «Ат-туҳфатул закияту филлуғатит туркия» асари ҳам бу даврга мансубдир.

«АТ-ТУҲФАТУЛ ЗАКИЯТУ ФИЛЛУҒАТИТ ТУРКИЯ» ДА ТИЛШУНОСЛИК МАСАЛАЛАРИ

XIII-XIV асрларда туркий халқлар гарчи мўғуллар асирлигида бўлса ҳам, лекин уларнинг маданий ва маънавий ҳаётда таъсири кучли бўлди. Шу боис туркий тилга қизиқиш, уни ўрганишга интилиш кучайди. Ана шу амалий эҳтиёжни қопламоқ учун бир қатор туркий тиллар луғат ва грамматикасига бағишланган асарлар майдонга келди.

Муаллифи ноаниқ бўлган «Ат-туҳфатул закияту фил-туркия» («Туркий тил ҳақида ноёб туҳфа») китобида ана шундай асарлар жумласидандир.

«Ат-туҳфа» асарининг муаллифи араб тилшунослигини яқиндан ўрганган, араб лексикографияси ютуқларини таништираётган кенг қамровли тилшунос олим бўлган. У тилини, луғат тузиш мезонлари, грамматик мате-риалларнинг берилиши ана шундан далолат беради. Асар муаллифи Маҳмуд Кошғарий изидан бориб, туркий қаби-лаларининг, уларнинг ўзаро фарқли ва ўхшаш жиҳатла-рини аниқлашга ҳаракат қилган. Лекин бу иш жуда қийин бўлганлиги ҳаммага маълум. Катта ҳажмли бўлганлиги учун асосан қипчоқлар тили-ни ўрганишни тадқиқот объекти қилиб олган. Ўрни билан қипчоқлар тилига солиштирган. Муаллиф бу ҳақда шун-дан кўради: «Мен бу асарда қипчоқ тили (хусусиятлари)га қўйиладим. Чунки энг кўп қўлланган тил қипчоқ тилидир. Турклар тилини бу ишда баён қилмадим, фақат жуда зарур жойлардагина кўрсатдим, шунда ҳам «кула» дебгина чек-ландим»¹.

Асарнинг қипчоқ тили хусусиятларини очишга қара-тишгани ҳам бугунги туркийшунослик учун бу асарнинг бунақад қимматли эканлигини кўрсатади. Бугунги қипчоқ гу-руҳига мансуб бўлган тилларнинг тарихини, шунингдек, уларнинг халқининг келиб чиқишида катта этник гуруҳ бўлиб қолган қипчоқ шевалари тарихини ўрганишда мазкур асар энг мўтабар манба бўлиб хизмат қилади.

«Ат-туҳфа» бизгача биргина нусхада етиб келган. У Исламбўлда Валиуддин афанди кутубхонасида сақланмоқда.

Проф. Э. Фозилов ва М.Т. Зияевалар «Ат-туҳфа»ни ки-риш, лексик-грамматик очерк, таржима, сўзлик, грамматик кўрсаткичлари билан рус тилида 1978 йилда нашр эт-тилар. Кириш қисмида асарнинг ўрганилиш тарихи ҳақида батафсил маълумот берилди.² Унда таъкидланишича, «Ат-туҳфа» асарининг мавжудлиги ҳақида дастлаб турк олими проф. М. Ф. Купрулу 1922 йилда маълумот беради. Турк олимлари Х. Т. Даглыуглы ва А. С. Левендларнинг маълумоти-га кўра, бу асар машҳур турк лексикографи Шамсиддин

¹ «Ат-туҳфатул закияту филлуғатит туркия» (С. Муталлибов таржи-маси). Т., «Фан», 1968, 4-бет.

² Бу ҳақда қаранг: Изысканный дар тюркскому языку. Т., «Фан», 1978, 6-бет.

Шоми томонидан таржима қилинган, лекин у нима ҳам дир нашр этилмаган.

Поляк олими А. Зайончковскийнинг «Мамлуклар ҳуқуқ тарихи даврида ёзилган араб-қипчоқ луғати бўйича туркча ва русча кузатишлар» номли мақоласи эълон қилиниши билан Оврупо олимларининг диққати бу асарга жалб этилди.

1942 йилда Т. Халаи-Кун бу ёдгорликнинг факсимиласини нашр қилди.

1945 йили проф. Б. Аталай «Ат-туҳфа»ни турк тилига таржима қилиб, нашрдан чиқарди.

Асарнинг қаерда ёзилгани ҳақида хилма-хил фикрлар билдирилади. Бир гуруҳ олимлар уни Мисрда (Б. Аталай, С. Муталлибов), бошқалари эса Сурияда (А. Зайончковский ва б.) деб ҳисоблайдилар. Ҳар икки гуруҳга мансуб бўлган олимлар асарнинг тил хусусиятларига асосланганлар. Масалан, асарда бир қатор сўзлар учрайдики, бу сўзлар фақат араб тилининг сурия лаҳжасига хосдир. Хусусан, «кама» гизчилик билан боғлиқ бир қатор туркий атамалар: *кама* «кема», *йалкан/йилкан* «йелкан», *илангир* «яков», *ишчик* «эшкак», *камачи* «денгизчи, матрос» сурия лаҳжасида учрайди. Ана шу хусусиятлар асосида иккинчи гуруҳга мансуб олимлар бу асарни Сурияда ёзилган деб тахмин қилганлар.

Шу билан биргаликда асарда, Миср номи ҳам учрайди ҳамда ўсимликлардан *мамик/мамук* «пахта» сўзи ҳам қўлланиладики, бу ўсимлик Сурияда ўсмайди. Шунингдек, китоб охирида Султон Носир Муҳаммад Кайтабайнинг ўлдирилиши вақти ҳақида фикр юритилади. Бу шахс 1491—1495 йилларда Миср давлатини бошқарган.

Араб тили материаллари ичида шундай сўзлар борки, бу сўзлар сурия лаҳжасида бир маънода, миср лаҳжасида бошқа маънода қўлланилади. Бу сўзнинг туркча таржимасида эса мисрча маъноси берилади. Бу хусусиятлар бириктириб, қайси гуруҳдаги олимларга асар Мисрда ёзилган, деган тахминга келишга асос бўлган.

Проф. Э. Фозилов эса юқоридаги барча хусусиятларни бирлаштирган ҳолда, асарнинг Мисрда ёзилганини, лекин унинг муаллифи Сурияда анча истиқомат қилган бўлиши мумкинлигини таъкидлайди.

Проф. С. Муталлибов бу китобни 1966 йилда биринчи бор ўзбек тилига таржима қилиб нашр этди. Натижада ўзбек китобхонлари, илмий жамоатчилиқ ушбу китобдан фойдаланиш имкониятига эга бўлдилар. Асарда унинг муалли

қандай ҳақиқат қандай маълумот учрамайди. Лекин китобда
қандай билишга кўпчилик даъват этгани ҳақида фикр
қилиш, демак, муаллиф тилшунос сифатида ўша давр-
нинг билишига ўртасида танилган, деган хулосага келиш
мумкин бўлади. Бу ҳақда муаллиф шундай ёзади: «Мендан
(Менин) сўраганларга хўп деб ваъда қилдим. Тангридан
фойдаланиш ва ёрдам сўрадим. Тангрининг мурувват ва
қарамлиги соясида бу иш осонлашди» («Ат-туҳфа», 8-бет).
Тўғри тузилиши ҳам, грамматик материалнинг берили-
ши ҳам асар муаллифининг тилшунослик бўйича катта
билишига эга эканлигини кўрсатади.

Асар қисқача кириш, фонетик ва график маълумотдан
асосий икки асосий қисмдан иборат. Биринчи қисмда лу-
ғат шунингча қисмда эса грамматик материаллар берилади.
Тўғри тузиш мезонлари ва грамматик қоидалари араб
лексикографияси ва грамматикаси анъаналарига асос-
ланган. Шунинг таъкидлаш керакки, муаллиф ўзигача тур-
ли тилни ўрганишга бағишланган бир қанча китоблар
қўлдан бўлганлигини ва ушбу китобни ёзишда уларнинг
фойдаланишдан ҳам фойдаланганлигини баён қилади. Бу
ҳақда, жумладан шуларни ёзади: «Албатта, шу тилда бир
қанча китоблар ёзилган. (Мен бу ишда) ўзимдан олдин ёз-
ганлар тажрибаларига мувофиқ бўлишга киришдим».

Туркий тилда китоб ёзган ўзигача бўлган муаллифлар
қилиб Абу Хайён номини алоҳида тилга олади ва муаллиф
тўғри тузилиши ҳамда тилшунослик бўлимларини белгилаш-
тиришнинг фикрига таянади. Жумладан, у бу ҳақда қуйида-
гиларни фикрни баён қилади:

«Андалисда улуғ шайх аллома, тангри ёрлақагур Ша-
рифуддин Абу Хайён Муҳаммад бин Йусуф бин Али бин
Ҳасан туркий тиллар хусусида ёзган китобида шундай дей-
ди: (Бундан сўнг) ҳар тилни билиш, уч нарсани ўзлаштириш
билан ҳосил қилинади. Биринчиси, ҳар бир сўз маъносини
аниқлаб билиш. Бу қисм «Луғатшунослик» деб аталади.
Иккинчиси, сўзларнинг айрим-айрим ҳолдаги хусусиятлари-
ни ўрганиш. Бу қисм Илми сарф деб юритилади. Учинчиси,
сўзларнинг бир-бирига боғланишига доир хусусиятларни ўрга-
ниш. Бу қисм арабча илми наҳв дейилади» (9-10-бетлар).

Шундай қилиб, «Ат-туҳфа» муаллифи бой грамматик
материалдан фойдаланган ҳолда ушбу асарга қўл урган.

Асарда менталингвистик қарашлар. «Ат-туҳфа» асарида
тилнинг ижтимоийлиги, унинг вазифаси, тил ва тафак-
кур муносабати ҳақида айрим маълумотлар учрайди. Ин-

соннинг ўзига хос хусусияти унинг фикрлаш қобилияти эга эканлиги, фикр эса нутқ ёрдамида ифода қилиниши ҳақида қуйидагича маълумот берилади: «Инсон ҳайвондан фақат тушуниш ва тил (сўзлаш) билангина фарқ қилиди» («Ат-туҳфа», 8-бет). Шунингдек, «тилда шериклик яхши воситалардан ва энг олий белгилардандир», дегани фикрни баён қиладики, бу билан бирор нарсаси, воқеаси ҳақида фикр ифодаламоқ учун, яъни нутқий фаолиятни амалга оширмоқ учун, албатта, сўзловчи ва тингловчилар бўлмоғи лозимлиги таъкидланади. Англашпиладиган муаллиф тилнинг фақат бир шахсгагина хос эмас, балки бутун жамиятга хос эканлиги, унинг ижтимоийлиги ҳақида ўз фикрини баён қилади.

Фонетика ва графика бўйича қарашлари. «Ат-туҳфа» китобида фонетика ва графика масалалари юзасидан араб ҳолда озгина маълумот берилади. Шу маълумотнинг натижасидаёқ бу асар муаллифи араб тилишунослиги анъаналарига асосида шаклланганлиги, шу боис, товушларнинг физиологик томонига кўпроқ эътибор берганлигининг гувоҳи бўламиз. Масалан, «н» ундошидан сал фарқ қиладиган «но» ундоши ҳақида фикр юритар экан, унинг ўзига хос хусусиятини физиологик асосда белгилайди. «Унинг махрами тамоқ-бўғиз ёриғидан бурун орқали» талаффуз қилиниши айтилади (9-бет).

Қипчоқ тилининг фонологик тизимида 23 та товуш фонема (буни ҳарф атамаси орқали ифодалайди. Фонема ва ҳарф бир атама остида берилади) мавжудлиги, бу фонемалар ёзувда 22 та ҳарф орқали ифодаланиши кўрсатилган. Булардан 19 таси асосий дейилади ва амалда 18 та ҳарф берилади. Улар қуйидагилар: алиф, и, в, п, н, м, к, қ, ғ, т, с, з, р, ж, т, б.

Шунингдек, муаллиф «ф» билан тенг келувчи *б* ва *п* билан тенг келувчи *ж* ва *ч* боғли *к* (яъни *г*) ҳамда бурч товуш (назаллашган) *н*, яъни *нг* ни фарқлаган ҳолда уларнинг ҳар қайсиси тавсифий йўл билан баён қилинади. Масалан, ал-ба ал-мажуба би-л-фа (*ф* билан аралаш *б*, яъни *п*); ал-лжим ал-мажуба би-ш-шин-ш билан аралаш *ж*, яъни *ч*); ан-нун ал-хайжумийа - бурун *н*, яъни (*н*) каби.

Фонетик материал асарда шу билан чегараланади. Муаллиф фонетик ҳодисаларга ҳам маълум даражада ўрин беради. Қизиғи шундаки, асарда ҳар қандай фонетик ўзгариш талаффуз қулайлигига интилиш натижасида рўй бериши айтилади. Худди шу фикр XIX асрнинг 70—80-йил

грамматикачилар томонидан бўрттирилди ва формаларга алоҳида аҳамият берилди.

«Ат-туҳфа»да товушларнинг тушиши ҳақида кенг маълумот берилди. Куйидаги товушлар тушиб қолиши мумкинлиги кўрсатилади:

1. *ичир* (асли *ичдир* дейилади);

2. *абгар* (асли арабча *абгар* эканлиги кўрсатилади);

3. *бирла* (асли *бирла*, *бирлан*);

4. *сичқон* (*сичқон*), *ташари* (*ташқари*), *башар* (*башқар*);

5. *ичари* (*ичқари*);

6. *ализ* (*алингиз*).

Шунингдек, бўғин туширилишига ҳам мисол келтирилди: *алман* (асли *алмазман*).

Кўридагилардан кўриниб турибдики, «Ат-туҳфа»да туркий тилларнинг, хусусан, қипчоқ тилининг товуш тизими ҳақида жуда кам маълумот берилади. Унлилар ажратилмайди. Унлиларнинг ёзувда ифодаланиши таражаси ҳақида фикр юритилмайди. Муаллиф асарнинг мақсад қилиб қўймайди ҳам.

Грамматик масалалар. «Ат-туҳфа»нинг қимматли жойи шундаки, унда луғатдан сўнг грамматик материаллар ҳам берилди. Асарнинг бу қисмини туркий тилларнинг илк грамматикаси дейиш мумкин. Туркий тил грамматикаси араб грамматикаси анъаналари асосида ўрганилади. Араб тили грамматикаси билан туркий тил грамматикаси солиштирилади. Араб тилидаги грамматик тушунчалар туркий тилда қандай ифодаланиши ҳақида маълумот берилди. Натижада амалда солиштирма грамматиканинг илк намунаси пайдо бўлади.

Биринчи бўлимнинг *номи маъриф ва накра* (араб тили грамматикасида отларнинг аниқлик ва ноаниқлик шакллари *маъриф ва накра* атамаси билан номланади) деб аталган. *Эр* («эркак киши», *кичи* «киши», «одам», *элчи* «отини», «аёл» каби отлар ноаниқлик хусусиятига эга бўлган исмлар — *накрага* киритилади. Аниқлик белгисига эга бўлган исмлар *маъриф* ҳисобланади. Уларга олмошлар, исми хос, ишорат оти, мавсуллар (аниқловчилик билан) хос эканлиги таъкидланади.

От ва унинг грамматик хусусиятлари. Сўз туркумлари араб тилшунослиги анъанасига мувофиқ исм (от), феъл ва ёрдамчи сўзларга бўлинади. Олмош, сифат, сон ҳам исмлар таркибида ўрганилади. Ҳар қайси сўз туркумининг грамматик ўрни билан мазмуний хусусиятлари ёритилади.

Бу асарда сўз туркумларининг грамматик хусусияти ҳақидаги бир қатор фикрлар ҳозирги кунда ҳам ўз қимматини йўқотган эмас.

Ана шундай қимматли фикрлардан бири туркий тилларда аффиксларнинг кўпвариантлиги масаласидир. Муаллиф ҳозирги тилшуносликда эътироф этилаётган лисоний бирликларда умумийлик-хусусийлик, инвариант-вариантлик диалектикаси намоён бўлишига аввалдан ишора қилган. Сўз туркумларидаги ҳар қайси грамматик маъно ифодаловчи морфологик воситалар ўзи қўшилаётган асос қисмининг фонетик тузилиш хусусиятига мос равишда бир неча кўринишда намоён бўлишини баён қилади. Масалан, ўзбекча замон сифатдоши *-ган, -кан, -қан, -ған* вариантлари оғзаки рўёбга чиқиши, бу вариантлардан қайси бирининг қўлланилиши ўзакнинг фонетик тузилишига боғлиқ эканлиги айтилади. Чунончи, *кэтган, кэлган, алған* ва шу кабилар.

Ҳар қайси аффикс ҳақида гап кетганда, албатта, унинг нутқ жараёнларида турли хил вариантларда намоён бўлишини кўрсатади.

Асарда аффиксларнинг ўзак фонетик структурасини ташкил этган товушларнинг қалин (орқа қатор) ёки ингичка (олд қатор)лигига мос равишда қалин ва ингичка варианты қўшилишини таъкидлаши билан туркий тилларнинг ўзига хос фонетик қонуни — сингармонизм ҳақида дастлабки маълумот беради. Муаллиф сўзларнинг морфологик таркиби ҳақида фикр юритганда сўзларнинг (сўз ўзакларининг) қалин ва ингичкалигига изчиллик билан эътибор беради («Ат-туҳфа», 188 ва б. бетлар).

Отлар атоқли ва турдош отларга бўлинади. Атоқли отлар «алам» атамаси билан номланади ва бирор нарсани хослаб қўйилган сўз «алам» эканлиги айтилади (108-бет). Масалан, *Аллоҳ*—тангри, *Расул*—пайғамбар, *Малик*—қалъа ва бошқ. (108-бет).

Алам тузилиш жиҳатдан содда ва қўшма турларга бўлинади. Масалан, *Ала буға, Кун дугди, Ой дугди* (киши отлар) кабилар қўшма, *Аллоҳ, Расул* кабилар содда (сатт) алам ҳисобланади.

Отларнинг сон, эғалик, келишик категориялари, кичик райтириш шакллари ҳақида маълумот берилади.

Отлар сон жиҳатдан бирлик ва кўплик зидланишининг эга эканлиги ва кўплик аъзоси кўплик шаклига эғалиги бирлик аъзоси эса бундай шаклга эга эмаслиги билан характерланиши баён қилинади.

Бирлик

кечи
элчи
ини

Кўплик

кечилар
элчилар
атлар

(Уша жойда)

Бирликнинг бирлик-кўплик зидланиши билан олмош-
нинг бирлик—кўплик зидланиши ўртасида катта фарқ
ёқини, олмошларда кўпликнинг икки хил ифодалани-
ши бўлади. Жумладан, кишилик олмошларида кўплик
ёқини йўли билан эмас, балки фонетик ўзгариш йўли
билан ифодаланиши айтилади. Масалан:

Бирлик

мен
сен

Кўплик

биз
сиз

Ушбу, кўрсатиш олмошларида бирлик-кўплик зидла-
нишнинг ифодаланиши отларга ўхшашлиги таъкидланади:

Бирлик

ким
нима
бу, му, ол

Кўплик

кимлар
нималар
булар, мулар

Бирликнинг уч шахс бўйича махсус кўрсаткичлари мав-
жуд ва бу кўрсаткичлар бирлик ва кўплик бўйича
зидланиши баён қилинади. Буни қуйидаги парадигмада
кўрсатиш мумкин.

Бирлик

башим, кўзим
башинг, кўзинг
баши, кўзи

Кўплик

башимиз, кўзимиз
башингиз, кўзингиз
бошлари, кўзлари

Асирда отларнинг келишиклар билан ўзгариши ҳақида
фикр юритилади ва тушум келишигининг ўзига хос
хусусиятлари, бош келишик билан муътадиллашиш ҳолат-
лари ҳақида маълумот берилади. Масалан, *ўтмакнун едим*
«қулни едим», атни миндим; қул саттим «қулни соттим»,
он бердим «от бердим» ва бошқалар. Булардан дастлабки
«ки» бирикма таркибида ҳоким бўлак орқали ифодалан-
ган ҳаракат тушган объект тушум келишиги орқали, ке-
тингиларида ҳоким бўлак орқали ифодаланаётган ҳаракат
тушган объект тушум келишиги билан эмас, балки бош
келишик билан ифодаланмоқда. Натижада бош келишик

билан тушум келишиги мўътадиллашмоқда (нейтраллацияга учрамоқда).

«Ат-туҳфа»да отларнинг кичрайтириш шакллари ҳам батафсил маълумот берилади. Қуйидаги аффикс ёрдамида кичрайтириш маъноси ифодаланиши кўрсатилади:

1) -чук, -чуқ, -жук, -жуқ: *атчук, қулчуқ, эшакчуқ, итжук.*

Баъзан бу аффикслар охирида «з» ундоши орттирилади, -чуказ шаклида қўлланилиши мумкинлиги айтилади. Масалан, *атчуказ, қулчуказ* каби.

2) -чак, -жак: *яқинчақ, исижак* ва бошқ.

3) -ча: *талича* «телбача», *абдалча* ва бошқ.

4) -гина, -кина, -фина, қина: *атқина, эшаккина* каби.

Бу қўшимчанинг Маҳмуд Кошғарий томонидан ишлатилиши маънода—кичрайтириш ва эркалаш маъноларида қўлланилиши таъкидланган эди, «Ат-туҳфа»да фақат кичрайтириш шакли сифатида келтирилади.

Асарда сонлар ҳақида ҳам «сонлар бўлими» сарланҳи остида анча кенг маълумот берилади («Ат-туҳфа», 126-бет).

Сонларнинг тўрт ларажаси ажратилади:

Бирлар (бирдан тўққизга қадар бўлган сонлар): *бир, икки, уч, дўрт, беш, алти, йади, сегиз, туқуз;*

Ўнлар (ўндан тўқсонгача): *ўн, йегирма, ўттуз, қирқ, элти, атмиш, йетмиш, саксон, тўқсон.*

Юзлар (юздан минггача): *юз, икки юз, уч юз* каби.

Минглар (мингдан юқориси). Бунда бирларга мансуб сонлар олдин, кўп сонлар эса кейин келади): *икки минг, уч минг, тўрт минг* каби.

Ўнликлар билдирувчи таркибли сонларда олдин ўнликни, ундан сўнг бирликни билдирувчи сўзлар келиши, баъзан бунинг акси бўлиши ҳам мумкинлиги кўрсатилади. Масалан, *йегирма бир — бир йегирма* каби.

Тартиб сонлар саноқ сонларга -инчи, -унчи, -ланчи, -ланжи аффикслари қўшилиши билан ҳосил қилиниши айтилади. Масалан, *иккинчи, учунчи, дўртунчи, бечинчи, бирланжи* каби.

Феъл ва унинг грамматик хусусиятлари

Асарда феъл туркумига ҳам жуда кенг ўрин берилади. Феълнинг нисбат, бўлишли-бўлишсизлик, шахс, майл, замон категориялари атрофлича ёритилади.

Асирла мажхул, биргалик, орттирма, ўзлик нисбатланиши билан фикр юритилади.

Мажхул нисбат «исми мафъул» атамаси билан берилган унинг -л, -ил аффикси орқали ифодаланиши айтилади. Масалан, *берилди* каби.

Биргалик нисбат -ш, -уш, -иш аффикси ёрдамида ифодаланиши дейилади («Ат-туҳфа», 125-бет). Масалан, *урушсан, урушурбиз; урушурсан, урушурсиз; урушгай, урушурсан*.

Орттирма нисбат ўтимлилик билан боғлиқ равишда ифодаланиши дейилади. Қуйидаги шакллар орттирма нисбат (ўтимли) билан ҳисобланади.

Миндир, тир: миндир, тўйдир, суқтур «киргиздир».

Ултурса, ултурса: «ўтқиз», ўқут, бошлат, ўлтурса «ўлдир».

Чикар.

Киз, киз: киргиз, тиргиз

Уткар «нуфузли қил»

Ўамқир

Куз: тургуз ва бошқалар.

Ўлик нисбат -н аффикси орқали ифодаланади. Масалан, *урунур, йувинур* каби.

Асирла феъл майллари ҳақида ҳам маълумотлар бор. Буйруқ, шарт-истак майллари ҳақида фикр юритилади. Буйруқнинг тингловчи (II шахсга) ва ғойибга (III шахсга) қаратилиши айтилади. Бу майлнинг шахс ва сон бўйича ифодаланиши кўрсатилади:

Бирлик

тингловчи: кел, кет,
бошла, сўйла

ғойиб: келсин, кетсин,
сўйласин

Кўплик

келингиз, кетингиз,
бошлангиз, сўйлангиз,
келинг, кетинг, сўйланг.

келсинлар, кетсинлар
сўйласинлар

Бундан ташқари тингловчига қаратилган буйруқни таъкидламоқ учун ўзакка -қин, -гин (қалин ўзакларга); -гин, -гин (юмшоқ ўзакларга) аффикслари қўшилишини айтганда, *турғун, йатқин, келгин, турмагин, йатмагин, кетмагин* каби.

Шарт майли ҳақида гапирилганда, аввало, унинг араб тилида қандай ифодаланиши ҳақида маълумот берилди. Бу унинг туркий тилда ифодаланиши ҳақида кенг тўхтаганини. Шарт майли (адот) туркчада -са қўшимчаси ёрдамида ифодаланиши таъкидланади. Масалан,

Бирлик
сўзловчи: *турсам*
тингловчи: *турсанг*
ўзга: *турса*

Кўплик
турсак
турсангиз
турсалар

Шунингдек, шарт майли шаклининг феълнинг бўли-бўлишсиз шакллари билан ифодаланиши, турли шаклларида ифодаланиши ҳақида батафсил маълумотирилади.

Кесими шарт майлидаги феъллардан ифодалаганда таркибида кўпинча *агар* боғловчиси келиши, бу боғловчида форсча бўлса ҳам, туркларда фаол қўлланилади ҳақида фикр юритилади Масалан, *агар келса - агар келмасан*.

Асарда инкор категориясини ёритишга ҳам катта ўрн берилади. Туркий тилда инкорни ифодалашда бешта инкор ишлатилиши айтилади. Жумладан, *-ма, -сиз (азикли - азиксиз), на, йўқ (на кичи бар, на энчи), ақшам йўқ* «пулим йўқ».

Сифатдошнинг бўлишсиз шакли *-мас (-мар)* ҳам бўлишсизлик ифодаловчи алоҳида восита сифатида берилган. Масалан, *келмазман, келмазлар*. Баъзан «з» жарангсини қўшиб *-маз (-мар)* шаклида берилган.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, асарда бўлишсизлик бўлими остида феъллардаги бўлишли-бўлишсизлик билан от (исм)лардаги ва умуман гапга хос бўлган, предикативликнинг бир узви саналувчи тасдиқ-инкор категориялари бирлаштирилган ҳолда берилади.

Асарда феъл замонлари кенг ёритилади. Феъллардан замон категорияси уч замонни ўз ичига олиши кўрсатилади: 1) ўтган замон; 2) ҳозирги замон; 3) келаси замон.

Ўтган замон нутқ моментида нисбатан олдин рўй берган ёки юзага чиқмаган ҳаракат-ҳолатни билдириш бундай маъно *-ди, -миш, -иб (-ин)* аффикслари ёрдами билан ифодаланиши айтилади. Биринчи аффикс жарангсиз дошлардан сўнг *-ти* вариантыда қўлланилиши таъкидланади. Масалан, *алди, уйалди (уйанди), кетти, ичти* каби.

-миш, -иб аффикслари исми фоиллар вазифасида қўйилиши семамик жиҳатдан ўтган замонда рўй берган (ёки бермаган) ҳаракат-ҳолатни «эшитганлик ҳақидаги хабар» маъносини англатиши баён қилинади. Бу шаклнинг шарт ва сон парадигмаси ҳам берилади.

Бирлик
сўзловчи: *келишман (келмишам)*
тингловчи: *келмишсан*
ўзга: *келмиш*

Кўплик
келмишбиз
келмишсиз
келмишлар

сўловчи: келибтурман
 тингловчи: келибтурсан
 ўчи: келибтур

келибтурмиз
 келибтурсиз
 келибтурлар

Ҳозирги зимон шакли ҳозирги ва келаси замон маъно-
 бирларет ифодалаши айтилади. Ҳозирги замон шакли
 зимон қандай товуш билан (иллатли ёки иллатсиз) ту-
 риб икки вариантда қўлланилиши баён қилина-
 ди. Охири «сахих» (иллатли бўлмаган ундош билан
 бўлса, ўзак билан шахс қўшимчалари ўртасида
 қўлланилиши; ўзак охири иллатсиз бўлган-
 да, зимон унли билан тугаганда бу морфема -й вариан-
 тда қўлланилиши кўрсатилади. Масалан,

Бирлик

Кўплик

сўловчи: келадирман, сўлайдирман
 тингловчи: келадирсан, сўлайдирсан
 ўчи: келадир, сўлайдир

келадирбиз, сўлайдирбиз
 келадирсиз, сўлайдирсиз
 келадирлар, сўлайдирлар

Ҳозирги-келаси замон феъли аниқлик-эҳтимоллик бел-
 гини кўра ҳам зидланиши, -ир қўшимчаси орқали ифо-
 данганда ҳозирги-келаси замон эҳтимоллик (гумон)
 зимонини ифодалаши айтилади. Масалан,

Бирлик

Кўплик

сўловчи: келгайман, чиққайман
 тингловчи: келгайсан, чиққайсан
 ўчи: келгай, чиққай

келгайбиз, чиққайбиз
 келгайсиз, чиққайсиз
 келгайлар, чиққайлар

сўловчи: келасиман
 тингловчи: келасисан
 ўчи: келаси

келасибиз
 келасисиз
 келасилар

Туркманлар эса келаси замон учун -ажак ва -асар аф-
 фиксирини қўллаши кўрсатилади. Масалан,

Бирлик

Кўплик

сўловчи: келасарман
 тингловчи: келасарсан
 ўчи: келасар

келасарбиз
 келасарсиз
 келасарлар

Бунлардан кўриниб турибдики, муаллиф туркий тиллар
 лингвистикасида марказий ўринни эгаллаган феълларнинг
 грамматик категориялари ҳақида изчиллик билан батаф-
 тил маълумот берган.

Асарда ёрдамчи сўзлар ҳақида ҳам маълумот берилган. Туркий тилда *ва* боғловчиси каби бир сўз йўқлиги, *да*, *дағи*, *тақи*, *йўқса*, *йўқ*, *йа*, *аммо* каби сўзлар боғловчи бўлиш хизмат қилишини таъкидлайди. Бу боғловчиларнинг қўлланилиш ўринлари ва маъно фарқланишлари ҳақида маълумот берилади: Масалан, *йўқса* арабча *ав* ва *аммо* боғловчиларининг маъносига тенг келиши, айирув маъносига англатиши баён қилинади. *Бий турмади*, *йўқ қули* «турмади, балки қули турди».

Араб тилидаги *аммо* боғловчиси туркий тилда *йа* боғловчисига тенг келади, дейди: *Йа муну алирсан*, *йа муну бунни ол*, *ё уни*. Муаллиф *йа* боғловчиси ҳам асли араб эканлиги, кейинчалик турклар ўзлаштирганлигини, шунингдек улар арабча *аммо* боғловчисидан ҳам фойдаланишини айтади. («Ат-туҳфа», 148-б).

Лекин муаллиф XI аср манбаларида кенг қўлланилган *ҳам*, *ям*, *яна* сингари боғловчиларга тўхталмайди.¹

Асарда юкламаларга ҳам ўрин берилади. Юклама «Таъкид бўлими» сарлавҳаси остида ўрганилади. Бу сарлавҳа остида фақат таъкид юкламаларигина эмас, балки умум маънони кучайтириш усуллари ҳақида фикр юритилади.

Туркий тилларда маъно кучайтиришнинг икки йўли лафзий (такрорлаш) ва маъновий (маълум маъно кучайтирувчи лексик восита ёрдамида) йўли борлиги айтилади.

Лафзий таъкид отларда ҳам, феълларда ҳам, ҳарфлар ҳам (ёрдамчиларда) учраши мумкинлиги кўрсатилади. Масалан, отларда: *бий-бий* «бек-бек»; феълларда: *ал-ал*; ҳарфларда: *ук-ук*. Ҳатто гаплар ҳам такрорланиши айтилади: *Бий келди* — *Бий келди* «Бек келди - Бек келди».

Маъновий таъкидни ифодалашда қуйидаги воситалар қўлланилиши кўрсатилади:

а) *ўзи* : *Бий турди ўзи* «Фақат бекнинг ўзи турди».

б) *қанси*, *қанди*; *Бий кетти қанси* «Фақат бекнинг ўзи кетди».

в) *барча*, *барша*: *Кичилар келдилар барча* «Ҳамма кичилар (одамлар) келишди».

¹ Қаранг: Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан очерклар, 122-бет.

Ундовлар

Агар ундовлар ҳақида ҳам «Ундовлар бўлими» сарлав-
бига қисқача маълумот берилади. Учта ундов сўзла-
ри айтилади. Улар қуйидагилар:

1) «Эй» сўзи: Масалан, *А кичи!* «Эй одам!»

2) Талжжуб маъносини ифодалаш учун *абав* сўзи қўлла-
ниши кўрсатади.

3) *Абу*. Бу сўз «алам» маъносини ифодалайди.

Сўз ясалиши

«Ат-туҳфа»да муаллиф сўз ясалиши ҳақида ҳам тўхта-
ли. Ол (исм)лардан феъл ясалишига бир қанча мисоллар
берилган. Берилган мисоллардан қуйидаги феъл ясовчи аф-
риқларни кўрсатиш мумкин:

аф-иқ-ақарди, қара-қарарди, сари-сарарди, сарғарди,
қизарди, йашил-йашарди, кўк-кўкарди; қисқа-қисқар.

аф-қайғи - қайғирди, ич-ичирди.

аф-бай-байиди ва бошқалар.

Синтактик материаллар

«Ат-туҳфа»да гапнинг ифода мақсадига кўра турлари,
сўроқ, сўроқ гаплар ва сўроқни ифодалаш йўллари, гап
қисмларининг тартиби ҳақида маълумот берилади.

Сўроқ гаплар қуйидаги сўроқ воситалари орқали ифо-
даланиши баён қилинади:

1) *ми* юкламаси орқали. Бу юкламанинг қўлланилиши
икки хил эканлиги кўрсатилади. Биринчи ҳолатда сўроқ
юкламаси гап охирида, кесим таркибида келади. Масалан,
Билар келдиларми? «Беклар келдимми?»

Бундай ҳолатда сўроқ юкламаси билан шахс қўшимча-
ларининг жойлашиш ўрни турличадир. Утган замон феъ-
лида замон қўшимчасидан сўнг шахс қўшимчаси, ундан
сўнг эса сўроқ юкламаси келади: *Келдингми? Келдингизми?*
каби.

Ҳозирги ва келаси замон феълларида замон қўшимча-
лари билан сўроқ юкламалари ўрни алмашилиб қўллани-
лиши мумкинлиги кўрсатилади. Баъзан шахс қўшимчалари
олдин, сўроқ юкламалари ундан кейин келади. Масалан,
*Келирманми? келирбизми? келайимми? келалимми? келалик-
ми? келгайманми? келгайбизми?* каби. Баъзан эса, аксинча,
сўроқ юкламаси олдин, шахс қўшимчалари кейин келади.

Масалан, *келирмисан? келирмисиз? келамидирсан? келамидирсиз? келгаймисан? келгаймисиз?* каби.

Сўроқ юкламаларининг бундай жойлашуви, эҳтимоли уша даврдаги қабилалар тиллари ўртасидаги фарқ бўлиши мумкин.

Иккинчи ҳолатда сўроқ юкламаси мантикий ургу тилдан бўлак таркибида, актуал бўлиниш жиҳатдан рема таркибида келади. Бу вақтда *-ми* кўпинча кесимдан олдин бўлакларда келади. Масалан, *Бийми келди? «Бек келдим? Манми келдим? Бизми келдик? Санми келдинг? Сизми келдингиз?»* каби. Бу хусусият ҳозирги айрим туркий тилларда, жумладан, ҳозирги қорачой-балқар тилида адабий мисол ёр саналади.¹

2. Сўроқ олмошлари орқали. Бу вақтда гап таркибида *нача, ким, нима, нега, налик* каби олмошлар иштирок этиши таъкидланади. Масалан,

Налик келдинг? Налик келдингиз?

Нега келдим?

Надан куларсан?

Неча ақчадир бу?

3. На сўроқ маъносини таажжуб орқали ифодалаши айтилади. («Ат-туҳфа», 124-бет).

Масалан,

Бий на кўрукли кичидир? «Бек қандай кўркем кишидир? На йамандир? «Бу қандай ёмондир».

«Ат-туҳфа»да эга билан кесимнинг гап таркибидаги таътиби ҳақида ҳам маълумот берилади. («Ат-туҳфа», 133-бет). Эга олдин, кесим эса гап охирида келиши қоида эканлиги кўрсатилади. Масалан,

Бий тангда турасидир «Бий эрта туради».

Бий уйдадир.

Сўроқ гапларда баъзан бу қоида бузилиши, кесим олдин, эга эса ундан кейин келиши мумкинлиги таъкидланади. Масалан,

Бий қани? Қани бий? Уйда кимдир? Ким уйдадир? «Уйда ким бор» ва бошқалар.

Юқорида баён қилинганлардан шу нарса маълумки, асар муаллифи XII—XIII аср туркий тилининг фонетикасидан

¹ Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., 1972, 93-бет.

интиқисига қадар изчиллик билан маълумот бер-

уварили бисн қилинган кўпгина фикрлар ҳозирги тур-
мушлик учун ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ. Шу
бирга туркий тилларнинг тарихий грамматикасини
бу исар қимматли манба бўлиб хизмат қилиши

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ

Ўзбек халқи тарихида темурийлар даври зарҳал ҳаракатлар билан ажралиб туради. Соҳибқирон Амир Темур даврининг етук билимдони бўлгани учун ўзи барпо этган бу империя ҳудудида илм-фан, маданият, санъат, архитектуранинг ривожига алоҳида аҳамият берди. Дунёнинг турли жойларидан олиму фузалоларни саройга йиғиб, уларни иззат-икром кўрсатди. Ижод қилишлари учун қулай имконият яратиб берди. Темур тузукларида ёзилишича, саромажлисида олиму фузалолар доимо Соҳибқирон ёнида жой олганлар. Шунинг учун ҳам бу даврда илм-фан, маданият, санъат гуллаб-яшнади. Империя ҳудуди, айниқсан, унинг пойтахти Самарқанд улкан қурилиш майдонига айланди. Бу давр Фарб олимлари тўғри таъкидлаганидек, Мукаддасий Осиёнинг Уйғониш даври эди.

Амир Темур турк (ўзбек) тилининг обрў-эътиборини кўтариш, унинг функция доирасини кенгайтириш, бу тилни дипломатик муносабатлар, давлатнинг турли ҳужжатлари юритиладиган тилга айлантиришга алоҳида аҳамият берди. Шунинг таъкидлаш керакки, Соҳибқироннинг турк (ўзбек) тилининг ҳақ-ҳуқуқини тиклаш учун ҳаракати ўшанда даврда бадиий адабиётда, давлатнинг расмий ҳужжатларида анъанавий тил бўлган форс тилини камситиш ҳисобига бўлмади. У тилнинг ривожига ҳам кенг имконият яратиб берди. Халқлар ўртасида тил асосида конфликт чиқаришига мутлақо йўл қўйилмади. Икки тиллилиқ империя ҳудудида кенг тарқалди.

Амир Темур турк (ўзбек) тилининг форс тили билан тенг нуфузга эга бўлиши учун барча шарт-шароитни яратиб беришга ҳаракат қилди. Ўзи ҳам тузукларини ва кўп давлат ёзишмаларини турк (ўзбек) тилида ёзди. Бу эса турк тилининг давлат тили мавқеига кўтарилишига имконият яратди. XX асрнинг буюк ёзувчиси Чингиз Айтматов, Соҳибқирон

нинг ана шу хизматларини назарда тутиб, ҳозирги бар-
туркийзабон халқлар Амир Темур олдида қарздор экан-
лигини таниқиллади.

Амир Темур ва темурийлар турк тилида бадиий асар-
ишга алоҳида аҳамият бердилар. Шунинг учун те-
мурийлар саройида бир қанча туркийзабон адиблар иззат-
ишга сазовор бўлдилар.

Ҳусайн, Мавлоно Лутфий Шохруҳ Мирзо саройида
қилиб, ўз замонасининг «Малик ул-Калом» ига ай-
ланган.

Саскокий Мирзо Улуғбек саройида ижод қилди ва Улуғ-
бекнинг иззат-икромига сазовор бўлди. Олим-фозилларга
таълим ҳурмат билан қараганлиги, илм-маърифатга аҳами-
и берганликлари туфайли темурийлар ўз оилаларида бола-
ларига, уларнинг илм олишларига ҳам эътиборни ку-
ратдилар. Бунинг натижасида темурийлардан бир қатор
адиблар, шоирлар етишиб чиқди. Мирзо Улуғбек, маш-
ҳур «Тавлишукнома» асарининг муаллифи Сайид Аҳмад ибн
Широншоҳ, Ҳусайн Бойқаро, Заҳириддин Муҳаммад Бо-
йи ана шундай темурийзодалардандир.

Темурийлар саройида ўсиб-улғайган Алишер Навоий
Амир Темур ниятини тўла амалга оширишга бел боғлаб,
турк адабий тилининг яловбардори бўлиб майдонга чиқди.

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ ЛИНГВИСТИК ҚАРАШЛАРИ

Ҳақон маданияти тарихида катта обрў-эътиборга сазо-
вор бўлган Алишер Навоий бутун фаолиятини ўзбек мада-
ниятини дунёга танитиш, ўзбек тили мавқеини баланд
сатҳга бағишлади.

Алишер Навоий ўзигача бўлган туркигўй шоирлардан
Саскокий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Муқимий, Яқиний,
Амирий, Гадоий ва Мавлоно Лутфийларнинг номларини
ҳурмат билан тилга олади. Лекин форсий шоирлар қарши-
сига чиқадиған, улар билан дадил беллаша оладиган ёл-
ғи Мавлоно Лутфийдан ўзга шоир пайдо бўлмаганидан
афсусланади. Ҳамон бадиий адабиётда форс-тожик тили
стакчилик қилмоқда, ўзбек тилининг имкониятлари яши-
рин қолмоқда эди.

Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзади: «Бу алфоз ва
иборатда бу навъ дақойиқ кўпдурким, бу кунга дегинча ҳеч
кимини ҳақиқатиға мулоҳаза қилмағон жиҳатдин бу яшурун
қилибдур... ва филҳақиқат, агар киши яхши мулоҳаза ва

тааммул қилса, чуи бу лафзда вусъят (кенглик) ни мунда мунча фусхат (очиклик) топилур...»

Шоир турк (ўзбек) тилини хазина, чаманзор қилади. Бу шундай хазина ва чаманзорки, атрофи илтифатида етишидан асралган ва қимматбаҳо нарсаларга бошқанинг қўли тегишидан сақланган. Аммо «махзанининг илони хунхор (қонхўр) ва гулшанининг тикани беҳад шумор (сон-саноксиз)». Шоирлар илонларнинг нафасидан қўрқиб, бу хазинадан баҳра ололмай ўтганлар. Гулшан тўдасининг гулдаста боғловчилари тиканлар сангидан зараридан ҳадиксираб, бу чаманзордан гулни қўлга кўтормоганлар.

Форс-тожик адабиёти ўзбек адабиётига нисбатан қадимий ва бой тажрибага эга бўлганлиги, бу тилда қадимий қофия-луғат китоблари ҳам яратилганлиги туфайли форс-тожик тилида ижод қилиш бир мунча осонроқ эди. Ўз тилининг учун ҳам кўпгина турк (ўзбек) шоирлари ўз она тилида эмас, балки форс-тожик тилида ижод қилар эдилар. Натижада ўзбекларнинг маълум гуруҳи форс-тожик тилидаги адабиётлардан баҳраманд бўлсалар ҳам, ўз тилида кўпчилиги бадиий адабиётдан бебаҳра қолаётган эди. Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр» достонида ёзади:

*Форси эл топди чу хурсандлиқ
Турки доғи топса барумандлиқ.*

Алишер Навоий ўзбек шоирларини ўз она тилида ижод қилишга, ҳеч бўлмаганда ҳар икки тилда баробар қалам тебратишга чақирди. У ўзбек адабий тилининг равнақи учун курашни даврнинг энг муҳим иши деб билди:

*Сенга онча ҳақ лутфи воқеъдурур,
Ки то турк алфози шойеъдурур.
Бу тил бирла то назм эрур халқ иши,
Яқин қилмаиш халқ сенидек киши.*

(“Садди Искандарий”)

Ана шу йўлда ҳормай-толмай кураш олиб борган бундай шоир Алишер Навоий ўзининг ўлмас бадиий, публицистик ва илмий асарлари билан бутун мамлакатни якқалам қилди ва ўзбек адабий тилининг шухратини оламга танитди:

*Турк назмида чу тортиб мен алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам.*

Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили равнақи учун
қилинган қўшқонини Хусайн Бойқаро доимо рағбатлан-
ган. Хусайн Бойқаронинг ўзи ҳам шу тилда ижод
қилган. Алишер Навоий Султон Хусайн Баҳодирхон под-
шоҳнинг ўғиргач ва мамлакат сўровчилиқ ўрнида ором
қилиш, мамлакат илгари тинчлик гавҳарларини тизгани,
қўшқонига жамият уруғларини эккани, сўз аҳлини
қўшқонга кутаргани, ҳар илмда фойдали асарлар
қилини, қизиқ китоблар, ажойиб девон, ғазал, қаси-
да, маоний турлари юзага чиқиб, ҳамма ёққа таралга-
ни ҳам, гарчи ҳам форсий ва ҳам туркий шеър
қилиш қолди бўлсалар ҳам, турк тилининг мавқеини
қўшқон мақсадида турк тилида девон яратишга майл қил-
гани мамнуният билан баён қилади.

Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний», «Хамса», «Ли-
зат ул-тайр», «Мажолис ун-нафойис», «Мезон ул-авзон»,
«Давлат ул-луғатайн» каби ўлмас асарлари билан дунёга
қўшқон бўлди. Уша даврда форс-тожик тилида мавжуд
қилинган барча адабий тур ва жанрларда турк (ўзбек) тилида
қилиш мумкин эканлигини исботламоқ учун
қўшқоннинг ҳаммасида асарлар яратди. Давлат ҳужжатлари ва
қўшқоннинг форс-тожик тилидан қилишмайдиган даражада
қилиш тилида ёзиш мумкинлигини қуйидагича баён қилди:
«... ва муқобалада форсий алфознинг дилназир иншола-
ри мавжуд ва дилписанд макотиб домлолари маъбуд. То
қўшқонга андоқ келдиким, турк алфозининг доғи руқъалари
қўшқонга мисол била айтилгай ва бу тил номларини ҳам ушул
қўшқонга била сабт этилгай» («Муншаот»).

Ҳар қайси услубда форсигуш шоирлар билан ижодий
қўшқонлашиб, ўзбек тилининг гўзаллиги ва имконият
қўшқонининг кенглигини намоиш этди. Бу ҳақда «Ме-
зон ул-авзон» асарида шундай ёзади:

«... Ажам шуароси ва фурс фусахоси ҳар қайси услубда-
ни, сўз арусига жилва намоиш бериб эрдилар, турк тили
қалам сурдум ва ҳар нечук қоидадаким, маъни абко-
ни инъиш ва оройиш кўргузуб эрдилар, чигатой лафзи
қўшқон рақам урдум. Андоқким, то бу мазкур бўлгон тил ва
қўшқон биносидур, ҳеч нозимға бу даст бермайдур ва ҳеч ро-
ҳи бу муяссар бўлмайдур».

Лекин Алишер Навоий форс тилида катта ижод йўлига
кириш олмаганлигидан эмас, балки турк (ўзбек) фарзанди
қўшқонлигидан турк (ўзбек) тилининг обрў-эътиборини кўта-
риш фарзандлик бурчи эканлигини ҳис этганлигидан турк

(ўзбек) тилида ижод қилмоқни бош вазифа қилиб Холбуки, Алишер Навоий ёшлик йилларида форс тили ижод қила бошлаган ва ажойиб мувафаққиятларга эришган, ўз ижоди билан кўплаб форсигўй шоирларни қолдираётган эди. Алишер Навоий бу ҳақда шундай дейди: «Бу сўзлардин ҳасм мундоқ бўлмасун ва муддаий йўл гумон қилмасинки, менинг табъим турк алфозига мувофиқ тушган учун таърифида муболаға изҳор қиладурмен, вақсий иборатқа муносабатим озроқ учун инкор ва нафийга қарор кўргузурменким, форсий алфоз истийфосини ва уларнинг рат истиқсосини иши мендин кўпроқ қилмайдур, эркини иши (яхши) ва фасодин (ёмон) мендин яхшироқ билмайдур».

Шундай қилиб, темурийлар даври Марказий Осиёда уйғониш даври бўлиб қолди. Соҳибқирон Амир Темуридан келган доно тил сиёсати туфайли анъанавий форс тилининг нуфузини пасайтирмаган ҳолда туркий тилларнинг обрў-эътиборини кўтаришга имконият яратилди.¹

Турк (ўзбек) тилининг қўлланиш доирасини кенйтириш, унинг ҳақ-ҳуқуқини тиклаш, ички имкониятларини тўла намоиш этишга алоҳида аҳамият берилди. Шундай шароитда шеърят султони Алишер Навоий биёт гулшанига кириб келди ва турк (ўзбек) тилини шеърят осмонига кўтаришни умрининг мазмуни деб билди. Дунёга донг таратган бадиий асарлари билан турк (ўзбек) тилининг шухратини оламга ёйди.

Алишер Навоий буюк шоир, истеъдодли адабиётшуносгина эмас, балки улкан файласуф олим ҳамдир. У ислом саввуф фалсафасининг йирик вакилларида биридир. Алишер Навоий оламдаги нарсалар ва уларнинг моҳияти инсоннинг пайдо бўлиши каби бир қатор масалалар бўйича қимматли фикрлар билдиради.

Навоий фалсафасида умумийлик ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса рутбалари

Ҳозирги фалсафада алоҳида рутба (категория) сифатида ажраладиган ва кўпроқ буюк файласуф Гегель номи билан боғланадиган умумийлик ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса, имконият ва воқелик диалектикаси Шарқ фалсафасида ҳам мавжуд.

¹ Айтматов Ч. 1996 йил 24 октябрда «Туркистон» саройида Соҳибқирон Амир Темури таваллудининг 660 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий анжуманда қилган маърузасидан.

Шунинdek, Алишер Навоий мансуб бўлган тасав-
вуф фалсафасига аллақачонлардан буён эътироф этилган.
Бундан ташқари унинг издоши Форобий модданинг объект-
лигини тани олиди. Уларнинг таъкидлашларича, мод-
данинг мавжудлиги бизнинг идрок қилиш қобилиятимиз-
дан қайтар деб ҳисоблаш мумкин эмас. Табиатан мавжудлик
қайтар сифат ва моҳиятлардир. Бу уларнинг биз идрок
қилишдан ва ҳис этадиган белгисидир. Шу билан бирга-
на, модданинг икки босқичи — хиссий билиш ва наза-
рларнинг ҳам бир-биридан фарқлай олганлар. Ҳиссий
билиш ўқиб, қўл текизиб, ялаб, ҳидлаб сезиш орқали
олинган кўриниш орқали амалга ошиши мумкин. Бирин-
чиси *қавий* номиса, иккинчиси эса *қувваи нигоҳий* атама-
си билан номланади.

Ҳиссий билиш назарий билишга олиб боради. Бунда
қайтарлик орқали моҳият, воқеликлар орқали имконият
қилинади. Ҳиссий билишга берилаётган нарсалар беадад
ва улар турли ўзгаришларга учраши мумкин. Лекин бу
қайтарлик остида яшириниб ётган битта умумий такрор-
ланган белги ҳар бир ўзгарувчида мавжуд бўлади. Ҳар
бир ўзгарувчида мавжуд бўлган умумий такрорланувчи
белги шундир, ўзгарувчилар эса *ораз* деб номланади¹. Шун-
дан кўриб, жавҳар оразлар орқали намоён бўлади.

Бу фикрлар XIX аср тилшунослигида буюк инқилоб
қилинган структурализм ғоялари, хусусан, Ф. Де Сос-
юр, Луи Ельмслев қарашларининг негизи эмасми? Луи
Ельмслев ўзгармас нарсани константа деб номлади.

Алишер Навоий тасаввуф фалсафасига асосланган ҳолда,
табиат бутун мавжудот ягона зотнинг кўринишлари
(қайтар)дир, дейди. Бир вақтлар у «ўзи ўзида» эди. Миқ-
дор фикрдан бениҳоят, сифат жиҳатидан хилма-хил ва
қайтарли беҳисоб конкрет нарсаларнинг имкониятларини
қайтарликлар, шу имкониятларнинг мужассамидай яшар эди.
Бир вақтда у комил эмас эди. Навоий фикрига кўра, «гунча»
эди. Ў ўзидаги имкониятларни рўёбга чиқармоқчи, абст-
ракт моҳиятини конкретлаштирмоқчи, гулдек очилмоқчи,
қайтарликка эришмоқчи, ўз ҳуснини, маҳоратини намоён
қилмоқчи ва шу билан ўз ҳуснини чин гўзалликлар, воқе-
ларнинг орқали кўриб томоша қилмоқчи бўлди².

¹ Форобий. Фозил одамлар шахри. Т., Абдулла Қодирий номидаги
Ўзбекистон Республикаси миллий кутубхонаси нашриёти, 1993, 73-77-бетлар.

² Юхидов В. Ю. «Лисон ут-тайр» фалсафаси ҳақида мулоҳазалар, —
«Ўзбек шоири» тўплами, Т., Ўздавнашр, 1948, 107-бет.

Табиат, бу дунё гўё бир ойна (мирьот), унинг акси мавжуд. Борлиқдаги ҳамма нарсда худонинг) жамоли:

*«Чу ёр айлар эмиш барча ерда жавлон ҳусн,
Тенг ўлди Каъба била дайри сумоюн менга»*

(«Хазойин ул шавк»)

Худо ўзининг комиллигини инсон қиёфасида таърифлади. Шунинг учун ҳам барча мавжудотлар ичида шарифи инсондир:

*Барчасини гарчи латиф айладинг,
Барчадин инсонни шариф айладинг.*

Навоий Оллоҳнинг тазоҳирлари бўлган нарсалар ичида инсоннинг ролини улуғлайди. Фаридиддин Ара'рнинг фалсафасида Оллоҳ энг комил, борлиқ, табиат, шулардан, инсон эса ҳеч қандай комилликка эга эмас, камолатсиз, дамчидир, инсоннинг инсон бўлиб яшаб туриши шариқчилик деб қаралади. Шунинг учун унинг фалсафасида инсоннинг ҳаёти, бу алдоқчи, фаний дунёдан воз кечиб, етти наъсон (1) Талаб водийси, 2) Ишқ водийси, 3) Маърифат водийси, 4) Истиғно водийси, 5) Таваҳхуд водийси, 6) Хайрат водийси, 7) Факру Фано водийси) дан ўтиб, Оллоҳнинг васлига восил бўлишга интилиш керак.

Ҳақиқий, абадий бахтли ҳаёт ана шунда эканлигини таъкидланса, Навоий фалсафасида Оллоҳ табиатдаги ҳар бир нарсда зухур этиши баён қилинади. Оллоҳ камолотга эришишни истади ва бунга ўзини ниҳоят даражада гуллаш билан бой табиат, жумладан, инсон шаклида зухур этиш билан эришди. Буни етти водийдан ўтиб, Семурғни ахтарган қуш образи орқали очиқ ифодалайди:

*Ким, қилиб Семурғни ўттиз қуш ҳавас,
Ўзларин кўрдилар, ул Семурғу бас.*

Демак, табиатдаги барча нарса ва ҳодисалар қандайдир зотнинг — Оллоҳнинг таҷаллисидир. Бу табиат зотини бевосита кузатишга берилган турли кўринишларидир.¹

Навоийнинг умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса имконият воқелик муносабати тўғрисидаги қараши гунаҳар подшоҳ ҳақидаги ҳикоясида ҳам ёрқин ифодаланади. Ҳикояда баён қилинишича, бир подшоҳ (Оллоҳга ишора)

¹ Зоҳидов В. Ю. «Улуғ ўзбек шоири», 118-бет.

Шунингча гузаллиги билан барчани мафтун этган. Буни ҳамманинг орзуси бўлади ва бу орзуга эришган кун азоб чекадилар. Буни билган ўша подшоҳ қондиришни ва унга катта ойна (мирьот) ўрнатди. Бундан мақсади шуки, унинг ҳуснига интиланларнинг, унга интилганларнинг, бу йўлда интиланларнинг орзуларини қондириш эди. Подшоҳ бунақа ўқсини солади, унда гавдаланади. Натижада интиланлар шу ойнага назар ташлашлари уни кўрган бўлиши:

*Агар тан, анда кунгулни кўзгу деб бил,
Ангуда Оллоҳ ҳуснини наззора қил.*

Интиланлар зот ҳақида доим ҳам тўғри маълумот берадилар. Кўпингча у кишини алдаши мумкин. Шунинг учун билишни билишни Алишер Навоий икки даражага бўлади: ҳақиқий билиш ва идрокий билиш. Фаҳмий билиш кўпингча ҳақиқий билишга тўсиқ бўлиши мумкин. Лекин идрокий билишгина борлиқ ҳақида тўғри ва илмий хулоса беради. Шунинг учун бизнинг ҳиссий билишимизга берилган ҳақиқий кўринишларни бир-бирига солиштириш ва уларнинг умумий жиҳатларни аниқлаш ва ана шу умумий жиҳат асосида хусусийликларни маълум умумийликка қайтариштириш лозим бўлади. Агар киши фаҳмий билиш билан қилиб, хусусийликларни умумийликка бирлаштира олмаса, у ҳақиқий объектив билимга эриша олмайди. Алишер Навоий «Лисон ут-тайр»да кўрларнинг филлигини ҳиссий билимини баён қилиш орқали жуда аниқ қилиб беради.

Тил ва нутқ

Алишер Навоийнинг умумийлик ва хусусийлик, зот ва ҳолатлар муносабатини белгилаши унга тилшунослик, тил ва нутқ муносабатини очиш, тил ва нутқ бирликлари маълум даражада фарқлаш имкониятини берди.

Ҳозирги тилшуносликда тил ва нутқ бир-биридан изиллашда фарқланади. Тил ва нутқ муносабатини очиш эмпирик тадқиқотларда муҳим аҳамиятга эга. Шу кунга қадар бу икки ҳодисани бир-биридан фарқлаш дастлаб башхўр немис олими Вилгельм Гумбольдтдан бошланган ва швейцариялик олим Фердинанд Де Соссюр лингвистик таълимотининг асосини ташкил қилади, деб ҳисобланган келинди.

Лекин Алишер Навоий асарларига эътибор берик олиб, Вильгельм Гумбольдт ва Ф. Де Соссюрлардан олдин тил ва нутқ ходисаларини бир-биридан фарқлашнинг гувоҳи бўламиз. Алишер Навоий имконият тарафидан турли хил жилвалантирилиши (нутқ бирлиги шаклида реаллаштирилиши) мумкинлигини баён қилади. «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида таъкидланишича, «...гуё дурдур. Дурнинг жойлашиш ўрни денгиз туби бўлиб, сўзнинг жойлашиш ўрни кўнгилдир (хотирадир)».

Дур ғаввос ёрдамида денгиз тубидан ташқарига чиқарилиб, жилвалантирилса ва ғаввоснинг қиймати жаннатда жилвалантира олиш қобилиятига қараб белгиланса, нутқ соҳиби ихтисос томонидан кўнгилдан ташқарига чиқарилади ва нотиқнинг қиймати сўз қўллаш маҳорати бўлиб, уни жилвалантириш қобилиятига қараб белгиланади. Денгиз қаърида ҳаракатсиз имконият тарзида турган дур ғаввос ёрдамида ҳаракатга келтирилса, кўнгил тубидан имконият тарзидаги сўзлар ҳам сўзловчи томонидан нотиқ қий жараёнда ўз жилвасини топади.

Бундан кўринадики, имконият ва воқеълик, умумийлик ва хусусийлик диалектикаси Гегелдан анча олдин Алишер Навоий асарларида ўз аксини топган. Тил ва нутқнинг юқоридагидек фарқланиши ҳам ана шу диалектиканинг тилда намоён бўлишининг кўринишидир.

Шакл ва мазмун. Алишер Навоий фалсафасида шакл ва мазмун диалектикаси ҳам марказий ўринни эгаллайди. Шакл ва мазмун ўзаро узвий боғлиқ. Шу билан биргаликда мазмун шаклга нисбатан бирламчи саналади. Шакл мазмун диалектикаси тилда тил ва тафаккур диалектикаси орқали намоён бўлади. Алишер Навоий тил ва тафаккурнинг ўзаро чамбарчас боғлиқлигини, тил фикрни (маънани) ифодаловчи қудратли восита эканлигини, ана шу восита инсонни комил инсонга айлантиргани, ҳайвондан жудо қилганини эътироф этади. Алишер Навоийнинг тил ва тафаккур диалектикаси ҳақидаги қарашини қуйидан фикри орқали пайқаш мумкин: «**Чун алфоз ва маскур маълулуқотдин мурод маънидир**»¹. Яъни оламдан олган маътул билимимизни ифодалаш, бошқаларга етказиш учун гап-раминиз.

¹ Алишер Навоий. Танланган асарлар, III том, Т., . «Ўздавнат» 1948, 175-бет

мумий тилшуносликнинг отаси саналувчи Вильгельм Алишер Навоийдан бир неча юз йил кейин бу фикрни такрорлайди. Унинг баён қилишича, тил фикрни қилибди. Ақлий фаолият мутлақо руҳийдир. У нутқ тоғлари ёрдамида моддийлашади ва сезги таъсирига берилган имкониятига эга бўлади.

Алишер Навоий сўзларда шакл ва маъно диалектикаси билан ҳам фикр юритади. Унинг фикрича, маълум маънодаги сўзларда жилва намоёниш қилиши, бири орқали бири билан тириклик бағишлаш, иккинчиси орқали эса, тилга захри ҳалокат етказиш мумкин.

Маълум маънонинг турли шаклларда ифодаланиши билан шунинг учун ҳам нутқда бу шакллардан фойдаланишнинг мақсадга мувофиқлиги қўллаш имконияти билан, уни қай даражада амалга ошириш сўзловчининг юритишига боғлиқлигини кўрсатиш орқали сўзловчининг маънолик санъатини эгаллашга даъват этади. Алишер Навоийнинг бу фикрлари кейинчалик лексик услубият (лексик стилистика) деб юритилувчи тилшунослик соҳасининг асосига асос бўлиб хизмат қилди.

Тил ва тилларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги қарашлари

Алишер Навоий тилнинг пайдо бўлиши, тилларни вуқурига келиши ҳақида ҳам фикр билдиради. Шоирнинг: «Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин» мисраси олимлар асосида хилма-хил фикрлар юритилишига, турли баҳсларнинг туғилишига сабабчи бўлди.

Алрим олимлар Алишер Навоийнинг юқоридаги фикри асосида инсоннинг маймундан пайдо бўлганига ишора қилиш, демак, шоир дунёнинг эволюцион йўл билан пайдо бўлганини, бир турдан иккинчи турнинг келиб чиққанини Ч. Дарвиндан анча олдин эътироф қилади, деган хулосага келадилар. Шунинг учун улар Алишер Навоийни материалист деб ҳисоблайдилар.¹ Бу билан Алишер Навоийнинг ўзларининг «изм»ларидан бирига туширмоқчи бўладилар.

Аслида Алишер Навоийнинг юқоридаги мисраси ишоним фалсафасидаги дунёнинг пайдо бўлиши, инсоннинг

¹ Дониёров Х., Санақулов У. Алишер Навоий - тилшунос олим. Т., Фан, 1990, 17-бет.

дунёга келиши ҳақидаги қарашларидан бирининг пайдо бўлишидир.

Инсоннинг пайдо бўлиши ҳақида мусулмон олами мугафаккирлар жуда қадимдан буён фикр юритилган. Уларнинг баъзилари дунёнинг яратилганлигини эътиборга олган эътиқодлар, бошқалари дунё аста-секин яралган деб ҳисоблайдилар. Ҳар икки қараш фақат мусулмон оламидагина эмас, балки христианлар, католиклар ва бошқа динларда ҳам учрайди. Хусусан, Қуръони каримда Оллоҳ қудратига ҳамма нарсани яратувчи сифатида таърифланади. Хусусан шундай қараш Инжилда ҳам учрайди. Ҳар икки муқаддас китобда ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши, инсоннинг яратилиши, одам аждодининг жаннатдан қувилиши ҳақида баъзи хил фикр юритилади. Шу билан биргаликда, Қуръоннинг ўзида тирик организм эволюцияси ҳақида ҳам фикр баён қилинади. Бундан кўриниб турибдики, муқаддас китобларнинг ўзида оламнинг ва инсоннинг пайдо бўлиши ҳақида зиддиятли фикрлар мавжуд. Бу зиддият Алишер Навоий ижодида ҳам акс этади.

Дунёнинг аста-секин яралиши (эволюцион тараққиёт) ҳақидаги фикр дастлаб ислом оламида арабларнинг қомуси саналувчи «Ихван ас-сафо» («Тозалик оғалари») асарларида учрайди. Бу асар X асрнинг иккинчи ярмида Басрада яратилган бўлиб, ўша даврнинг турли масалалари бўйича фикр юритувчи 51 мақолотни ўз ичига олади.

32-мақолот оламнинг пайдо бўлишига бағишланган. Унда баён қилинишича, дастлаб олам яратилишининг сабабчиси саналувчи моҳият мавжуд бўлган. Бу абсолют яхлитлик ҳали сон эмас, балки барча сонларнинг келиб чиқишига манба саналган. Унинг борлиқда моддийлашувининг иккинчи тараққиёт босқичи — ақлни вужудга келтириш. Ақл сезги аъзоларимиз таъсирига берилувчи шаклга эга бўлди. Ундан учинчи босқич — нафс келиб чиқди. Нафс тўртинчи босқич *хайули* (модда)ни келтириб чиқаради. Потенциал модда ўлчовга эга бўлди ва реал моддага айланди. Дунё шар шаклини олди. Шарнинг ичи зичлана бошлади. Торайиб-торайиб, етти сайёра ҳосил бўлди: Сатурн, Юпитер, Меркурий, Қуёш, Марс, Венера, Ой. Ой сатҳи остидан моддий дунё — эфир, ҳаво, сув ва ер сатҳи бошланади. Бу неоплатонча талқин Басра фалсафа мактаби вакиллари томонидан Арасту таълимоти билан омухта қилинди. Бунга мувофиқ Яратувчидан бошланган ҳаракат энг қуйи сатҳда — Ерда ўчмайди, балки тескари ҳаракат — кўтарилиш

...ти бошланади. Энг қуйи элементнинг соф вакили минерал саналади. Минерал эволюция имкониятига эга. Қариббени мураккаблаштира бориб, оралиқ бўгин пўнарак орқали юқорироқ тараққиёт босқичига санали ва ўзидан ўсимликни ҳосил қилади. Ўсимлик энг муқдатли тараққиёт йўлини босиб ўтиб, оралиқ бўгин — икки жинсли пальма орқали ҳайвонотга айланади. Ҳайвонот олами ҳам ривожланишда давом этиб, оралиқ бўгин саналувчи маймун орқали инсоният оламини ҳосил келтиради.

Ўшланган ҳаракат тўхталмаслиги керак. Демак, инсоният иними ҳам ривожланишда давом этиши, ривожланиш сабаб бўлган илоҳий кучга айланиши керак. Шундан келиб, «Ихвон ас-сафо»да оламнинг аста-секинлик билан, эволюцион ривожланиши орқали бир турдан иккинчи турнинг келиб чиқиши баён қилинади. Лекин инсоният оламидан кейинги тараққиётга келганда, турли ҳолатларнинг туғилишига сабабчи бўлади.

Басра файласуфлари инсоннинг илоҳиятга айланиши билан ҳайвоний ҳирслардан тозалаши, покланиши, маънавий ва тафаккур қобилиятининг тула камолот босқичига кўтарилиши орқали рўй беради, деб ҳисоблайдилар. Улар ҳайвоний ҳирслар ҳукмронлиги, нафс балоси остида яшай-диган инсонлар ҳайвондан устун эмас, балки ундан кўра юқорироқ эканлигини баён қиладилар.¹

Худди шунга ўхшаш фикр Абу Наср ал-Фаробийда ҳам учрайди. У ўзининг «Фозил одамлар шахри» асарида энг қуйи модданинг аста-секин ривожлана бориши, ўзидан юқорироқ моддага — ер, сув, ҳаво, оловга; ундан сўнг санала юқорироқ ривожланиб, минералга, ундан сўнг ўсимликка, сўнг ҳайвонотга ва ундан сўнг сўзловчи ҳайвонотга айланиши ҳақида фикр юритади. Сўзлаш қобилиятига эга бўлган маҳлуқот тараққиётнинг сўнгги босқичи сифатида баҳоланади².

Алишер Навоий ҳам инсонни сўзлаш қобилиятига эга бўлган маҳлуқот ҳисоблайди. Инсон комилликка эришмоқ учун ўзини ҳайвоний ҳирслардан тозалаши лозимлигини таъкидлайди.

¹ Бу ҳақда қаранг: *Бертельс Е. Э.* Избр. труды. «История литературы и культуры Ирана», М., 1988, с. 346-347.

² *Абу Наср Фаробий.* Фозил одамлар шахри, 149-159-бетлар.

Бундан кўриниб турибдики, Алишер Навоийнинг инсоннинг сўз орқали ҳайвондан ажралиб чиққانлигини ҳақиқатга фикри ислом оламида мавжуд бўлган инсоннинг бўлиши ҳақидаги анъанавий қарашнинг давомидир.

Дунёда тилларнинг кўплиги, бу тилларнинг пайдо бўлиши ҳақида мутафаккирлар кўпдан буён фикр юритиб келинган. Натижада тилларнинг келиб чиқиши ҳақида хил хил фикрлар пайдо бўлди. Булардан энг кенг тарқалган барча муқаддас китобларда бир хил такрорланувчи фикр ҳақидаги афсонадир. Дунёдаги барча халқлар ва уллар тилларининг тарқалиши Нух ва унинг фарзандларининг тўфонда турли томонга тарқалиши билан изоҳланади. Алишер Навоий ҳам «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида тилларнинг келиб чиқиши ҳақида фикр юритар экан, тўфон форс, ҳинд халқлари бир аждоддан — Нухдан тарқалганини куйидагича баён қилади: «...Нух пайғамбар (салом туллоху алайх) нинг уч ўғлиғаким, Ёфас ва Сом ва Хитишур. Ва бу мужмал тафсили будурки, Нух (алайхиссалом) тўфон ташвиридин нажот ва анинг маҳлақасидин халқ топти, олам маъмурасида башар жинсидин осор ва инсон навъидин намудор қолмайдур эрди. Ёфасники, таворих абул-турк битирлар. Хито мулкига йиборди ва Сомники, Абул-фурс битирлар, Эрон ва Турон мамоликининг васатида мавжуд қилди ва Хомники, Абул-Ҳинд дебдурлар, Ҳиндистон нинг дига узатди. Ва бу уч пайғамбарзода авлод ва атбон мамолики бўлгон мамоликда ёйилдилар ва қалин бўлдилар».¹

Ер юзида инсоннинг пайдо бўлиши ва турли тиллар ҳамда бу тилларда гаплашувчи халқларнинг келиб чиқиши ҳақида «Ибтидо» китобида шундай ёзилади: «... III зайлда осмон билан Ер ҳамда улардаги борлиқ мавжуд яратилиб бўлди. Худо ўз фаолиятини еттинчи кунда тамомлаб, у кунда барча қилган ишларидан тинди... Худованди Карим еру осмонни бунёд этган эди-ю, лекин ҳали ерга ёмғир ёғдирмаган ва ерда ишлаш учун одам ҳам яратмаган эди. Ер юзида ҳеч қандай дашт бутаси ва ҳеч қандай дала гилди ҳам ўсмаган эди. Фақат ердаги буғ кўтарилиб, бутун ер юзини суғориб турар эди. Уша пайтда Худованди Карим ернинг тупроғидан одамни ясаб, унинг димоғига ҳаёт нафасини пуфлади. Шу йўсинда одам тирик жон бўлди».²

¹ Алишер Навоий. Танланган асарлар. III том, Т., Ўздавнашр, 1948, 175-бет.

² Инжил. «Ибтидо» қисми, 2-боб, 3-бет.

Булган қадимги турк ёдгорликларида ҳам
пайдо бўлиши ҳақида худди шундай фикр баён
Мисилан, «Кул тегин» ёдномасида шундай де-
«Уш кук тангри, асра йағиз йир қилингуқта, акин
уш қилинмис».

«Ибтидо» китобида Одам Ато билан Момо Ҳаво нико-
Шит туғилгани ва Шитдан Нухгача яна етти авлод
и (Нунш, Кенан, Маҳолалил, Ёред, Ҳанух, Мату-
Ломак), Ломакдан Нух туғилгани, ўз навбатида,
Нух юз ёшга кириб, уч ўғил (Сом, Хом, Ёфас) кўрга-
шунинг фикр юритилади. Шунингдек, тўфон туфайли
Нухнинг авлодлари ҳамда Нух кемага чиқариб олган
ҳайвонларгина сақланиб қолгани, ер юзидаги барча халқ-
Нух авлодларидан тарқалганлиги баён қилинади.¹

Анаун кўринадики, инсоннинг пайдо бўлиши, тўғри-
и яратилиши ҳақидаги ғоя «Ибтидо»дан Куръонга ўтган
Алишер Навоий Куръон ғоясини ўз асарига олиб кир-

Алишер Навоий — чоғиштира (контрастив) лингвистиканинг отаси

Алишер Навоий ўз она тилида бадиий ижод қилиш,
и тилининг бутун ғўзаллиги, тароватини амалда кўрса-
и билангина чекланиб қолмади. Она тилини ўша даврда
и адабиёт учун анъана бўлиб қолган форс тилига
и, бу тилдан ҳеч қолишмаслигини, ҳатто баъзи урин-
ида устунроқ туришини илмий жиҳатдан ҳам исботлаб
иққни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Ана шу мақсадда
и билда икки тил муҳокамасига — икки тилнинг чо-
иштира грамматикасига бағишланган махсус асарини—
«Муҳокамат ул-луғатайн» асарини яратди.

Алишер Навоийнинг бу асарининг майдонга келиши
и дунё тилшунослигида янги саҳифа очилди. Тилшу-
иққнинг ҳозирги кунда чоғиштира (контрастив) линг-
истика деб юритилувчи янги йўналишига асос солинди.
иштира тилшуносликнинг ўзига хос хусусияти шун-
и, икки тизимга мансуб бўлган тиллар тилнинг барча
иққари бўйича бир-бирига солиштирилади. Уларнинг ўзи-
и хос хусусиятлари очиб берилади.

¹ Илжил. «Ибтидо» қисми, 10-боб, 16-бет.

Афсуски, тилшунослик тарихида чоғиштира тилшуносликнинг пайдо бўлиши Фарб тилшуносларининг билан боғланади ва бу тилшунослик йўналишининг бўлиши XIX асрдан деб белгиланади. Бу фикрлар 1-олимларининг Алишер Навоий асарларидан беҳабарликдан пайдо бўлган. Агар боҳабар бўлганларида эди, Алишер Навоийнинг лингвистик меросидан ҳайратга тушган сўзсиз, уни чоғиштира тилшуносликнинг отаси деб ҳисоблаган бўлардилар. Чунки «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида чоғиштира тилшуносликнинг барча белгилари мажбурдир.

Биринчидан, солиштириш учун турли тизимдаги тиллар олинади. Туркий тилларга мансуб бўлган турк (ўзбек) тили билан ҳинд-европа тилларининг эроний тармонид сарт (форс-тожик) тили ўзаро муқояса қилинади. Улар билан сомий тилларига мансуб бўлган араб тилига солиштирилади.

Иккинчидан, солиштириш учун келтирилган далил мисоллар тасодифий бўлмасдан, тилнинг бутун тизимини қамраб олади. Фонетик тузилишдан тортиб синтактик тузилишгача ҳар икки тизимга мансуб бўлган тиллар солиштирилади. Уларнинг ўзига хос томонлари ҳақида қимматли хулосалар беради.

Икки тилнинг муҳокамасига бағишланган бу асар Алишер Навоийнинг турк (ўзбек) жонли сўзлашув тилини қанча нақадар чуқур ўзлаштирган, ҳар бир қавмнинг тил хусусиятлари унинг эътиборида бўлган, айти пайтда, форс ва араб тилларининг ҳам зукко билимдони саналган кенг қаровли тилшунос эканлигини тўла намойиш этади.

Бу асар орқали Алишер Навоийнинг фонетик, лексик, грамматик қарашлари ҳақида маълум тасаввурга эга бўлади.

Фонетик қарашлари

Алишер Навоий даврининг улуғ алломаси сифатида ўзигача бўлган форс ва араб тилларидаги илмий билимларни тўла эгаллади. Араб филологияси чашмаларидан баҳраманд бўлди. Арабларнинг бой лингвистик таълимотида мадад олди. Хусусан, араб тилшунослигида яхши ишлаган фонетик таълимот Алишер Навоийга кучли таъсир қилди. Шунинг учун ҳам у товушларнинг артикуляцион функционал томонига катта эътибор беради ва шу белгиларни

и (гарчи у фонема атамасини қўлламаган бўлса-да) унинг типини-фонемани белгилайди. Фонема ва ҳарф муносабатига эътиборни жалб қилади. Улар бир-бирига доимо мос келавермаслиги, бир ҳарф бир неча фонемага ифодаланиши мумкинлигини баён қилади. Масалан, «ёй» — тўрт фонемани, «вов» ҳарфи ҳам тўрт фонемани ифодалашини айтади.

Фонемани сўз ва морфемаларни моддий жиҳатдан шакллантирувчи ва уларни бир-биридан фарқловчи бирлик тилида тушунади. Шунинг учун ҳам сўз таркибида бир фонетик вазиятда келган товушни бошқасига алмашиши, маъно фарқлаш белгисига қараб фонологик вазиятларини ёки бажармаслигини аниқлайди. Бундай усулларимиз бошларида Прага лингвистик мактабида ва Америка дескриптив тилшунослигида қўлланилди ва дистрибуция номи билан юритилди.

Алишер Навоий ўзбек тили унлиларининг қатор белгисини буйича фарқланиши ҳақида фикр юритади ва буни ўзгаришларини асосида далиллайди. Масалан, *ўт* «олов», *ўт* «ҳаракат»; *тўр* «тузоқ», *тўр* «уйнинг тўри»: *ўт* «юти», *ўт* «каллани ўтга тутиб, тукини куйдириш». Ёки *термоқ* — *тер* (бунда э нозикроқ талаффуз қилинади) *термоқ*. Шунингдек, «йой» ҳарфи *и*, *и* (чўзиқ) ва э фонемаларини ифодалашини кўрсатади.

Бу билан Алишер Навоий ўзбек тилида унлиларнинг ўқилик-қисқалик белгисига кўра ҳам фарқланишини кўрсатади. Масалан, *биз* «1 шахс кўпликдаги олмош», *биз* «биз». Шундай қилиб, Алишер Навоий фонологик опозицияларда қатор белгиси, *миқдорий* белги (чўзиқлик-қисқалик) ларни асосий фонологик қимматга эга бўлган белгилар сифатида эътироф этади.

Бундан ташқари, қофияда фонетиканинг аҳамиятига эътибор берган ҳолда турк (ўзбек) тилида қофия имкониятларининг кенглигини ишонарли мисоллар орқали очиб кўрсатади. Масалан, *аро* сўзини *саро*, *даро* билан ҳам, *бода* билан ҳам қофия қилиш мумкинлигини; *эрур* сўзини *хур*, *кур* билан ҳам, *ғурур*, *сурур* билан ҳам қофия қилиш мумкинлиги, форс тилида эса бундай имкониятлар йўқлигини кўрсатади.

Лексик қарашлари

Алишер Навоий Шарқ тилшунослигида мавжуд бўлган лексика соҳасидаги билимлар билан қуролланган. Ана шу

билим асосида турк тилининг луғат бойлигини кўрсатишга ҳаракат қилади. Бунинг учун халқ тилидан форсий виваленти бўлмаган бир қанча сўзларни топади. Бул шундай сўзларки, «барчаси мухтожун илай дурки (эхтиёли), такаллум чоғида киши анга мухтож бўлур. Кўпи андо дурки, асло анинг мазмунини таҳфим қилмоқ (ифодаламоқ) бўлмас ва баъзиники, англатса бўлғай, ҳар лафз таҳфим учун (ифодаси учун) неча лафзни (сўзни) таркиб қилмагуча бўлмас».

Ана шундай сўзларга турк тилидан қуйидаги юзта феълни келтиради: қувормоқ, куруқшамоқ, ушармоқ, жийжармоқ, ўнгдаймоқ, чекримак, думсаймоқ, умунмоқ, усамоқ, игирмоқ, эгармоқ, ухранмақ, торикмоқ, алдамоқ, арғадамоқ, ишанмақ, игланмақ, айланмоқ, эрикмақ, иранмақ, овунмоқ, қистамоқ, қийнамоқ, кўзғалмоқ, сарилмоқ, чайқалмоқ, девдашимоқ, қийманмоқ, қизғанмақ, никамақ, сайланмоқ, танламоқ, қимирдамоқ, серпмақ, сирмамақ, ганоргамақ, сигриқмоқ, сигинмоқ, қилимоқ, ёлинмоқ, мунгланмоқ, индамақ, тергамақ, теврамақ, қиғаймоқ, шиғалдамоқ, синграмоқ, яшқамоқ, исқармақ, кўнгранмақ, сухранмоқ, сийпамоқ, қораламоқ, сурқамоқ, куйманмоқ, инграмоқ, тушалмоқ, мунғаймоқ, тақчиқамоқ, куруқсамоқ, бушурғанмоқ, бўҳсамоқ, киркимақ, сукадамақ, бўсмоқ, бурмақ, турмақ, тамшимоқ, қаҳамоқ, сипқормоқ, чичаркамақ, журканмақ, ўртанмақ, сизгурмоқ, гурпашламақ, чипрутмақ, жирғамоқ, бичимоқ, қикзанмоқ, сингурмақ, кундалатмақ, кумурмақ, бикимақ, кўнгурдамақ, кинаркамақ, кезармақ, дўптулмақ, чидамоқ, тузмақ, қазғанмоқ, қичиғламоқ, гангирамақ, ядамақ, қадамоқ, чиқанмоқ, кўндурмақ, сўндурмақ, сулатмоқ.

Келтирилган бу феъллар Алишер Навоий ўзбек тилининг имкониятларини кўрсатмоқ учун халқ тилини қишчалар синчковлик билан чуқур ўрганганлигини исботлаши дадиллардир.

Навоий юқоридаги феълларнинг баъзилари умумий бирлаштирувчи семемаси билан бир парадигмани ҳосил қилса ҳам, лекин парадигма аъзоларининг ҳар қайсиси муайян фарқловчи семемага ҳам эга эканлигини кўрсатади. Масалан, *инграмоқ, синграмоқ, ўкурмақ, инчкирмақ, йиғламоқ* сўзлари «йиғламоқ» бирлаштирувчи семемаси билан бир парадигмага мансуб бўлса ҳам, лекин уларнинг ҳар қайсиси йиғлашнинг хилма-хил кўринишларини ифо

даёлатиди. Бир-биридан йиғлаш даражаси билан фарқлана-
ди. Шоир фикрини исботламоқ учун бу сўзлар иштирок
ташувчи бадний асарлардан парчалар келтиради. Масалан,

*Зоҳид ишқни десаки, қилғай фош,
Йиғламсиниру кўзига келмас ёш.*

Йиғламсинмоққа «дард билан яширин оҳиста йиғлаш»
таълиқи билан фарқ қилувчи инграмоқ ва синграмоқни
таъкидлайди:

*Истасам давр аҳлидин ишқингни пинҳон айламак,
Асчалар гоҳ инграмакдир одатим, гоҳ синграмак.*

Сиқтамоқ феълини йиғламоққа зид қўяр экан, шоир
«йиғлаш» даражаси йиғламоққа нисбатан кучлироқ экан-
лигини таъкидлайди:

*Ул ойки, кула-кула йиғлатти мени,
Йиғлатти мени демайки, сиқтатти мени.*

Ўкурмак «кучли овоз билан ҳаддан ортиқ ҳаяжонли»
эканлиги билан бошқалардан фарқ қилишини кўрса-
тлади:

*Ишим тоғ узра ҳар ён ашк селобини сурмакдир,
Фироқ ошубидин ҳар дам булут янглиғ ўкурмакдир.*

Инчқирмоқ «инчка ун билан йиғлаш» семемаси билан
бошқалардан фарқланишини айтади:

*Чарх зулмидаким, бўғзумни қириб йиғлармен,
Иғирур чарх (урар) инчқириб йиғлармен.*

Йна ҳой-ҳой йиғламоқ лафзи ҳам борлиги ва у бошқа
таълиқга аъзоларидан фарқли белгига эга эканлигини баён
қилади:

*Навоий, ул гул учун ҳой-ҳой йиғлама кўп,
Ки ҳе дегунча не гулбун, не ғунча, не гул бор.*

Бундан ташқари, «май ичиш» семемаси билан бирлаш-
ган ичмоқ, сиққормоқ, тамшимоқ лексемаларининг фарқ-
лигини семемаларини ҳам очиб беради ва ҳар қайсисини
байт ичида келтиради. Форс тилида буларнинг ҳаммаси
битта нушидан сўзи орқали ифодаланишини айтади.

Алишер Навоий далил учун келтирилган лексемалар-
нинг ҳар қайсисини шеър ичида ишлатади ва бу сўзлар-
нинг матн таркибидаги бадний-эстетик ролини кўрсатиб
беради. Форс тилига айнан таржима қилиш мумкин эмас-

лигини исботлайди ва бу билан ҳам турк тилининг турмонларини очишга ҳаракат қилади. Шоир синоним уя таркибидаги сўзларнинг ўзига хос фарқловчи маъноларини топар экан, лексеманинг семантик тузилишининг узвий таҳлилига яқин бўлган усулдан фойдаланади.

Турк тилида омонимлар ҳаят кўплигини ва бу шартиятда сўз ўйини учун қулай имконият яратишини таъкидлайди. Масалан, от сўзи исм, «минадиган жонзот», «ирини ёки тепкини бос (милтиқни от)» маъноларини; шунингдек, тўртта ва бешта маъноли сўзлар мавжудлигини ҳам кўрсатади. Масалан, «*бор* лафзики, бир маъниси ёд қилмоққа амрдур ва бири сулук куй отидур ва ишқ масти ва мажнуни ва бемори муқобаласида соғин деса, ҳар бирини итлоқ қилса бўлур». Бундан ташқари, *туз*, *қўқ* сўзлари ҳам беш маънони билдиришини баён қилади.

Алишер Навоий кўп маъноли (полисемантик) сўзнинг омоним (тажнис)дан фарқлайди. Бир сўзнинг ичидаги турли маъно нозикликлари ҳақида алоҳида фикр юритади. Тажнис — бу жинсдош, яъни моддий томони (ифода томони) бир хил бўлиб қолган турли сўзлар эканлигини яхши англайди.

Тажнис асосида яратиладиган туюғ жанри фақат туркларда мавжудлигини кўрсатади. «**Ва бу икки байтки, тажниси томдур, ҳам турк шуароси хос сасидурки, сортда йўктур ва мун туюғ дерлар. Ва мунинг таърифи «Мезон ул-авзонотлиғ арузга битилибдур, анда қилилибдур».**

Алишер Навоий икки тилни қиёслар экан, борлиқдаги нарс ва ҳодисаларни номлаш, уларнинг турларини фарқлашда ҳам сорт (форс) тилида эквиваленти бўлмаган сўзларни топади. Масалан, турклар *емоқ* билан *ичмоқ*ни фарқлаш, сортлар эса бу иккисини ҳам *хурдани* дейиши, турклар *онинини* фарқласалар, сортлар биргина *биродар* сўзи билан ифодалашини таъкидлайди. Шунингдек туркларда ўрдақнинг ўн иккита (илбосун, ўрдақ, сўна, барчин, жўрка, эрка, суктур, олмабош, чақирқанот, олдолдар, олапука, боғчал), қушнинг эса етмишта номи борлигини, сортлар эса уларнинг ҳаммаси учун битта *мурғоби* сўзи билан чекланишини айтилади. Отнинг ўн учта номи ва уларнинг бир-биридан фарқи кўрсатилиб, сортларда бундай номлар йўқлиги, туркчадан фойдаланиши таъкидланади. Озиқ-овқатнинг ҳам йигирмата номини келтириб, улар сортларда йўқ эканлигини айтиди.

Шуни таъкидлаш жоизки, баъзи ўринларда туркчага янглиш нисбат берилган сўзлар ҳам учрайди. Масалан,

Алишер Навоий асли хитойча, *наврузий* асли форсча ва б. Бу ўринда Алишер Навоий юқоридаги сўзларни этимологик нуқтаи назардан эмас, балки ўша давр турк (ўзбек) тилига ўзлаштириш даражасига қараб олган бўлиши керак.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Алишер Навоий турк (ўзбек) тили сўз бойлигининг сорт (форс) тилидан қилишмаслигини, ҳатто баъзи ўринларда устун туришини исботламоқ учун жуда катта изланиш ишларини олиб бorgan. Ҳали ўзбек тилининг изоҳли, диалектал, тематик нутқлари яратилмаган бир даврда ўзбек тили лексик имкониятларини кўз-кўз қилувчи лексик бирликларни аниқлаш учун қанчалар меҳнат сарфлаганини, ўзбек тили умумийдан моҳир ғаввос бўлиб қандай қийинчилик билан турли саралаганини тасаввур қилиш қийин эмас. Бу Алишер Навоийнинг она халқига, унинг тилига чексиз меҳр ва ҳаббатидан яна бир нишонадир.

Сўз ясалиши бўйича қарашлари

Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида сўз ясалиши бўйича ҳам ўзининг айрим кузатишларини баён қилади. У гарчи сўз ясалиш структураси бўйича фикр билдирмаса ҳам, лекин сўз ясашга асос, ясовчи восита ва ясалма тушунчалари ҳақида маълумотга эга бўлган. Хусусан, -чи ясовчи воситасининг имконияти кенглиги, асос қисмига қўшилиб, бу қисмнинг маъноси билан боғлиқ турли наъс отларини ҳосил қилишини баён қилади. Жумладан, «сунар ва пеша эгаси» маъносини билдиради: *қушчи*, *қўруқчи*, *тамғачи*, *жибачи*, *йўрғачи*, *холвочи*, *кемачи*, *қўйчи*, *қозчи*, *қувчи*, *турначи*, *кийикчи*, *товушқончи*. Бундан кўриниб турибдики, ҳозирги ўзбек тилидаги *-воз* (каптарвоз), *-паз* (ширмонпаз, холвопаз), *-боқар* (қўйбоқар), *-соз* (тамғасоз) каби бир қатор от ясовчилар вазифасини ҳам Алишер Навоий даврида *-чи* аффикси бажарган.

Яна *-вул* аффикси ёрдамида шахс оти ёки уруш асбоблари отлари маъноси ифодаланишини кўрсатади: *хировул*, *қаровул*, *чингдавул*, *янковул*, *сўзовул*, *патовул*, *китповул*, *яновул*, *баковул*, *жиговул*, *дакавул*.

Шунингдек, от ясовчи *-л* аффикси ҳам мавжудлигини баён қилади: *қаҳол*, *ясол*, *кабол*, *тунқол*, *бирқол*, *тўсқол*, *саваргол*.

Шунингдек, Алишер Навоий феъл асосга қўшилиб, тексемага гумон, шубҳа маъносини юкловчи *-гудек*, *-ку-*

дек аффикслари ҳақида ҳам маълумот берадики, аффиксияция йўли билан бундай маъно ифодалаш имконияти форс тилида йўқлигини айтади: *борғудек, ёрғудек, келгудек, билгудек, айтқудек, қайтқудек, урғудек, сургудек* ва бошқалар.

Алишер Навоий сўз ясалиши бўйича махсус тўхталмагани, аффиксларнинг маъно ифодалаш имкониятлари билан бундай имкониятнинг сорт (форс) тилида чекланганлигини, қўйингки, икки тил баҳсини грамматик сатҳда олиб борганлиги туфайли, бугунги кунда сўз ясалиши, шакл ясалиши атамалари билан фарқланувчи ясалишларни бири-биридан ажратмайди.

Равишдошнинг *-гач* шакли (тегач, айтгач, боғоч, ергоч, топқоч, сотқоч) нинг феълга қўшилиб, унинг маъносига «суръат йўсунлук» бир маъно юклашини таъкидлайди. Шунингдек, етакчи феълга кўмакчи феъллар қўшилиб, унга қўшимча маъно юклашини айтади: *била кўр, қила кўр, кета кўр, ета кўр* каби.

Морфологик қарашлари

Алишер Навоийнинг морфологик қарашларини ҳам «Муҳокамат-ул-луғатайн» асарида баён қилинган айрим фикрларидан пайқаб олиш мумкин.

У ўша даврдаги араб грамматикаси анъанасига кўра, сўзларни уч гуруҳга ажратади: феъллар ва ҳаракатлар (ёрдамчилар). Гарчи Алишер Навоий сўз туркумларини таъриф этишда араб сарфи анъанасига бўйсунса ҳам, лекин турк тилининг ўзига хос хусусиятларини, отларнинг ва феълларнинг ҳарактерли морфологик жиҳатларини зукко тилшунос сифатида очиб берди. Алишер Навоий Маҳмуд Кошғарий ва «Ат-туҳфа» асари муаллифидан кейинги туркий тилшунослик билан шуғулланган йирик олимдир. Лекин шоирнинг Маҳмуд Кошғарий асари ва «Ат-туҳфа» билан таниш ёки таниш эмаслиги ҳақида ҳеч қандай маълумот учрамайди.

Алишер Навоий турк тили морфологияси ҳақида изчил маълумот беришни ўз олдига мақсад қилиб олмасдан, турк тилининг форс тилида бўлмаган морфологик имкониятлари ҳақидагина фикр юритади. Шоирнинг ана шундай фикрларининг ўзиёқ унинг нақадар синчков тилшунос эканлигидан далолат беради. Хусусан, турк (ўзбек) тилида араб тили морфологиясида мавжуд бўлган муфаалла феълига мос келадиган феъл шакли мавжудлигини кўрсат

ани ва бугунги кунда феълнинг нисбат шакллари номи билан ўрганилаётган грамматик категориянинг биргалик нисбат шакли ҳақида фикр юритади. Бу ҳақда Алишер Навоий шундай дейди: «... араб тилининг сарфий истилоқининг абвобида бир бобдурки, анга муфазала боби от қўюб турлар... андоқки муораза ва муқобала ва мушоара ва мувиъама... Ва форсигўйлар мунча фасохат ва балоғат даъвои била бу фойдадин маҳрум. Аммо турк булагоси бу фойдаги тааруз қилибдурлар. Ва масдарга бир «шин» ҳарфи илтиқ қилмоқ била ул мақсудни топибдур. Андоқки, чопишмоқ ва топишмоқ ва кучушмоқ ва ўпушмак...» («Муҳокамаи ул-луғатайн», 186-б.).

Шунингдек, феълнинг орттирма нисбати шакли ҳақида ҳам маълумот беради ва бу нисбат маъноси *-т* аффикси орқали ифодаланишини қайд этади. Масалан, *югурт, югурт, чиқарт* (Бу қўшимчанинг маъноси ҳақида алоҳида фикр юритамиз).

Синтактик қарашлари

Оврупо тилшунослигида XX асрнинг ўрталаридан бошлаб синтаксиснинг синтактик семантика ёки семантик синтаксис номи билан юритиладиган алоҳида бир йўналиши майдонга келди. Бу йўналиш гапнинг мазмуний томонини ўрганишга асосий эътиборни қаратади. Гапнинг мазмуний томонини ўрганиш ҳам турли аспектларни ўз ичига олмоқда. Ана шундай аспектлардан энг муҳими, синтактик бирлик орқали ифодаланган борлиқ маъно - номинатив маънони ўрганиш саналади. Номинатив маъно синтактик бирликлар ёрдамида борлиқдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги онгда акс этган муносабатнинг ифодаланишини билдир.

Бугунги кунда синтактик семантиканинг марказини ташкил этган номинатив аспектнинг илдизлари Алишер Навоийга бориб тақалади. Хусусан, асримизнинг етминчи йилларида А. А. Холодович, В. С. Храковский ва В. А. Успенскийлар томонидан *диатеза* термини остида ўрганилган синтактик бирликлар таркибидаги лексемалар ролларига Алишер Навоий алоҳида аҳамият беради. Жумладан, субъектларнинг роллари (ҳаракатни бажарувчи, ҳаракатни бошқа шахсга бажартирувчи ва б.) гап предикатига қўшилувчи нисбат шаклларига мувофиқ ўзгариб бориши ҳақида фикр юритади. *Чопишмоқ, топишмоқ,*

қучушмоқ, ўпушмоқ феъллари предикат бўлиб келган тилларда икки субъект баробар ҳаракатни бажаришни айтади.

Ёки турк тилида худди араб тилида бўлгани каби сўзли гапнинг маркази саналувчи феъл кесимнинг орт тирма нисбатда келтириш орқали кўп сўз билан ифода лаш лозим бўлган маънони ифодалаш мумкинлигини били ди: «Яна арабий сарф истилоҳда икки мафъуллик (субъект лилик) феъллар борки, анинг адоси доғи мўътабар куллийдур. Андин доғи сортлар орий (четда) қолибдурлар. Ва атрок (турклар) анга ҳам хуброқ важҳ билла мутабаъ қилибдурлар. Арабий андоқки, «Аътайту Зайдан дирҳамни» «Зайдга ақчани бергиздим», бу таркибда уч лафз (сўз) маълум кур бўлур. Алар (турклар) лафзга бир ҳарф орттургон бил мунга ўхшаш бир замирни (ҳарфни) орттурубтурлар, баъзи мухтасар ва муфиз (фойдали) тушубдур. Андоқки, югур (бир киши бошқа бир кишини югуришга мажбур этган: бир югурган, иккинчиси югурувчига таъсир этган) ва қилдурт (қилдурт: «Муҳокамат-ул-луғатайн», 187-б.).

Кўриниб турибдики, Алишер Навоий мазмуний синтаксис бўйича илк маълумот берган буюк тилшунос олим дир.

Хуллас, Алишер Навоий тилшуносликнинг бир қатор соҳалари — фонетика, морфемика, сўз ясалиши, морфология, синтаксис каби масалалари юзасидан қимматли фикрларини баён қилади. Тил ва тафаккур, тилнинг ва тилларнинг пайдо бўлиши, тилда умумийлик ва хусусийлик каби бир қанча тилшуносликнинг умумназарий масалалари юзасидан ўз қарашларини баён қилган контрастив (чиғиш тирма) тилшуносликка асос солган буюк тилшунос алломадир.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУРНИНГ ЛИНГВИСТИК ҚАРАШЛАРИ

Темурийлар саройида бола тарбиясига, темурийзодаларни даврининг барча билимларини эгаллашларига алоҳида аҳамият берилди. Энг билимдон кишилар темурийзодаларга мураббий қилиб тайинландилар. Ана шундай тарбия натижасида темурийзодалардан бир қанча қомусий билим эгалари, дунёга донг таратган шоиру алломалар етишиб чиқдилар. Хусусан, Мирзо Улуғбек, Султон Ҳусайн Бойқаро, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Гулбаданбегим, Зебуннисолар шулар жумласидандир.

Таҳририддин Муҳаммад Бобур ажойиб саркарда, буюк арбоби, талантли шоир, муаррих, географ, этнограф, адабиётшунос, исломшунос, ҳарбшунос, мусиқашунос сифатида дунё илм аҳлига маълум ва машҳурдир.

У тилшуносликка доир махсус асар ёзмаган бўлса ҳам, аслии ўзининг қомусий асари бўлган «Воқеанома» («Бобинома») сида тилшуносликка доир бир қатор қимматли асарларини баён қилади.

Таҳририддин Муҳаммад Бобур Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тилининг истиқболи йўлидаги курашини давом эттирди. У нутқ маданиятига, нутқнинг содда, равон, тушунарли бўлишига алоҳида аҳамият берди. Ижодий фаолиятида доимо бунга амал қилди. Бошқаларни ҳам шунга баъбат этди.

Бобурнинг нутқ маданиятига алоҳида аҳамият бериши ёки эмас эди. Чунки антик даврда ҳам, араб халифалигида ҳам нутқ маданиятига ҳар қандай зиёли кишининг, айниқса, давлат арбобининг эғаллаши лозим бўлган энг муҳим санъат тури сифатида қаралар, фақат шундай санъатни эғаллаган кишигина моҳир давлат бошқарувчиси бўлиши мумкин, деб ҳисобланар эди.

Бобурнинг ўзи ҳам жангда таҳликага тушган аскарларнинг бир неча бор жанговар ва таъсирчан нутқи орқали да-
влатлаштирган, ғалабага ишонч руҳини уйғотган ва шу муфайли муваффақият қозонган.

Шунинг учун у ўз фарзандларининг ҳам бу санъатни эғаллашини энг муҳим вазифа деб билган. Фақат оғзаки нутқнинг эмас, балки ёзма нутқнинг ҳам содда, равон ва шунинг бўлишига эришиш ҳар бир зиёлининг вазифаси ҳисобланган.

Бобурнинг ўғли Ҳумоюнга ёзган мактуби фикримизнинг далилидир: «Хатингни худ ташвиш билан ўқуса бўладур, вале асру муғлакдур (жуда чалкашдир). Насри муаммо ҳеч киши кўрган эмас. Имлонг ёмон эмас, агарчи хили рост эмас. Илтифотни то била битибсен, қулунжни ё била битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин (чилкаш сўзлар) мақсад тамом маҳум бўлмайду (тушунмайди). Фолибо хат битарда қоҳиллигинг (бурилигинг) ҳам ушбу жиҳаттиндир. Такаллуф (ҳашамат, бетак) қилай дейсан, ул жиҳатдин муғлақ бўладур, мундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз(тил) била бити, ҳам сенга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқиғувчиға» (БН-65).

Заҳириддин Муҳаммад Бобур жаҳон филологиясининг бешиги бўлган ҳинд ва дунёга шуҳрат қозонган араб филологияси анъаналаридан баҳраманд бўлди.

Бобур ўз воқеаномасида бир қатор сўзларнинг этимологияси ҳақида фикр билдиради. Жумладан, *Саволак парбат* (Ҳималай тоғи) этимологияси ҳақида ёзади: «Бу тилини Ҳинд эли Саволак парбат дерлар. Ҳинд тили биля «Саволак-рубъ» (яъни чорак-А.Н.), «лак» - юз минг, «парбат» - тил яъни рубъ ва юз минг тоғким, юз йигирма беш минг тил бўлғай» (БН-343).

Конибодом, Ҳодарвеш, Шаҳрисабз, Қарши, Кашмир, Андижон, Масжиди муқаттаъ сингари жой номларининг ҳинд-тоҷик номланиш сабаблари ҳақида маълумот берилади.

Бобур маълум лақаб ёки таҳаллус билан изоҳланувчи атоқли отлар ҳақида фикр юритар экан, бундай лақаб билан таҳаллусларнинг этимологияси ҳақида ҳам қизиқарли маълумот беради. Масалан, *олача* лақабининг этимологияси ҳақида ёзади: «Султон Маҳмудхондин кичик Султон Аҳмадхон эдиким, Олачахонга машҳурдир. Олачахоннинг ваҳдатасмияси муни дерларким, қалмоқ ва мўғул тили биля ўлтурганчани «олачи» дерлар. Қалмоқни неча босиб қалин киши билан киргон учун олача де-де касрати истеъмол биля Олача бўлубтур» (БН-69).

Қобул вилоятининг тоғлари, тоғларидаги ўсимликлар ҳақида тўхталар экан, *бутака* ўтининг номи ҳақида ёзади: «Ўти тоғининг ва пуштасининг ва жуласининг бирдек бўлур ва хуб бўлур, аксар бутака ўти бўлур, отга бисёр совиқ ўттур. Андижон вилоятида бу ўтни бўтқа ўти дерлар, ваҳдатасмияси маълум эмас эрди, бу вилоятларда маълум бўлди. Бу ўт бута-бута чиқар учун бутака дерлар эмиш» (БН-198).

Араб, ҳинд тилларининг ўзига хос товуш тизими, ўзбек тили товуш тизимидан фарқланиши, шунингдек, ҳар қайси тилнинг шевалараро фонетик фарқланиши, шунинг учун ҳам айрим сўзларнинг шу тилнинг фонетик қонуниятига мувофиқлашиши ҳақида фикр юритади. Масалан, «уммунча дейдиларким, бу тоғ элини *кас* дерлар. Хотирга еттиким Ҳиндистон эли «шин»ни «син» талаффуз қилур». Ана шу фонетик қонуният асосида *Кашмир* топоними *кас* этнонимини асосида вужудга келган этнотопоним эканлиги изоҳланади.

Ламгон топонимини *Ламгон* ва *Ламкон* ҳолидаги икки фонетик варианты мавжудлигини таъкидлаб, унинг сабаблари ҳақида ёзади: «Ҳазрати Нух пайғамбарнинг отаси Мехтор Ломнинг қабри Алишанг туманидадир. Баъзи тарихда

Местор Ламак деб турлар. У элни хили мулоҳаза қилибтур-
ган, блязи маҳал «ко» ўрнига «гайн» талаффуз қилурлар, бу
виҳаттин ғолибо бу вилоятни Ламғон дебдурлар» (БН-19).

Шунингдек, араб тилида «г» товушининг йўқлиги, бу
товуш ишгирок этган сўзлар араб тилига ўзлаштирилган-
да, «к» товуши билан алмаштирилиши баён қилинади.
Маълуман, «*норгилни араб муарраб қилиб норжил дер*», - дей-
ди. Бундан кўринадики, Бодуэн де Куртенедан анча ол-
дин Бобур *алтернация* ва *корреспонденция* деб номланган
мисал ҳақида фикр юритади.

Ҳозирги тилшуносликда мазмуний йўналишнинг ку-
ралиши натижасида эътибор кўпроқ тушунча категория-
ларига, мазмуний категорияларга тортилмоқда. Маълум бир
мазмуний белгиси билан бирлашган ва ўзаро маълум муно-
сабатда бўлган олам унсурларининг умумлашган образла-
рининг онгда акс этиши тушунча категориясини, маълум
мисоний воситалар ёраида ифодаланган борлиқ унсурла-
рининг онгдаги умумлашган образи мазмуний категория-
сини ҳосил қилади.

Мазмуний категориялар мазмуний майдонни ташкил
қилиди. Мазмуний майдон назарияси асосида тузилган тезау-
рус лугатлар пайдо бўла бошлади. Ана шундай лугат Ев-
ропада 1852 йилда инглиз тилшуноси И. М. Роже томони-
дан яратилди. Шунинг учун ҳам шу вақтга қадар тилшу-
носликда тезаурус лугат тузишнинг асосчиси П.М.Роже
деб ҳисобланади. Аслида мазмуний майдон тушунчаси,
ғарчи шу термин билан номланмаган бўлса ҳам, ўрта аср
Шарқ тилшунослари ундан хабардор бўлган. Шунинг учун
ҳам у «Воқеанома»да сўзларни маълум мазмуний майдон-
га бирлаштирган ҳолда изоҳлайди ва тезаурус лугат ту-
зишнинг ажойиб намунасини кўрсатади.

Ҳиндистон воқеалари ҳақида фикр юритар экан, Ҳин-
дистоннинг ҳайвон, парранда, ўсимлик номлари, фасл
номлари, ўлчов номларини батафсил изоҳлайди. Ўрни
билан бошқа тилларда уларнинг қандай номланиши ҳақида
қоғишгирма маълумот беради.

Хусусан, номларни қуйидагича тематик гуруҳларга бўла-
ди. Ҳайвонот номлари: *фил, карк, сахройи, говмиш, нила-
гон, кутахпой, гулахра* аслида *гулахрон* экандур, яъни қора
сўйиш, тахфиф қилиб «гулахра» деб турлар. Модаси оқдур
(41), маймун (Ҳиндистоний «бондар» дейдилар).

Парранда номлари: *товус, тўти* (жангалий дерлар),
*шорак, луча, дуррож, пул-накор, сахройи товук, чалсий, шом,
булана, хорчал, тугдок, чарз.*

Сув ва сув ёқаларида юрадиган қушлар: динг, сора, маник, лаклак, укор, улуг, бузак, ўрдак (шахмурғ дерлар), зумаж, сор, яна бир қушдур қарға била аккага мушобахат бор. Ламгонотта мурғи жангал дерлар, шаппара (чамагдал дерлар), Ҳиндистон аккоса (мато дерлар), карча, куйил.

Сув ҳайвоноти номлари: илри обий, сенсор, ҳуки обий, карёл, кокка балиқ...

Наботот номлари: анбар, яна бири кайладур, араб мик дер. Анбули, махва кирни, жоман, камрак, кадхил, бадхил, карунда, панёла, гула омила, чирунчи, хурмо, норғил, ар муарраб қилиб норғил дер. Тор норунж, лижу, чанбирин, садофал, амроднал, карна, омалбез.

Гул номлари: жосун, канир, киёра, жамбулий.

Фасл номлари: уч фасл бўлур: тўрт ойи ёз, тўрт ойи пашкал, тўрт ойи қиш. Читор, байсоқ, жит, асор-таби тон. Булар хут, ҳамал, савр, жавзо ойларига тўғри келади. Сован, бодун, кувор, котик-пашкал; булар саратон, асн сунбула, мезон ойларига мувофиқ келади. Агхан, пус, ма погун-зимистон. Мувофиқи: ақраб, қавс, жади, далв.

Кун номлари: соничар—шанба, айтвар—якшанба, сунвар—душанба, монгалвар—сешанба, будвор—чоршанба, бриспотор—панжшанба, сукрвор—одина.

Ўлчов номлари: рати, маша, мисқол, тула, сер, ботмон, мони, минос, лак, курур, арб, карб нил, падам, сонг ва бошқ.

Шундай қилиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобур умуми ўзбек лафзининг барча имкониятларини ишга солган ва устози Алишер Навоий анъанасини давом эттирган ҳолда ўзбек тилининг сайқалланувида, бадиий публицистик, расмий ва илмий услубининг шаклланишида катта из қолдирган улкан сўз санъаткори бўлиши билан бирга, тилишуносликнинг графика, ономастика, этимология, лексикография соҳаларининг ривожига муносиб улуш қўшган тилишунос олим ҳамдир.

ЎРТА АСР ЎЗБЕК ЛЕКСИКОГРАФИЯСИ

Ўзбек лексикографияси ўзининг узоқ тарихига эга. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» асари умумтуркий лексикографиянинг намунаси бўлса, XIII-XIV асрлардан бошлаб ўзбек лексикографияси ундан озиқланган ҳолда мустақил ривожлана бошлади. Айниқса, туркийча-форсча, туркийча-арабча таржима луғатлар тузишга эътибор кучайди. Бу эса, араб ва ажам мамлакатларида туркий тили қизиқишнинг ортиб борганлиги натижасидир. Ана шунинг натижасида «Таржумони турки ва ажами ва муғу-ри ва форси» (XIII-XIV асрлар), «Китоби ат-тухфа аз-заҳабийа фи-л луғат-ит туркия» (Туркий-араб луғати - XIV аср), Абу Хайённинг «Китоби ал-идрак ли-л-лсан ал-ат-туркий» (Туркий-араб луғати — XIV аср).

Айниқса, адабиёт осмонида Алишер Навоийдек ёруғ мавжуд пайдо бўлгач, унинг асарларига форсийзабон адибларнинг қизиқиши ортди. Бунинг натижасида бир қатор туркча-форсча таржима луғатлари дунёга келди. Жумладан, Толи Имонийнинг «Бадойи ал-луғат», «Санглоҳ», «Лугати атракийя», «Хулоса-йи Аббоси» («Санглоҳ»нинг янги варианты), Муҳаммад Ризо Хансарнинг «Мунтахаб ли-л-луғат» асари, шунингдек, эски ўзбекча-туркча «Абушқа» ва бошқалар.

Алишер Навоий асарлари юзасидан бундай узоқ ва жуда кўп лексикографик анъананинг мавжуд бўлиши жуда но-дир ҳодисадир. Ҳатто ранг-баранг луғатларга бой бўлган араб ва форс лексикографияси тарихида ҳам маълум адиб-ларнинг бир неча адиблар асарлари асосида тузилган бундай луғатлар мавжуд эмас.¹ Афсуски, ана шу луғатлар бир неча

¹ Хасанов Б.Р. Принципы составления рукописных словарей к произведениям Навои. АДД, Т., 1989, с. 4.

асрлар давомида навоийхонларнинг кундалик ҳаётида дас-туриламал бўлиб келган бўлса ҳам, лекин лексикография нуқтаи назаридан махсус ўрганиш объекти бўлмади. Шунинг учун ҳам С.К.Боровков ўзбек тилшунослигидаги нодир луғатларни лексикографик нуқтаи назардан шу кунга қадар жиддий ўрганилмаганини афсус-надомат билан қайд этди.

Ўзбек лексикографиясига доир бундай луғатлар дастлаб Оврупо олимларининг диққатини тортди. Улар юқоридаги луғатларнинг кўпини нашр этдилар. Хусусан, «Абулқасим лугати Г. Вамбери (1862), В. В. Вельяминов-Зернов (1864 йили), «Бадойи ал-луғат» А. К. Боровков (1961) томонидан нашр этилди. Бунинг натижасида жаҳон олимларининг диққати ўзбек лексикографияси тарихига жалб этилди.

Асримизнинг 60-йилларидан бошлаб ўзбек олимлари юқоридаги луғатларнинг лексикографик хусусиятини ўрганишга киришдилар.²

Шуни таъкидлаш керакки, Алишер Навоий асарлари асосида тузилган луғатларнинг ҳеч қайсиси шоир асарларида нечта сўз қўлланганини ва уни шарҳлашни мақсад қилиб қўймайди. Б.Ҳасановнинг таъкидлашича, Алишер Навоий асарлари асосида тузилган луғатларда лексикографлар кўпроқ эски ўзбек тилига хос бўлган сўзларни танлаб олишга ҳаракат қилган. «Санглоҳ» ва «Луғатиатракийя»га бир мунча арабча ва форсча сўзлар ҳам киритилган.

Эски ўзбек тили сўзлари деб олинган лексемалар ичида ҳам ўзбек тилига ўзлашиб, «ўз сўзи»га айланиб кетган бир қатор сўзлар учрайди. Дж. Клосоннинг ҳисобиغا кўра,

¹ Боровков А.К. Лексикографическая традиция в словарях чигатайского языка.- Лексикографический сборник. Вып. IV, М., 1960, сс.151-160.

² Фаттахов Х. Муҳаммад Ризо Хансар и его «Мунтахаб ал-луғат», АКД, Т., 1974; Кадыров Т. Ш. Филологическое исследование словаря «Хулоса-и Аббоси» Мирзы Мухаммада Хойи», АКД, Т., 1988; Умаров Э. А. Грамматика староузбекского языка «Мобани ал-луғат» Мирзы Мехдихана. АКД, Т., 1967; Мухитдинов К. «Санглах» Мирзы Мухаммада Мехдихана. АКД, 1971; Умаров Э.А. «Бадойи ал-луғат» и «Санглах» как лексикографические памятники и источники изучения староузбекского языка XV-XVIII вв. АДД, Т., 1989; Хасанов Б. Р. Принципы составления..., Т., 1989; Фозилов Э. И. Қадимги обидалар ва Алишер Навоий тили .Т., 1969; Файзуллаева Ш. Исследование языка памятника XIV в. «Китобу булгат ал-муштак фи луғат ат-турк вал кифчак» Джамалиддина ат-Турки. АКД, Т., 1969; Расулова Н. Исследование языка «Китоб ал-идрок ли-лисани ал-атроқ» Абу Хайяна. АКД, Т, 1969; Зияева М. Исследование памятника XIV в. «Китоб ат-туҳфа аз-закийя фи-л луғат ат-туркийя. АКД, Т, 1972; Юнусов А. Исследование памятника XIV в. «Таржуман турки ва ажами ва мўғули». АКД, Т, 1973 ва бошқ.

«Санглоҳ» луғатида мўғул, форс, араб ва бошқа тиллардан келган 970 га яқин лексик бирликлар мавжуд.

Алишер Навоий асарлари асосидаги луғатларда араб алифбоси асосида ҳар қайси ҳарфга бир нечта сўз тўпланган ва муайян ҳарф остида тўпланган сўзларни *китаб*, «Абулқас»да *ба:б* дейилган.

Ҳар қайси китоб сўзнинг биринчи бўғинидаги унлининг вусусиятига мувофиқ, уч бобга бўлинган. Бунда унлининг маъсус ҳарф билан ифодаланиш-ифодаланмаслиги аҳамиётли бўлган. Улар қуйидаги номлар билан юритилган:

I б о б. *Ба:б ал-мафту:ха:т* (а,а унлилари мавжуд бўлган сўзлар боби). Масалан, *тамышмак* (аб, 175), *талач* (аб, 172), *ашрук* (ЛА, 333 а), *мах* (ЛДА, 333 а) ва бошқ.

II б о б. *Ба:б ал-мазму:ма:т* (о,о,у,у унлилари иштирок этган сўзлар боби). Масалан, *чунчук* (Аб, 247), *жонг* (Аб, 131), *толга* (ЛА, 160 а), *куванмадум* (ЛА, 286 б) ва бошқ.

III б о б. *Ба:б ал-максу:ра:т* (и,ў,э унлилари қатнашган сўзлар боби). Масалан, *сўгнак* (Аб, 287), *бэл* (ЛА, 118 а) *шаш* (ЛА, 119 а) ва бошқ.

«Санглоҳ», «Бадойи ал-луғат»ларда луғат мақоласида феъллар *-мақ*, *-мак* шаклларида, отлар эса бош келишик. Бирлик шаклларида берилади. Сўзларни алфавит тарзида жойлаштириш учун сўздаги барча ҳарфлар эътиборга олинган. Демак, ички алфавитга ҳам эътибор берилади. Феъл ва от ўзакларидан ҳосил бўлган турли шакллар шу сўз остида бирлаштирилади. Масалан, *Аш-: ашмак*, *ашурмок*, *ашмак*, *ашатмак*, *ашукмак*, *ашуктурмак*, *ашламак*, *ашинмак*, *ашўнмак*, *ашўндурмак*.

Шундай қилиб, Алишер Навоий асарлари асосида тўпланган луғатлар ичида «Бадойи ал-луғат» ва «Санглоҳ» луғат тузиш тамойилининг анча мукамаллиги билан ажралиб туради. Рус тилшунослигида XX асрнинг иккинчи ярмида А. Тихонов томонидан ишлаб чиқилган сўзларни ўзларга бирлаштириш («гнездовой принцип») асосида луғат тузиш тамойиллари ўзбек лексикографлари томонидан XV асрдаёқ ишланган ва бу тамойиллар асосида луғатлар тузилган.

ЛУҒАТ МАҚОЛАЛАРИНИ ЖОЙЛАШТИРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Навоий асарлари юзасидан яратилган луғатлар ичида «Санглоҳ» луғат мақоаларини жойлаштиришда изчил ва пухта тамойилга бўйсунди. Б.Ҳасановнинг кузатишига кўра, «Санглоҳ»да луғат мақоалари қуйидаги схема асосида жойлаштирилади:

1. Сарлавҳага чиқарилган сўз.
2. Сарлавҳага чиқарилган сўзнинг фонетик ва орфографик изоҳи ва ундан ҳосил қилинган шакллар.
3. Сарлавҳага чиқарилган сўз ва ундан ҳосил қилинган шаклларнинг грамматик тавсифи.
4. Сўзнинг этимологияси.
5. Сарлавҳа сўз ва ундан ҳосил қилинган шаклларнинг семантик таҳлили.
6. Сарлавҳа сўз ва ундан ҳосил қилинган шакллар семантик тавсифини тасдиқловчи материаллар.
7. Сарлавҳа сўз ва ундан ҳосил қилинган шакллар-маъноларининг румий (турк), араб, форс ва бошқа тилларда ифодаланиши.
8. Ўзидан олдинги муаллифлар фикрларига муносабати.
9. Иловалар.

Юқорида таъкидланганидек, Алишер Навоий асарларига тузилган луғатларда кўпроқ туркий, эски ўзбек тилига оид сўзлар сарлавҳага чиқарилган. Шу билан бирга ушбу давр учун ўзлашиб кетган айрим арабча ва форсча сўзлар ҳам урин олган. Мўғулча сўзлар ҳам анчагина учрайди. «Санглоҳ» луғатида муаллифнинг ўзи томонидан мўғулча лозбелгиланган сўзлар юзтадан ошади.

Грамматик нуқтаи назардан сарлавҳа сўзлар деярли барча сўз туркумларини ўз ичига олади. «Санглоҳ» луғатида феъллар сўз туркумларига нисбатан кўпроқ сарлавҳа сўзлари чиқарилган.

Сўзни тўғри ўқиш учун сарлавҳага чиқарилган сўзнинг фонетик тавсифи катта аҳамиятга эга. Араб лексикографик анъанасида Қуръон сўзларини тўғри талаффуз қилишга алоҳида эътибор берилганлиги учун пухта фонетик тавсифлаш тизими мавжуд бўлган. Ўзбек лексикографлари ҳам араб лексикографларининг бу анъанасидан ижодий фойдаланган.

Маълумки, араб графикасида ўзбек тили унлиларини тўла ва тўғри ифодалаш қийин. Чунки бир ҳарф бир неча товуш учун қўлланилади. Шунинг учун бу ҳарф қайси товушни ифодалашни, қандай ўқилиши кераклигини тушунириш зарурияти туғилади. Ана шу зарурият туфайли фонетик тавсиф ва бу сўзни тўғри ёзиш учун орфографик тавсиф берилади.

Хусусан, сарлавҳа сўздан сўнг бу сўзни тўғри ўқиш учун би-фатҳ, би-замм ва би-каср сингари изоҳлар берилади. Жумладан, бир сўзни қўриқчи, қироқчи, қуруқчи эмас, балки қароқчи деб ўқиш фақат сўздан кейинги би-фатҳ фонетик изоҳи орқали амалга ошади.

Ўзбек лексикографлари сарлавҳа сўзига фонетик изоҳ бергандан сўнг грамматик изоҳ ҳам берганлар. Айниқса, грамматик изоҳ «Санглоҳ» луғатида изчил акс этади. Масалан, сарлавҳа сўз феълнинг ноаниқ шакли булса, инфинитивдан сўнг шу сўзнинг турли шакллари ҳам келтирилади. Натижада шу сўзнинг ўзгариш парадигмаси тўла гавдаланadi. Шунингдек, сарлавҳа сўз от бўлса, шу отнинг барча шакллари ҳам шу сарлавҳа сўздан сўнг келтирилади. Шундай қилиб, сўзнинг грамматик уяси, парадигмаси дўжудга келади.

Грамматик изоҳдан сўнг этимологик изоҳ ўрин олади. Масалан, «Бадойи ал-луғат»да *адаш* сўзининг этимологияси ҳақида гапириб, аслида аддаш бўлгани, кейинчалик бир «ол» тушиб қолганини таъкидлайди. Шунингдек, *иштон* сўзи *ич тўн* бирикмасидан пайдо бўлганини айтади.

Алишер Навоий асарлари асосида тузилган луғатларда сўзнинг семантик таҳлилига ҳам катта ўрин берилади. Бу луғатларнинг деярли ҳаммасида сўз маъноси икки гуруҳга бўлинади: 1) маъноий ҳақиқий ёки маъноий аслий; 2) маъноий мажозий. Шунингдек, маъноий истиора ҳам ажратиладики, бу ҳам аслида маъноий мажозийнинг бир ўринишидир.

Навоий асарларида деярли барча сўзлар кўп маънолидир. Шунинг учун ҳам сўз маъносини изоҳлашда лексикографлар доимо полисемантизмга дуч келганлар. Натижада ўзбек луғатчилиги тарихида сўз маъносини изоҳлаш ушнинг изчил бир тизимига эга бўлди. Бу даврда яратилган барча луғатларда сўз маъносини изоҳлаш «умумийликдан хусусийликка» тамойилига бўйсунган ҳолда олиб борилади: олдин умумий, тўғри маъно кўрсатилади. Сўнгра бу сўзнинг кўчма маънолари изоҳланади.

Урта аср ўзбек лексикографиясидаги сўз маъносини шарҳлаш тажрибасига назар ташлар эканмиз, ҳайратга тушмай иложимиз йўқ. Чунки XIX аср охирида Оврупо тилшунослигида сўз маъносининг компонент таҳлили деб юритилувчи таҳлил усули пайдо бўлди ва бу усул дунё тилшунослигида катта обрў-эътибор қозонди. Компонент таҳлил усулининг пайдо бўлиши XIX асрда турли фанларда систем-структур методнинг етакчи методга айланиши натижасида майдонга келди, дейилади. Шунингдек, тилшуносликда компонент таҳлил усулининг шаклланишига буюк рус тилшуноси А.А. Потебнянинг ҳам қўшган ҳиссаси ҳақида фикр юритилади. А.А.Потебня ўзининг «Из записок по русской грамматике» номли машҳур асарида сўз маъно-

ларини икки гуруҳга бўлади: 1) яқин маъно («ближайшее значение»); 2) кейинги маънолар («дальнейшее значение»). Яқин маъно ҳар қандай сўзнинг асосий, бош маъноси, кейинги маънолар эса кўчма маъноларидир. Яқин маъно ҳар қандай лексеманинг нутққа киргунга қадар вокабулада аниқлатган маъноси. Кейинги маънолар эса сўзнинг мажозий маънода қўлланиши натижасида нутқда намоён бўлади.

Сўз маъносининг бундай икки гуруҳга бўлиниши, уларнинг ўзига хос хусусиятлари А. А. Потенбняга қадар ва тилшуносликда структурализм пайдо бўлгандан бир неча юз йиллар олдин ўзбек тилшунослигида ўзбек лексикографлари томонидан баён қилинган.

МАНЗУИЙ ЛУҒАТЛАРНИНГ ЯРАТИЛИШИ

Тилшунослик тарихида идеографик луғатлар яратилиш алоҳида қимматга эга. Бундай луғатларнинг мақсади борлиқ элементлари ҳақидаги маълум тушунча қандай моддий воситалар ёрдами билан ифодаланишини очиб беришдан иборат бўлади. Демак, идеографик луғатларда «борлиқ + борлиқнинг онгда акс этиши + ном» тамойилига бўйсунилади.

В. В. Морковкин, Ю. Н. Карауловлар фикрига кўра, «тушунчадан» «сўз»га, «концепт»дан «белги»га ўтилади.¹

Шу кунга қадар идеографик луғат тузиш Овруподан бошланган ва бундай луғатлар Роже, Касарес, Робер, Дорнзайф номлари билан боғлиқ деб ҳисоблаб келинди. Рус тилшунослигида Ю. Н. Караулов идеографик луғат тузиш тамойиллари бўйича махсус тадқиқот олиб борди. Лекин бу муаллиф ҳам идеографик луғат тузиш Овруподан бошланганини эътироф этади.

Шарқ лексикографияси, хусусан, араб ва ўзбек лексикографияси тарихига эътибор берсак, бундай луғатлар Шарқда анча узоқ тарихга эгаллиги маълум бўлади. Хусусан, ўзбек тилшунослиги тарихида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Воқеанома»сида идеографик луғатнинг айри белгиси учраса, Муҳаммад Чангий «Келурнома»си бундай луғатнинг ажойиб намунаси саналади.

Маълумки, Ҳиндистонда бобурийлар даврида бадий адабиётда туркий тилнинг роли катта бўлди.

¹ Морковкин В. В. Идеографический словарь. М., 1970; Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. М. 1981, с.149.

Бобурийлар она тилини сақлаб қолишга интилдилар. Бу тилда ўзларининг гўзал бадий асарларини яратдилар. Туркий тилни ўрганишга катта эҳтиёж турли луғатларнинг яратилишига сабабчи бўлди. Ана шундай эҳтиёж асосида Абу Музаффар Муҳитдин Аврангзеб (1658-1707 йиллар) ёрдамида хизмат қилган Муҳаммад Ёқуб Чангий «Келур-номе» асарини яратди.

Бу асар икки хил луғатнинг ажойиб намунасидир. Луғат 15 бобдан ва 332 фаслдан иборат. Улардан 14 боби араб ашрафити асосида жойлаштирилган 400 дан ортиқ феъл-ларнинг изоҳлашга бағишланади.

Сарлавҳа сўз сифатида феълнинг инфинитив шакли берилади. Ундан сўнг бу феълдан ҳосил бўлган бошқа шакллар келтирилади ва ҳар қайсисининг форсча таржимаси кўрсатилади. Масалан, биринчи бобнинг учинчи фасли *уйқуламоқ* сўзига бағишланади ва у қуйидагича шарҳланади: *уйқулади «хабид», уйқулаптур «хабида аст», уйқулар «нахад хобид», уйқулабди «хобида буд», уйқулайдур «михобид», уйқуламади «нахобид», уйқуламаптур «нахобида аст», уйқуламас «нахад хабид», уйқуламабди «нахобида буд», уйқуламайдур «намихабад, уйқула «бахоб», уйқулама «махоб», уйқуларбиз «михабимма», уйқуламасбиз «намихобимма».*

Шундай қилиб, ўн тўрт бобда 400 дан ортиқ феълнинг шаридаги каби турли хил шакллар парадигмаси берилган. Натижада уя луғатнинг намунаси вужудга келади.

Охириги 15-боб эса исмлар ва ёрдамчиларни изоҳлашга бағишланган. Бу боб олдинги 14 бобдан тамомила фарқ қилади. Чунки охириги бобда исмлар мавзу (тема) асосида жойлаштирилади. 9 мавзуга бўлинади:

- 1) осмон ва у билан боғлиқ бўлган тушунчалар;
- 2) ер ва у билан боғлиқ тушунчалар;
- 3) от ва эгарланадиган ҳайвонлар;
- 4) бургутлар ва ёввойи қушлар;
- 5) одам жисми аъзолари номлари;
- 6) қариндошлик номлари;
- 7) қурол-яроғ номлари;
- 8) санок номлари;
- 9) олмош, равиш, боғловчи ва қўшимчалар.

Бу боб 1300 сўз ва 6000 дан ортиқ сўз шакллари ушбу луғатга олади.

Масалан, 15-бобнинг биринчи фаслида *кўк, қуёш -кунанаш- кун, ай, айду, йулдуз, йотдигэн, ҳулкар, ағул, йаруқ,*

Мухаммед Якуб Чинги. Келур-номе. Т., 1982, с. 16.

йаруқлуқ, йашун-чакун-улдурум, булут, йағуш-йағмур, чабар «майда ёмгир», қар, муз, чанкун «совуқ шамол», йақиров», йэл, кўрав, сув, ўт, чоғаш (қуёш иссиғи), йал (учкун), чанг, айас, шудрунг, тонг, кун, кундуз, кеча, эрм, кеч, ахшам, қоронғу, алав, кўш, йаз, савук, ўсуғ каби сўзларнинг форсча-тожикча таржимаси берилади.

Бундан кўриниб турибдики, луғатнинг охириги боб мавзуй-идеографик луғатнинг илк намунасидир.

Демак, «Келурнома» икки типдаги луғатни — уя ва идеографик луғатни ўз ичига олади.

ЛУҒАТЛАРДА ГРАММАТИКА МАСАЛАЛАРИ

Ўзбек тилшунослиги тарихида грамматика масалаларини ўз ичига олган луғатлар ҳам учрайди. Ана шундай луғатлардан бири Мирза Меҳдихоннинг «Санглоҳ» луғатидир. Бу луғат «Мобони ул-луғат» («Тил асослари») номли грамматик очеркни ҳам ўз ичига олади. Ана шу очерк асосида Мирза Меҳдихоннинг лингвистик қарашлари ҳақида фикр юритиш мумкин.

Мирза Меҳдихоннинг тўлиқ исми Низом ид-дин Муҳаммад Ҳоди ал-Ҳусайни ас-Сафавий, отасининг исми Мирза Муҳаммад Носирийдир. У асли астрободлик бўлиб, Эрон шоҳи Нодиршоҳ саройида муаррих ва ҳаттот бўлиб ишлаган. Меҳдихон «Санглоҳ» луғатини мелодий 1761 йилда ёзиб тугаллаган (ҳижрий 1172—1173).

Бу луғатнинг «Мобони ул-луғат» номли грамматикага бағишланган қисми **Муқалдима, Тарсифдан** (грамматика) иборат.

Тарсиф қисми олти **мабна** (қисм)ни ўз ичига олади. Муқалдима қисмида асарнинг ёзилиш сабаблари ва Алишер Навоийнинг бу асар учун манба бўлиб хизмат қилган 12 назмий ва 9 насрий асарларининг номи қайд этилади.

Меҳдихон бу қисмда туркий тилнинг форс тилидан ҳам, араб тилидан ҳам фарқ қиладиган ўзига хос грамматика қонуниятлари мавжудлигини таъкидлайди.

Тарсиф қисмида араб тилида феълларнинг асоси масдар-инфинитив эканлиги, ўзбек тилида эса II шахс, бирлик, буйруқ майлининг шакли эканлиги баён қилинади. Феълнинг барча шакллари шу асосдан ҳосил бўлишини айтади. Шундан сўнг феълнинг турли шакллари ҳақида фикр юритилади.

Биринчи мабна ўн бобни ўз ичига олади. Биринчи бобда масдар ва унинг турли нисбат шакллари ҳақида маълумот

Берилади. Иккинчи бобда эса *феъли мозий* (ўтган замон) шаклларига тўхталади. Феъли мозий шаклларига *-ди* (-ти), *-ини*дошнинг *-и*, *-бан*, сифатдошнинг *-миш*, *-ган* (*-ган*, *-ган*, *-кан*) шакллари ҳамда феълнинг *-майдур* шакли киритилади.

Учинчи бобда *феъли музори* (ҳозирги-келаси замон) шакллари тавсифланади. Бундай шакллар қаторига *-гай* (*-гай*, *-ган*, *-қай*), *-сун* (*сун*), *-дик*, *-а* ва *-р* шакллари киритилади.

Туртинчи бобда *исми фоиллар* (ҳаракат қилувчи шахслар номлари) ўрганилади. Бундай феъллар қаторига *-гучи* (*-гучи*, *-кучи*, *-қучи*), *-аган* (*-аган*), *-р* шакллари ҳамда касб номлари ҳосил қилувчи *-чи*, *-вул*, *-гун* (*-қун*, *-қун*), *-чак* шакллари киритилади.

Бешинчи бобда *исми мафъул* атамаси остида ўтган замон сифатдоши (*-миш*, *-лиг*, *-лик*) *-луг*, *гун* (*-гун*) каби, олтинчи бобда *феъли амр* атамаси билан буйруқ майли шакллари, еттинчи бобда *феъли амр*нинг бўлишсизлик шакллари, саккизинчи бобда *феъли нафи* номи остида феълнинг бўлишсизлик шакллари, тўққизинчи бобда ҳол (равиш ва равишдош) шакллари, ўнинчи бобда аффиксларнинг ўзакка қўшилиш усуллари баён қилинади.

Иккинчи мабнада феъл шакллари ҳосил қилувчи аффиксларнинг фонетик вариантлари ва уларнинг қўлланилиш хусусиятлари ҳақида фикр юритилади.

Учинчи мабна олмошларни ўрганишга бағишланади. Олмошлар *исми ишора* (кўрсатиш олмошлари), *замоири-мунфатла* (бунга кишилиқ олмошлари ва *-мен*, *-сен*, *-биз*, *-сиз* каби боғламалар киритилади), *замоири муттасила* (бунга эғалиқ қўшимчалари киритилади) каби турларга бўлинади.

Туртинчи мабнада *ҳарф* атамаси остида аффикслар рўйхати ва уларнинг тавсифи берилади.

Бешинчи мабна эса грамматикалашаётган *олмоқ*, *тушмоқ*, *билмақ*, *киришмақ*, *йазмақ*, *кўрмақ* каби кўмакчи феъллар тавсифига бағишланади.

Олтинчи мабнада эски ўзбек орфографияси тамойиллари ва айрим сўзларнинг имлоси баён қилинади.¹

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Мирза Меҳди-хоннинг «Мобони ул-луғат» асари орқали XVII-XVIII аср ўзбек тилшунослигидаги грамматик тушунчалар ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин.

¹Умаров Э.А. Грамматика староузбекского языка «Мабани ул-луғат» Мирзы Меҳди-хана. АКД. Т. 1967, с. 6-8.

ХОНЛИКЛАР ДАВРИ ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ

Соҳибқирон Амир Темур вафотидан сўнг теуридаги тож-тахт учун олиб борилган тўхтовсиз ғуналар натижасида у асос солган буюк империя ўз оқибатини йўқота бошлади ва майда булакларга бунак кетди.

Сиёсий тарқоқлик, денгиз йўлининг кучайиши ҳиндистонга йўлининг мавқеи йўқола бориши Туркистоннинг иқтисодий ва сиёсий таназзулига олиб келди.

XVII асрда Туркистон Хива хонлиги, Бухоро хонлиги, Қўқон хонлиги, Улуғ жуз, Ўрта жуз, Кичик жуз ҳамда Қашқария (Шарқий Туркистон) хонликларида бўлини кетди. Бу хонликлар ўртасида олиб борилган тўхтовсиз жадаллар иқтисодий ва маданий ҳаётнинг тобора енгилашувига сабабчи бўлди. Шунинг учун ҳам Амир Темур даврида гуллаб-яшнаган, ўзининг юқори чўққисини эришган маданий ҳаёт аста-секин олдинги мавқеини бошлади.

Хонликларнинг тожу тахт учун олиб борган курашлари хриикан Турди Фароғий уларга қарата шундай дейди:

*Топ кунгуллик беклар ман-ман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон икки бовли ўзбак юртидур, тенглик қилинг.*

Аммо шундай ижтимоий-иқтисодий шароитга қарама-қарши маданий ҳаёт бутунлай тўхтаб қолмади. Бу даврда Абдулқодиқ Баҳодирхон, Сўфи Оллоёр, Бобораҳим Машраб, Турди Фароғий, Саидо Насафий, Юсуф Қорабоний сингари шоир, тарихчи, файласуф ва табиатшунос олимларнинг асарлари майдонга келди.

XVIII асрга келиб Қўқон ва Хива хонлигида маданий ҳаётдан бир оз кўтарилиш рўй берди. Хусусан, Амир Умархон саройида Умархон бошчилигидаги адабий муҳитда Навоий бегим, Увайсий сингари шоирлар, Хива хонли

...а, Мунис, Огаҳий, Феруз сингари шоирлар ижод қилганлар.

Қадамки ар даврида тилшунослик соҳасида махсус асар чоп қилган бўлса ҳам, тарих, фалсафа, адабиётшуносликнинг асарларда тилшуносликнинг айрим масалаларига асар фикрлар учрайди. Бу жиҳатдан Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима» асарлари алоҳида ўрин эгаллайди.

АБУЛҒОЗИЙ БАҲОДИРХОННИНГ ЛИНГВИСТИК ҚАРАШЛАРИ (1603-1664)

Хана хоҳи Абулғозий Баҳодирхон ҳижрий 1012 йилнинг раббигулу аввал ойининг 15-куниди Урганч шаҳрида дунёдан ўтган. У ўзбекларнинг қўнғирот уруғидан бўлган.

Абулғозий барча фанларни, айниқса тарих ва адабиётни бунга эгаллаб, даврининг алломаси даражасига қўтарилган. Бу ҳақда муаллифнинг ўзи «Шажараи турк» асарининг кўндаларни ёзади: «Бу фақирга худойи таоло иноят қилиб, кўп нимарса берган турур. Хусусан, уч ҳунар берган турур. Аввал сипоҳигарликнинг қонуни ва йўсиниким, печук қилмоқ ва юрмак ва ёвга ёсоқ ясамоқ, кўп бирлан юрғатмоқ печук қилмоқ, оз бирлан юрғатмоқда печук қилмоқ. Иккинчи, душманга печук сўзлашмак. Иккинчи, маснавийёт ва қасида ва ғазалиёт ва муқаттаъот ва рубоийёт ва барча шайхонини фахрламаклик, арабий ва форсий ва туркий лутфларининг маъносини билмаклик. Учинчи, одам аҳдиндин бу дамгача Арабистонда, Эрон ва Туронда ва Мўғулистонда ўтган подшоҳларнинг отлари ва умрларининг ва салтанатларининг кам ёки зиёдин билмаклик».

Абулғозий Баҳодирхондан иккита тарихий асар мерос қолган: «Шажараи тарокима» (тахминан 1658—1661 йиллар орасида ёзилган) ва «Шажараи турк» (1663—1664 йилларда ёзилган). Биринчи асар туркман муллалари, шайхлари ва ақолиларининг илтимоси билан ёзилган бўлиб, унда туркманлар тарихи ҳақида батафсил маълумот берилади. Бу асарнинг танқидий матни, русча таржимаси ва лингвистик тадқиқоти 1958 йилда Ленинградда (ҳозирги Петербургда) нашр қилинган. 1995 йилда эса «Шажараи тарокима» асарини Маъмурбой Маҳмудов Тошкентда нашрга тайёрлади.

Иккинчи китоб «Шажараи турк» турклар тарихини қўнғиротга бағишланган. Бу асарнинг 7, 8 ва 9-бобининг

бир қисмини Абулғозийнинг ўзи ёзган. Биринчи боблар еттинчи бобгача бўлган қисмини ҳамда 9-бобнинг даном Абулғозий вафотидан сўнг унинг ўғли Анушахон топишириғига мувофиқ Маҳмудий ибн мулла Муҳаммад Урганчий томонидан ниҳоясига етказилган. Бу ҳақда асарда шундай дейилади:

«...Абулғозийхони жаннат макон бу китобни тасниф қилиш ярмига етганида хаста бўлдилар, ўғилларига васият қилиб турарларким, бу китобни нотамом қўйманг, итмомига сани қилинг. Ул сабабдин Абулмузаффар валмансур Анушахон ибн Абулғозийхон марҳум ва маҳфурий, бу бадайн беизозат ва каминаи беиститоат Маҳмудий ибн мулла Муҳаммад замон Урганчий бўлғайман, «бу китобни итмомига еткур», деб ҳукм қилдилар».

Абулғозий Баҳодирхоннинг тилга бўлган муносабати юқоридаги икки асарда ўз ифодасини топади.

Муаллиф ҳар икки асарда ономастик (антропонимия, топонимик, этнографик) маълумотлар бераётган пайтда албатта, унинг этимологияси ҳақида сўз юритади. Мисолан, «Шажараи турк» асарининг иккинчи бобида Мўғул хон зикрида мўғул этноними этимологияси ва бу сўзнинг фонетик ўзгариши ҳақида шундай дейилади: «Асл дили мўғул мунгул турур. Авомнинг тили келмасликидин бора бора мўғул тедилар. Мунгнинг маъносин барча турк билдилар, қайғу маъносина турур. Улнинг маъноси сода дил, яъни қайғули сода темак бўлур.» Ёки *дўрман* этноними ҳақида куйидагиларни ёзади: «...Мўғул тўртини *дўрман* дер.. Бу бу йигитларга *дўрман*лар теб от қўйдилар». Бундан ташқари одам антропоними ҳақида шундай дейди: «Лафзи одам араб тили турур. Ернинг қиртишини одим дер. Азроил тўғроқни ернинг ичиндан олмади, тақи қиртишиндан олиб оранининг учун Одам тедилар».

Абулғозий Баҳодирхон у ёки бу сўзнинг келиб чиқиши ҳақида фикр юритар экан, уни бошқа тилларга ҳам қиёслайди. Бошқа тиллардаги фонетик ўзгаришларга ўқунчи диққатини тортади. Жумладан, «Шажарайи турк» асарининг «Унгут элининг зикри» қисмида *унгут* атамасининг келиб чиқиши ҳақида куйидагиларни ёзади: Хитой хонлар ўз юртининг тошидин бир баланд девор тортиб, икки учини тенгизга етказиб эрдилар... Карвон кириб чиқмоқ учун бир киши дарвоза ери қўюб, анга темурдин дарвоза қурдилар. Андаг деворни араб *сад* дер. Туркий тили бирлан *буратр* дер.

турлар. Хитой халқи *унгу* дерлар... Хитой подшоҳлари
тур халқининг бир неча жамоага, сизларга ҳар йилда ўн
тадан нимарса берайин, Саднинг дарвозаларини сақласан-
гиз деб, берур нимарсасин қарор қилди. Ул турклар ани
қилиб, сақладилар... Ул жамоатга *унгут* тедилар.
Мўғул тилинда *унгут*нинг «т»си ёйи писбаттек. Садни
қилди, сақлагон кишиларни *унгут* тедилар. Садчи теган
тур».

Шунингдек, *кирайт* (қорабуран темақдир), *турқоқ* (по-
дони ухламай сақлаб турувчи), *қиёт* (мўғул *киён* «тоғдан
ёздан сел» нинг кўплиги) каби қатор этнонимлар, *Губал*
(мўғул *Гу* «яхши», *балиқ* «шаҳар») каби бир қанча топо-
нимлар, *муран*, *водий* каби гидронимлар этимологияси
қандай ишончли маълумотлар беради. Хусусан, *муран* гид-
ронимни ҳақида шундай ёзади:

«Оқиб боратурған улуғ сувни туркий тилинда сой дер.
Ушанк кечкиндур ва улуқин *рудхона* дер ва араб *водий* дер.
Мўғул *муран* дер». Абулғозий Баҳодирхон у ёки бу сўзлар-
нинг маъносини ёритишда мўғул, хитой тиллари матери-
алларига изчиллик билан қиёслайди. Бу эса, унинг қиёс-
лаштан тилларни ҳам чуқур ўрганган полиглот олим
этимологиядан далолат беради.

Абулғозий Баҳодирхон нутқнинг софлиги учун кураш-
ди, халқ билан содда тилда мулоқот қилиш лозимлигини
таъкидлади. Бу ҳақда «Шажараи тарокима» асарида қуйида-
гиларни ёзди: «Барча билингким, биздин бурун туркий та-
рих айтканлар арабий луғатларни қўшиб турурлар ва фор-
сийларни ҳам қўшуб турурлар ва туркийни ҳам сажъ қилиб
турурлар, ўзларининг хуналарини ва устодликларини халқ-
га маълум қилмоқ учун биз мунларнинг ҳеч қайсисини қил-
маслик, анинг учун ким, бу китобни ўқиғувчи ва тинглаувчи
пайтга турк бўлгуси турур. Бас, туркларга туркона айт-
мак керак, то уларнинг барчаси фаҳм қилғайлар, бизнинг
қилгани сўзимизни билмасалар андин не ҳосил?...»

Муаллиф ҳар икки асарнинг бошида инсоннинг пай-
до бўлиши, тўғрироғи, инсоннинг яратилиши (ва айни
пайтда, тилнинг келиб чиқиши ҳақида ҳам) фикр юри-
тади.

Шу кунга қадар инсоннинг пайдо бўлиши ҳақида тур-
кларнинг қарашлари мавжуд. Уларни икки катта гуруҳга бўлиш
мумкин. Биринчиси инсонни эволюцион йўл билан пайдо
бўганини эътироф этса, иккинчиси бирданига пайдо
бўганини, дунё яратилганлигини тарғиб қилади.

Дунёдаги деярли барча диний таълимотлар иккинчи қарашни олға суради. Бу жиҳатдан христиан ва ислом динлари ҳам умумийликка эга.

Абулғозий Баҳодирхон ҳам ислом динининг нақил сифатида инсоннинг Оллоҳ томонидан яратилганлигини дастлабки инсон туп-роқдан ясалганлиги ва жон ато қилинганлигини баён қилади. Одам атодан тортиб то Нуҳ аллай ҳиссаломгача бўлган шажара барча диний китобларда деярли бир хил берилади. Масалан,

«Шажараи тарокима»	«Ибтидо»
Одам	Адам
↓	↓
Шис	Шит
↓	↓
Ануш	Энуш
↓	↓
Кайнан	Кенан
↓	↓
Махлойил	Маколалил
↓	↓
Бард	Ёред
↓	↓
Ахрух (идрис)	Хонух
↓	↓
Матушолах	Мотушалах
↓	↓
Лимак	Ламак
↓	↓
Нуҳ	Нӯҳ
↙ ↘	↙ ↘ ↘
Сом Хом Ефас	Сом Хом Ефим

Турк Ёфаснинг ўғли ҳисобланади ва ундан тарқалганлар турклар номи билан юритилганлиги эътироф этилади.

Бундай қарашга мувофиқ, тилларнинг хилма-хил бўлиши Бобил минорасига бориб тақалади. Дастлаб барча одамлар бир тилда (араб тилида) гаплашган. Чунки Оллоҳ қанча тупроғидан ясалган инсон суратини Макка билан Тоиф ўртасига қўйиб жон ато қилган ва унинг тили араб тили бўлган.

Одамлар шаҳар ва осмонлар минора қуришга аҳд қиладилар. Одам фарзандлари қураётган шаҳар ва минорани қуриш учун парвардигор осмондан тушдилар. Қурави

...миллатнинг барчасининг тили бир, шаҳар ва минора
...илан бошқа нарсаларни қилиш ҳам қўлидан келади.
...нинг учун уларни ер юзига тарқатиб, тилларини ҳам
...бирига тушунмайдиган қилиб қўйиш керак экан, де-
...лулосага келади ва шундай ҳам қилади. Тилларнинг
...ишувига сабаб бўлиб қолган шаҳарни Бобил (арала-
...и) деб юритдилар.

Абулғозий Баҳодирхон «Шажараи турк» асарида Ёфас
...или бўлган Турк ва унинг шажараси ҳақида батафсил
...ълумот беради. «Шажараи тарокима» асарида эса, турк
...араси таркибига кирувчи Уғузхон шажараси ҳақида
...ри юритилади.

Шундай қилиб, Абулғозий Баҳодирхоннинг ҳар икки
...либи туркий халқлар ва уларнинг генезиси ҳамда тил-
...и ҳақида маълумот берувчи қимматли асардир.

ЧОРИЗМ ВА ШҶРОЛАР ДАВРИДА ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ

Марказий Осиёнинг табиий бойликлари Пётр I давридан бери рус мулкдорларини қизиқтириб келарди. Пётр Iнинг ўзи Марказий Осиёни забт этиш, бу улкадаги қазилма бойликларга, деҳқончилик маҳсулотларига эгалик қилиш мақсадида, маҳаллий халқнинг тилини, динини, маданиятини пухта ўрганган кишиларни у ерларга юбориб, улардан жосус сифатида фойдаланиш режасини ишлаб чиққан.

Ана шу режани амалга ошириш учун 1724—1725 йилларда подшонинг ўзи ташкил қилган ва асосан физика, математика йўналишидаги фанлар академияси қошида 1733 йилдан бошлаб гуманитар йўналиш ҳам фаолият бошлаган. Бу йўналишда кўпроқ шарқшуносликка эътибор қаратилди. Шунинг учун ҳам шарқшунослик йўналишини чуқур биладиган ва бошқара оладиган Зигфрид Байерни Германиядан таклиф қилиб, биринчи академик қилиб сайладилар. 1732 йилда бир қанча шарқ тилларининг билимдони Георгий Яковлевич Кер Лейпцигдан Петербургга таклиф қилинди. У билан ташқи ишлар вазирлиги ўртасида рус ёшларидан бир қанчасини шарқ тилларига ўқитиб бериш учун шартнома тузилди. Шундай қилиб, шарқшуносларни ўқитишга асос солинди.

Байер ва Кер шарқ қўлёзмаларини ўрганишга ҳам катта эътибор берди. Швед Страленберг томонидан Тибольскда (ўзини Азбакевич деб таништирган) бухоролини таниши орқали Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» асари қўлга киритилади ва бу асарни Байер лотин тилига, Кер билан ҳамкорликда немис тилига таржима қилади.

Бу даврда Марказий Осиёда хонликлар ўртасида ўзаро курашлар кучайиб борар, Рус империяси бу курашлардан жосуслар орқали доимо хабардор бўлиб турарди.

Илҳоят, фурсат етгач, XIX асрнинг 50-йилларидан бошлаб Марказий Осиё ерларига юриш бошланиб, 70-йилларда тамоман забт этилди. Шундай қилиб, Туркистон Рус босқини остида қолди.

Бу даврда маҳаллий аҳолини тутқунликда тутиш учун унинг тилини амалий жиҳатдан билиш эҳтиёжи туғилди. Ана шу амалий эҳтиёжни қондириш мақсадида бир қатор марлар майдонга келди.¹

Ўрисларнинг ўзбек тилини ўрганишга бўлган эҳтиёжини қондиришда, айниқса, чор Россияси томонидан Туркистонга махсус юборилган Н. Остроумов, В. Наливкин ва М. Наливкина, Н. Н. Пантусовлар катта хизмат қилдилар.

Владимир Петрович Наливкин (1852—1918) артиллерия билим юртини битиргандан сўнг Тошкентга офицер сифатида ҳарбий хизматга юборилади ва Хива юришларида ишгирок этади. Маълум вақт Наманган уезди ҳарбий билими ёрдамчиси бўлиб ишлайди. Маҳаллий аҳолининг ҳаёт-одати, маданияти, тилини чуқур ўрганиш учун Наманганнинг Нанай қишлоғидан жой олиб, оиласи билан у ерда бир неча йил яшайди. Араб, форс-тожик, ўзбек тилларини мукамал ўрганиб, 1884 йилда Тошкентда очилган рус-тузем мактабида муаллимлик қилади. 1890—1895 йилларда Сирдарё, Самарқанд, Фарғона вилоятлари муаллим мактаблари инспектори, Фарғона вилояти губернатори муовини лавозимларида ишлайди. II Давлат думага депутат бўлиб сайланади. 1917 йилда муваққат ҳукумат коалицион комитетининг раиси бўлади.

В. Наливкиннинг ҳаёти ва фаолиятдан кўриниб турибдики, бутун онгли фаолиятини Россия манфаатига бағишлайди ва шунинг ҳисобига ҳукумат томонидан доимо рағбатлантириб турилади.

¹ М. А. Терентьев. «Грамматика турецкая, персидская, киргизская (кашкарская) и узбекская». СПб. 1875; «Хрестоматия турецкая, персидская, киргизская и узбекская». СПб. 1876; И. А. Беляев. «Руководства к изучению сартовского языка». Вып. 1—4, Т. 1906; В. А. Алексеев. «Самоучитель сартовского языка». Т. 1884; С. Лапин. «Карманный русско-узбекский словарь с приложением краткой грамматики узбекского языка». Самарканд, 1895 (II наври 1914); Л. Афанасьев. «Словарь сартовских слов с главнейшими грамматическими правилами». Скобелев, 1908; И. Ягелло. «Сартовский переводчик». Т. 1908; И. Ягелло. Этимология сартовского языка для курсов при Ташкентском отделении общества востоковедов, Т. 1910; Н. Будзинский. «Грамматика сартовского языка и русско-сартовские разговоры». Т. 1910 ва бошқ.

В. Наливкин хотини М. Наливкина билан биргаликда «Русско-сартовский и сартовско-русский словарь обще-потребительных слов с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда» (Казань, 1884; иккинчи нашри Тошкент, 1912) асарини ёзиб, ўрисларнинг ўзбек тилини ва айни пайтда ўзбекларнинг рус тилини ўрганишлари учун имконият яратди. Шунингдек В. Наливкиннинг «Руководство к практическому изучению сартовского языка» (Самарқанд, 1898) асари ҳам ўзбек тилини ўрганувчи ўрислар учун узоқ вақтлар қўлланим вазифасини бажариб келди.

Туркистон маданий ёдгорликларини, қадимий осмон атиқаларини Россияга етказиб беришда катта хизмат қилган шахслардан бири Николай Пантусов ҳисобланади (1849—1909). У 1871 йилда Петербург университети шартлилари факультетининг араб, форс, турк, татар ихтисослигини аъло даражада битиргандан сўнг Туркистон улкасига хизматга таклиф қилинади. Туркистон генерал-губернаторлиги махсус ишлар ходими сифатида Қўқон хонлигини тор-мор этишда иштирок этади. Шарқ қўлёзмаларини йиғиб, марказга етказиб туради. «Бобурнома»дан бир неча парчаларнинг рус тилига таржимасини нашр этди. Шунингдек, у «Материалы к изучению сартовского наречия тюркского языка. Маргеланская сказка о старце и дочери купца» (УЗКУ, КН.12, 1899) асарини ёзган.

Рус босқинининг илк даврида ўзбек тили ва маданиятини ўрганиш ва тарғиб қилишда Николай Петрович Остроумов (1844—1930) алоҳида ўрин эгаллайди. У Қоғон диний академияси антимусулмон бўлимини битирганидан сўнг Н.И.Ильминский тавсияси ва С. Е. Малов хайрихоналиги билан антимусулмон предметлари кафедрасида қамдирилади.

1871 йилда доцент илмий унвонига эга бўлади. Н. И. Ильминский тавсиясига мувофиқ, 1877 йилда Туркистон халқ таълими инспектори қилиб юборилади. 1879 йилдан Туркистон ўқитувчилар семинарияси директори, кейинчалик Тошкент эркаклар гимназияси директори бўлиб ишлабди. 1883 йилдан бошлаб ўзбек ва қирғиз (қозоқ) тилларини 1885 йилда эса ўзбек, қирғиз (қозоқ) ва рус тилларини нашр этилган «Туркестанская туземская газета»га муҳаррирлик қилади.

Н. Остроумов ўзбек тили, урф-одати, тарихи, адабиёти ҳақида юздан ортиқ асарлар ёзади. Ўзбек тилини ўри-

нишга бағишланган «Материалы к изучению наречия сартовского русского Туркестана (ИОАИЭК, Т. XXI. 1808, вып. 6); Этимология сартовского языка (Ташкент, 1910) асарлари мавжуд.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, рус босқинчилигининг илк даврида рус миссионерлари томонидан ўзбек тили ва ўзбек маданиятини рус босқинчиларига таништириш мақсадида амалий характердаги бир қатор асарлар яратилди. Бу асарларнинг вужудга келиши (уларнинг савияси ва омилига қўйган мақсади қандай бўлишидан қатъи назар) ўзбек тили ва маданиятининг Оврупо олимлари томонидан ўрганилиши ва ўрислар ўртасида ўзбекшунос туркологларнинг етишиб чиқишида пойдевор ролини ўйнади.

ЎЗБЕК МАЪРИФАТПАРВАРЛАРИНИНГ ЛИНГВИСТИК ФАОЛИЯТЛАРИ

XIX аср охири, XX аср бошларида Мараказий Осиёда кишилар ўртасида миллий ўз-ўзини англаш ҳисси кучайди. XVI асрдан бошланган маданий, маънавий инқироз тўғрисида унутилар даражага келиб қолган бой маданий ва маънавий меросимизни тиклаш, кишилар ўртасида ўтмиш маданиятига меҳр-муҳаббат ҳиссини уйғотиш ҳаракати бошланди. Бу ҳаракатнинг яловбардори сифатида жадидлик майдонга келди.

Жадидлар, тараққиётга эришишнинг бош йўли маърифат эканлигини ҳис қилганлари ҳолда, биринчи навбатда, янги типдаги мактаблар очиш, замонавий олий мактаблар ташкил этиш, дунё янгиликларини халқ ўртасида тезроқ тарғиб қилиш, кишиларни уйқудан уйғотиш учун мағбуотни ривожлантириш; тараққиётимизга тўсиқ бўлаётган иллатларни фожия қилиш учун театр санъатини барпо этиш, иқтидорли ёшларни Оврупонинг энг илғор олий ўқув юртларига ўқишга юбориш орқали миллий онгни шакллантириш, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини ошқиндиришга уриндилар.

Янги типдаги мактаблар очишда Абдулла Авлоний, Ибрат, Мунаввар Қори, Сўфизода, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Ашурали Зоҳирий, Абдурауф Фитрат сингари ватанпарварлар жонбозлик кўрсатдилар. Уларнинг кўпчилиги янги мактаблар учун дарсликлар ҳам ёздилар.

Хусусан, Беҳбудийнинг «Рисолаи асбоби савод», «Рисолаи жуғрофияи умрорий», «Рисолаи жуғрофияи Русий», «Китобат-ул атфол» (1905), «Амалиёти ислом», «Тарихи

ислом»; Ҳамзанинг «Қизил гул», «Пушти гул», Фитратнинг «Сарф», «Наҳв» сингари асарлари ана шундай асарлардандир.

Жадидлар ҳаётимиздаги тараққиётимиз учун тўсиқ бўлаётган иллатларни фoš қилиш, халқни уйқудан уйғотиш учун сахна асарлари ёзиб театр санъатини яратдилар. Бадбий, Ҳамза сингари бир қатор адиблар илк ўзбек драмаларини ёзиб, уларни халқ олдида ўзлари намойиш қилдилар.

Омма ўртасида маърифатни кенг ёйиш учун фақат мактаблару театр кифоя қилмас эди. Дунё воқеаларидан кишиларни баҳраманд этмоқ, кундалиқ ҳаёт икир-чикирларини, турмуш янгиликларини эл ўртасида ёйиш учун матбуот ҳам зарур эди. Шунинг учун ҳам жадидизм вакиллари матбуотни йўлга қўйиш ва ривожлантиришга алоҳида аҳамият бердилар. Туркистонда бир қанча номдаги газета ва журналлар нашр қилина бошлади.

Матбуотнинг йўлга қўйилиши ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва ривожланиши учун ҳам қулай имконият яратди. Аввало, жадидлар халқимизнинг ажойиб маънавий мероси бўлган тил масаласига алоҳида эътибор бердилар. Улар дастлаб Исмоилбей Ғаспиралининг бутун туркий одамни бирлаштириш, туркий маданиятнинг эски обрўини кўтариш, умумтуркий адабий тил ва адабиётни яратиш ҳаракатида бўлдилар. Ана шу ғоя таъсирида бир қатор газета ва журналларда усмонли туркча ва татарча элементлар аралаш бўлган бир тилда мақолалар кўплаб босила бошланди. Умумтуркий тилни яратишга газета саҳифаларида тарғибот кучайди. Ана шундай жараёнда мактаблар учун ёзиладиган дарслик ва қўлланмалар қайси тилда бўлиши керак? Туркий тил ва адабиётни бирлаштириш тарафдорлари бўлган жадидларнинг бир гуруҳи дарслик ва қўлланмалар усмонли турк тилида бўлишини маъқулладилар. Бу ҳақда Фитрат қўйидагиларни ёзади: «... Мана шундай қулишч бир ҳолда қолган бурунги зиёлиларимиз: «тилимиз илмий, адабий бир тил эмас экан» деган қулишч бир қарашга келдилар. Мана шунинг билан мактабларимиз, ёзувларимиз усмонлича таъсири остида қолди. Матбуотимизга бир оз татарча ҳам қатнашиб қолди. Тошкентда очилган курсларда она тили сабоқлари учун берилган соатларнинг кўпроғи усмонличага берилди. Самарқандда очилган биринчи муаллимлар курсига эса она тили деган нарсa киритилмади. 1918 йилдаги Маориф шўроси-

нинг бир мажлисида ҳам ўткан йилдаги муаллимларнинг курултойида шундай бир қарор берилган эди: «Мактабларимизнинг ибтидоий уч йилида она тили ўзбекча ўқитулсин, ондан сўнг адабий умумий турк тили ўқитулсин!» Бунининг адабий умумий турк тили деганлари арабча қатнашган усмончи эди.»¹

Бу ҳолат, табиий равишда, жадидизмнинг бошқа вақиллари ўртасида эътироз туғдирди. Шунинг учун жадидизм кейинчалик икки оқимга — ўнг ва сўл оқимга бўлиниб кетди. Сўл оқим тарафдорлари «Чиғатой гурунги» номи остидаги тўғаракка бирлашдилар. Гурунг қатнашчилари ўзбек адабий тили ва адабиётини ривожлантириш, ўзбек адабий тилини меёридан ортиб кетган араб ва форс сўзларидан тозалашни ўз олдиларига бош вазифа қилиб қўйдилар.

Бу йўналишга Абдурауф Фитрат раҳбарлик қилди. Гурунгнинг мақсади ҳақида Фитрат шундай ёзди: «Сўнгра-лари ҳаёт мени пантуркизмда қотиб қолишга қўймади. Мен ўзбек миллатчисига айландим.»²

17—18 йилларда Ўрта Осиёда пантуркизм ҳаракати кучаймоқда эди. Айниқса, Тошкентда пантуркизм фикри би-нин суғорилган турли тўдалар ташкил бўлди.

Турк тиллари, турк адабиётини бирлаштириш шиори остида иш кўрилди. Мактабларда усмонли тили, усмонли адабиёти она тили дарслари ўрнида қабул қилинди. Мана шу ҳаракатга қарши ўзбек тили, ўзбек адабиёти шиорлари остида «Чиғатой гурунги» ташкил қилинди. «Чиғатой гурунги» ўзбек миллатчилигини, ўзбек тили, ўзбек адабиётини шиорлари остида пантуркист тўдаларга ва шунга берилган ўнг жадидларга қарши курашди.

1918 йилда ташкил этилган «Чиғатой гурунги» ўз олдида куйидаги вазифаларни қўйди:

«— Тилимизнинг тугал, юксак, санъаткор бир адабиёти бор. Тилимизнинг адабийлиги арабийликда эмас, ўзиникидир. Шуни тиргизмак керак:

— тилимизни ёт сўзлардан қўлдан келганча тозаламоқ керак;

1 Фитрат А. Ёпишмаган ғажаклар.—Абдурауф Фитрат. «Чин севги» қўллами. Т., Фафур Фулом, 1996, 246-бет.

2 Фитрат. 1921 йил тил ва имло қурултойида сўзлаган нутқ. 1921 йил тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари Т, 1922, 35—40-бетлар.

— адабиётимизни юксатмоқ учун бурунги санъат шоиirlаримизнинг ўлмаган ва ўлмас нарсалариндан фойдаланмоқ ҳам тараққий қилган улушлар томонидан оро солинган умумий асосларга эргашмак керакдир;

— тилимизнинг қоидаларини татарча ёхуд усмоний қоида китобларидан эмас, тилимизнинг ўзидан олиб керак;

шунинг учун халқ оғзида юрган сўзларни, халқ алафти бўлган эртақлар, мақоллар, лапарларни йиғиб топиш керак;

— адабиёт ёзғучилик бўлгани учун ёзув қоидаларини имлони ҳам тузатмак керак».

«Чигатой гурунги» 30-йилларгача ўз фаолиятини давом эттирди. Фитратнинг таъкидлашича, «Бу вақтгача унинг ўз олдига қўйган илмий юмушлари бажарилган эди».

Фитрат гурунгни раҳбари сифатида тўғарак олди қўйилган вазифаларни бажаришда етакчилик қилди.

У туркийлар жаҳон маданияти хазинасига ал-Беруний, ал-Хоразмий, ал-Фарғоний, Жалолиддин Румий, Бедриддин Сингари буюк даҳоларни етказиб берганлиги, лекин бу даҳолар ўз асарларини она тилларида эмас, араб ва форс тилларида яратганликлари учун туркий тил имкониятлари очилмай қолганлиги, ҳазрат Навоий бу тилнинг кенг имкониятларга эга эканлигини ҳам бадий, ҳам илмий асарлари билан исботлаб берганлиги, лекин ул ҳазратдан сўнгра яна туркий тил эътиборсиз эканлигини, унинг тарихда бахтсиз бўлганлигини афсус-наломат билан тилга олади.

Шунинг учун турк-ўзбек тилининг имкониятларини рўёбга чиқариш, ўзбек адабий тилининг меъёрларини белгилаш 20—30-йиллар учун энг долзарб вазифа эди. Бу вазифани ечиш эса, энг аввало, матбуот зиммасига тушар эди. Чунки бу давргача Алишер Навоийнинг адабиёт оламидаги катта обрў-эътибори туфайли унинг асарига назиралар бағишлаш, тил услубига эргашиш натижасида классик ўзбек адабий тили вужудга келди. Назмий асарлар ана шу анъана асосида классик адабий тилда ёзилди. Бу адабий тил эса жонли ўзбек сўзлашув тилидан анча узилган, шунинг учун ҳам кенг халқ оммаси учун тушунарсиз эди. Бу тилни тушуниш учун маълум тайёргарликка эга бўлиш, мактабларда сабоқ олган бўлиш керак эди. Чўлпон Навоийдан то Муқимийгача бир хиллик мавжуд эканлигини, шунинг учун «кўнгли бошқа нарса истаётганлиги», Абдулла Қодирийни ўқиб эса, ана шу бир хиллик йўқолаёт-

...нидан «кўнгли таскин топаётганлиги» ни баён қила-

Дарҳақиқат, 20-йилларда ўзбек адабий тилини жонли қилиш тилига яқинлаштириш ҳаракати бошланди. Ашуралӣ Зоҳирӣ бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «... Тилимизни учга бўлиш мумкин: 1) жонли тил, 2) адабий тил, 3) илмий тил. Адабий тил билан илмий тил ўртасида унча фарқ йўқ. Биринчиси ҳам, жонли тил билан адабий тил орасида (ўзини шайхонага яқинлаштириш) анча фарқ бор.

Жонли тилнинг ҳам ўзига махсус кўб қимматли асарлар бордурким, уларнинг барчасига халқ адабиёти дейилур. Иккинчиси (халқ адабиёти) — адабий ва илмий тилнинг асосидур. Ҳамма тилик тил — сўзланатурғон тил, халқ тилидур.

Ҳақиқат шундоқ бўлгани ҳолда, XV асрдан инқилобгача бўлган даврда халқнинг сўзлашатурғон тили адиблар томонидан кўпол тил, кўча тили саналиб, адабий тилни унга яқинлаштириш-камчилик, халқ тилида ёзишлик-кўполлик, деб ўйиқод этилган. Арабча, форсча луғатларни тикиштириш билан қаноатланмасдан, ҳатто тақрибларни ҳам арабча, форсча қилғонлар.

Демак, араб, форс тиллари нахвий ёқдан ҳам тилимизга таъсир қилғон. Шунинг учун чиғатой (ўзбек) адабиёти усмонли адабиёти сингари халқдан узоқлаша бошлағон, оддий халқ уни англай олмағон. Уни бари ўқумишли, зиёли синф англай оладурғон бўлғон» («Адабий тил».)

Матбуот тили эса, жонли сўзлашувга асосланган янги ўзбек адабий тилининг шаклланишига кўпроқ хизмат қилиш мумкинлигини матбуотни олдинроқ йўлга қўйган туркий қавмлар тажрибаларидан англадилар. Ашуралӣ Зоҳирӣ бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Татар қариндошларимизнинг ҳозирдоғи тил ва адабиётларини бундан ўн-ўн беш йил илгари адабиётларига татбиқ қилинса, қиёс қабул қилмаслик даражада аларнинг тилларини кенгаймоғи миллий ва она тилидаги газеталари билан бўлди. Демак, газета ва журналларнинг дунё аҳволидан ва бошқа тўғрилидан халққа хабар бериб турмоғидан ва бошқа улўғ ва кўзга кўринмайдурғон бир фойдаси бўлурки, ул она тилининг кенгаймоғи ва мукаммаллашмоғидир» («Она тили»). Маҳмудхўжа Бехбудий ҳам адабий тилни меъёрлантиришда матбуотнинг ролига катта баҳо бериб, қуйидагиларни ёзди: «Матбуот майдонига биздан муқаддам отилган ва дўстлар ила жарида ва мақолаларга соҳиб бўлган ичкари Русия ва Кафказ мусулмонларини матбуот тили ва ҳам кўча тилига диққатлик

кишига маълумдирки, матбуотлари кўча тилидан печадар
жа олийдир» («Тил масаласи»).

Жадидларнинг тил масаласига алоҳида эътибор берил-
лари бежиз эмас эди. Чунки тил миллатнинг энг асосий
белгиларидан биридир. Шунинг учун ҳам: «Қачонки, бир
миллат тилини йўқотса, ўз динини ва миллатини йўқот-
тур», дейди Ашурали Зоҳирий. Бехбудий муҳаррирлигини
«Ойна» журнали тил масаласига алоҳида эътибор берди.
Бу давр матбуотида тилимизни ажнабий сўзлардан имкон
қадар тозалаш, ўз тилимизни чуқур ўрганиш ва унга меҳор
муҳаббат билан қарашга ундаш билан бирга, бошқа тил-
ларни ҳам, албатта, ўрганишга даъват этилди. Хусусан
«Ойна» журнаlining 1914 йил 31-сонида «С. А.» им-
и билан босилган «Ҳар миллат ўз тили ила фахр этар» ма-
қоласида муаллиф шундай ёзади: «Агар тил ва адабиёт
мизни муҳофаза қилмай, анга ажнабий луғат ва сўзлар
қўша берсак, бир оз замонада тил ва миллатимизни йўқ
турмиз. Миллатимизни йўқотганда диёнатимиз ўз-ўзи и-
албатта, йўқолур... Бас, бизга тилимизни ажнабий сўзлар
дан муҳофаза қилмоқлик энг биринчи муҳим бир вазифа
дур». Ёки Абдулла Авлоний мазкур журнал 1913 йил
1-сонида босилган «Икки эмас, тўрт тил лозим» мақо-
сида ёшларни кўп тил билишга, араб, форс, турк тилини
билиш билан бирга, албатта, Оврупо тилларини, хусусан
рус тилини ўрганишга чақиради. Бу тилларни қанча пухта
билсак, аجدодларимиз қолдирган бой маданий меросимиз
шунчалик фойдаланиш имкониятига, бугунги дунё
ва маданият янгиликларидан шунчалик баҳраманд бўлиш
имкониятига эга бўлишимиз баён қилинади.

Шундай қилиб, XIX аср охири, XX аср бошларида Мар-
казий Осиёда, хусусан Ўзбекистонда зиёлилар ўртасида
миллий ўз-ўзини англаш ҳисси кучайди. Миллий маданият
ни ривожлантиришга, адабий тил билан жонли сул-
шув тилини яқинлаштиришга эътибор ортди. Ана шу ҳа-
кат туфайли тилшунослик масалаларига алоҳида аҳамият
берилди.

Илк ўзбек алифболарининг вужудга келиши

XX аср бошларида жадидлар томонидан янги тилнинг
мактабларнинг очилиши ва унда ўқитишнинг янги-янги
усулларининг қўлланилиши туфайли болаларнинг хат-с

дини тезроқ чиқаришни таъминлайдиган янги дарслик-ларга эҳтиёж туғилди.

Боғчасаройда Исмоилбей Фаспирали томонидан болалар-нинг тез савод чиқаришини таъминлаш учун муваффақият билан қўлланилган «усули савтия» Марказий Осиё жадид-лари томонидан ҳам маъқулланди. Бу минтақада анъанавий «усули ҳижо» да олиб бориладиган дарслар янги мактаблар-да «усули савгия» билан алмаштирилди. Бу усулнинг афзал-лиги амалиётда тезда сезилди ва у омма ўртасида тобора обру-шганбор топа бошлади. Ана шу усул асосида савод чиқариш-ни бағишланган бир қанча алифболар пайдо бўла бошлади. «Ут даври учун инқилобий ислоҳ ҳисобланган бу ишга Тур-кистонда ҳаммадан аввал Саидрасул Саидазизов, Мунаввар-қори Абдурашидхонов (1878-1931) киришган»¹. Саидрасул Саидазизов 1902 йилда «Устоди аввал» китобини, Мунав-варқори Абдурашидхонов эса 1907 йилда «Адаби аввал» ки-тобларини Тошкентда нашр эттирдилар.

Марказий Осиё мактабларида хат-савод ўргатиш тари-қининг билимдони доцент Йўлдош Абдуллаевнинг таъ-рифлашича, юқоридаги ҳар икки асар қўлёзмаси аслида бир нақтда ёзилган. Фақат маълум объектив сабабларга кўра Мунавварқори Абдурашидхоновнинг китоби кейинроқ нашр қилинган.²

1917 йилга қадар ўндан ортиқ ўзбекча алифбо китоб-лари яратилди. Лекин уларнинг ичида алифбонинг ички тўғилиши ва бошқа бир қатор жиҳатлардан юқоридаги икки асар энг мукаммали саналади.³

«Устоди аввал» 1917 йилгача бир неча бор (деярли ҳар йили) нашр қилингани ва кейинги бир қатор муаллиф-ларнинг (масалан, Абдулла Авлоний) «Алифбо» дарслик-ларини яратишларига асос бўлиб хизмат қилганини ҳисоб-га олиб, қуйида «Устоди аввал» га қисқача тўхталиб ўта-миз.

Саидрасул Саидазизов 1866 йилда Тошкентнинг Шай-хонтоҳур даҳасидаги Баландмачит маҳалласида зиёли оила-сида туғилган. Маҳалладаги мактабда таҳсил олгач, шу маҳаллада Маҳмуд дастурхончи мактаб-мадрасасида ва айни пайтда Шайхонтоҳурдаги 1-рус-тузем мактабида ўқийди. 1900 йилда мадрасани ҳам, рус-тузем мактабини ҳам би-

¹ И. Абдуллаев. Биринчи ўзбек алифбоси.- «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1991 йил 8 февраль.

тирди. Натижада араб, форс, рус тилларини мукаммал ўрганди.

У 1904 йилдан Туркистон ўқитувчилар семинариясида ўзбек тилидан дарс берган. Худди шу семинарияда В. И. Наливкин ҳам ишлар эди.

1917 йилдан бошлаб Тошкентда очилган Шарқшунослик институтида ўзбек ва форс тиллари муаллими бўлиб ишлади. У Азизий тахаллуси билан шеърлар ҳам ёзган.

Саидрасул Саидазизовнинг «Устои аввал» китоби 1917 йилга қадар 10 марта нашр этилган ва янги очилган мактабларда ёшларнинг савод эгаллашларида жуда катта хизмат қилган бўлса ҳам, лекин шўро даврида бу китоб эътибордан четда қолди. Фақат айрим муаллифларнинг илмий тадқиқотларилагина асарнинг номи тилга олинди, ҳолок Шунинг учун у унутилар қолга келди.

Фақат андижонлик фан шайдоси Шокирхон Рустам хўжа ўғлининг сайъ-ҳаракати туфайлигина, асар 1990 йилда Андижон босмахонасида қайта нашр қилинди ва иккинчи ҳаётини бошлади.

Бу асарни шартли равишда уч қисмдан иборат дейиш мумкин. Биринчи қисми алифбо даврини ўз ичига олади. Бу қисм болаларга араб графикаси асосидаги ўзбек алифбосини ўргатишга бағишланади. Мавжуд 32 та ҳарфнинг ҳар қайсиси алоҳида сарлавҳа асосида берилади.

Бу ҳарфларнинг алоҳида, сўз бошида, сўз ўртасида ва сўз охирида ёзилиш шакллари кўрсатилади. Ҳар қайси шакл остига шу шакл қатнашган сўз келтирилади. Ундан сўнгра ҳар қайси ҳарфни ўзлаштириш учун сўз ичида ишлатилишига қатор мисоллар берилди. 32 та ҳарф билан бирга, сокин, пеш, ташдид сингари ҳаракатларнинг қўйилиш ўринлари, вазифалари ўргатилади.

Китобда ҳарфлардан ташқари рақамларнинг ёзувдиги ифодасига ҳам алоҳида ўрин берилади. 32 та ҳарф таништириб бўлингач, «Алифбо ҳарфлари» сарлавҳаси остида ҳар бир ҳарфнинг алифбодаги тартиби кўрсатилади.

Иккинчи қисми эса алифбодан кейинги даврга бағишланади. Бу қисмда алифбо билан танишиб бўлган ўқувчида ўқиш ва ёзиш кўникмасини шакллантиришга эътибор қаратилади. Ана шу мақсадда турли хил матнлар берилди. Матнлар «оддийдан мураккабга» тамойили асосида танланади. Дастлаб маълум мавзуй гуруҳга мансуб бўлган сўзлар берилади. Масалан, биринчи матн «Одам аълолари» деб номланади. Иккинчи матн «Одам либослари», учин

чиси «Уй асбоблари», тўртинчиси «Ҳайвонот» ва ҳоказо сарлавҳалар остида берилади. Сўнгра мураккаброқ матнларга — боғланишли матнга ўтилади.

Боғланишли матнларнинг тарбиявий томонига алоҳида эътибор берилади. «Хат», «Илм», «Хулқ ва одоб», «Бола ва отаси», «Поклик» ва бошқа бир қатор сарлавҳалар остида турли хил тарбиявий мазмундаги матнлар, бадний асарлардан намуналар берилади.

«Устоиди аввал»нинг учинчи қисми «Алифбои Куръоний»га бағишланган (48-64-бетлар). Унда муаллиф ўқувчиларни Куръон матнларини қандай ўқишга тайёрлашни мақсад қилиб қўяди. Араб тилидаги айрим ҳарфларни қандай талаффуз қилиш кераклигига алоҳида эътибор қаратади. Лекин бу қисм Андижондаги нашрда тушиб қолган.

Шундай қилиб, «Устоиди аввал» янги усулдаги мактабларда болаларнинг тез савод чиқаришлари учун энг қулай воситалик бўлиб келди.

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг тилшуносликка қўшган ҳиссаси (1875—1919)

Марказий Осиёнинг XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида катта ўрин эгаллаган буюк зотлардан бири Маҳмудхўжа Беҳбудийдир. У ўз даврининг ижтимоий-сиёсий ҳаракатларида фаол қатнашган энг йирик намояндаси, янги замон ўзбек маданиятининг асосчиси саналади.¹

Беҳбудий буюк ватанпарвар ва миллатпарвар зотдир. Биро, ўз ватанига, миллатига муҳаббати жўш урган, унинг ватанақси учун қайғурган ҳар бир маърифатли инсон тил масаласига эътибор бермаслиги мумкин эмас. Чунки тил миллатнинг қалби, миллатнинг бош унсуридир.

Маҳмудхўжа Беҳбудий дунёқарашининг шаклланишида Россия жадидчилиқ ҳаракатининг асосчиси Исмоилбек Ҳаспиралининг таъсири катта бўлган. Чунки Беҳбудий ул устани ўзига устоз деб ҳисоблайди ва у билан бир неча бор учрашиб, суҳбатидан баҳраманд бўлганидан фахрланади. Аҳмаддан, Исмоилбек Ҳаспиралининг ўлими олдида Ис-

¹ Б. Қосимов. *Карвонбоши*.—Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. Т. 1. Тошкент: Ёшлар Филом номидagi адабиёт ва санъат нашриёти, 1997, 5-бет.

танбулда учрашгани ҳақида қуйидагиларни ёзади: «7 сани муқалдам Шакурӣ ва бизга меҳмон бўлиб эдилар. У таъмонгидан қўра энди қўп ориғлаб эканлар. Устод ҳазратларини Истанбулда кўрмоқ ва суҳбат этмак ҳеч ҳаёлимга ўтмаган эди. Оллоҳнинг лутфи ила устод ҳазратларининг таъҳқи 7соат суҳбатларидан у қадар файз топиб мамнун қолдимки, айтган ила адо этолмайман ва ул суҳбатнинг лаззати асло мандан кетмайдур.»¹

Исмоилбек Ғаспралӣ ҳам Маҳмудхўжа Беҳбудийни неътододли шогирд сифатида ниҳоятда ҳурмат қилади. Шунинг сабабдан Маҳмудхўжани Истанбулда учратиб қолиб, қўярда-қўймай ўз хонасига таклиф этади ва Туркистонда амаллаштираётган маърифий ишлар ҳақида сўраб-суриштиради. Беҳбудийнинг бу соҳада қилаётган ишларидан жўл мамнун бўлади ва меҳмонхонадан уни ҳеч кетказгиси келмайдди. Ниҳоят, Шош ва Миср сафаридан қайтишда Ботчасаройга, албатта, ташриф буюришини таклиф этади.

Беҳбудий 1913 йилдан бошлаб 20 ой давомида ўзи нашр қилган ҳафталик «Ойна» журнали орқали жадидизм ғояларини тарғиб этади. 1917 йил 27 ноябрга ўтар кечаси эълон қилинган «Туркистон мухторияти»нинг маънавий отаси ҳам Беҳбудий эди. «Хуррият» газетасининг 1917 йил 19 ноябр кунисида қозоқ биродарларга очиқ хати эълон қилинади. Унда Туркистондаги барча халқларни хуррият сари курашда бирликка чақиради.

Беҳбудий нашр этган «Ойна» журнали саҳифаларидан уша даврнинг энг долзарб масалаларидан бири — тил масаласига бағишланган мақолалар тез-тез босилиб турди. Беҳбудийнинг ўзи ҳам бу масалага бағишланган бир қатор асарларини нашр этди.

Маҳмудхўжа Беҳбудий «Икки эмас, тўрт тил керак», «Тил масаласи», «Сарт сўзи мажҳулдур», «Сарт сўзи маълум бўлмади» сингари бир қатор мақолаларида ўзининг тилшуносликка доир қарашларини баён қилди.

Беҳбудий «Тил масаласи» асарида туркий тилларни араб ва форс тилларининг таъсир даражасига қараб гуруҳларга бўлади. Форсий ва арабийни энг кўп қабул қилган тил «усмонли тили» саналади. Бу ҳақда у қуйидагиларни ёзади: «Туркларнинг баъзи тоифаси форсий ва арабийни у қадар кўп олдиларки, тиллари туркий, форсий ва арабий».

¹ Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар, Т. Ғафур Ғулом номли адабиёт ва санъат нашриёти, 1997, 51-бет.

ан қўшулиб, «усмонли тили» аталди. Ушбу уч тилни адабиёт ва қоидаларидан бохабар бўлмагунча усмонли шева-синда ёзмоқ мумкин эмасдур.»

Муаллиф усмонли тилининг жонли турк тилидан узилиб қолганлигини, оддий халқ бу тилда ёзилган асарлар-бой тушунмаслигини баён қилади.

Беҳбудий адабий тил билан жонли сўзлашув тилини бир-биридан фарқлайди ва адабий тил билан жонли сўзлашув тили ўртасидаги боғланиш даражаси турлича бўлиши мумкинлигини аниқлайди. Усмонли турк тили билан турк сўзлашув тили ўртасида катта узилиш борлигини айтади.

Кавказ (озарбайжон) ва Кримда (қрим татарлари) яшайдиган турк қавмларининг тили усмонли турк тилига яқинлиги, уларнинг бир-бирини тез тушунишини баён қилади. Бу тилларда ҳам араб ва форс тилларининг таъсири, усмонли туркчага нисбатан бир оз кам бўлса ҳам, кучли эканлиги таъкидланади.

Татар тилида эса, араб ва форс тилларининг таъсири инқоридаги тилларга нисбатан анча кам эканлиги, шундай бўлишига қарамасдан, матбуот тили адабий ва форсий манусурлардан кутула олмаётгани кўрсатилади.

Туркистоннинг чигатой лаҳжаси кўп шева-ли эканлиги айтилади. Беҳбудийнинг фикрича, маданият, адабиёт қанчалик ривож топса, адабий тил ҳам шунчалик такомилланиши. Аксинча маданият, санъат инқирозга юз тутган мамлакатда, тарқоқлик ҳукм сурган жойда шевалар ривожига ширин яратилади. Жумладан, бу ҳақда у қуйидагиларни айтиди: «Туркистоннинг ўзига тейишли шеваси турк тилининг чигатой лаҳжаси бўлуб, «Навоий» китоби бу лаҳжанинг гўё муҳим китобидур. Аммо кўпдан бери Туркистонда маданият ва санъати ва адабиёт таданний этгани учун халқ бу лаҳжани бузганлар. Бузмоқ нари турсун, Туркистоннинг ҳар бир шаҳарининг ва ҳатто баъзи бир қасаба ва қўйларининг шеваси бошқадур.»

Бу шевалар араб, форс элементларининг оз-кўплиги ҳисобидан ҳам фарқланишини баён қилади. Чунончи, Бухоро, Самарқанд шеваларига араб, форс тилларининг таъсири кучлироқ бўлса, Қўқон ва унинг атрофидаги шаҳар шеваларининг тилида бу тилларнинг таъсири бор эканлиги, Тошкент ва Сирдарё музофотидан араб ва форс тилларининг ҳукми озайиб бориши айтилади.

Туркистоннинг Мовароуннаҳр ва Ҳазор қисмига турк-ман тилининг таъсири кучли эканлигини кўрсатади. Шундай бўлишига қарамасдан, ҳамма жойда аҳли савод «На-

вой», «Фузулий», «Саботул ожизин», «Ҳикмат», «Хуни до»ларни бир хил ўқиш ва бу китоблар турли ҳудудлар қавмларнинг тил умумийлигига олиб келиши ҳақида фикр юритди.

Адабий тил билан халқ шевалари ўртасидаги муносабатни яқинлаштиришда матбуотнинг ролига катта баҳо берилади. Россия ва Кавказ турклари орасида матбуот яхши йўлни қўйилганлиги учун адабий тил кундан-кун ривожланиб бораётганлиги баён қилинади.

Беҳбудий турк тилини араб ва форс сўзларидан тобора яқинлаш керак, деган айрим жадидизм вакиллари бу масалага эҳтиёт бўлиб ёндашишга чақиради. Жумладан, «Содиқий Туркистон» газетасида «меҳмон» сўзини чиқариб ташлаб, унинг ўрнига «қўноқ» сўзини қўллаш тавсия этилади. Шу газетанинг 63-сонидида А. Музаффар афанди ҳандасани доир адабий атамаларга туркий муқобиллар келтирилади. Беҳбудий бундай зўрма-зўраки келтирилган туркий муқобиллар ҳақида фикр юритар экан, тилни арабизм ва форсизмлардан бирданига эмас, аста-секинлик билан, шонинчидан масдан тозалаш лозимлигини уқтиради.

Ҳеч бир тилнинг бошқа тиллардан озикланмасдан янги маслиги, араб тилидан сўнг энг бой тил ҳисобланувчи инглиз тили ҳам бошқа тиллардан бир неча минглаб сўзлар олганлигини кўрсатади.

Шу билан бирга, адабий тилни жонли сўзлашув тилига яқинлаштириш баҳонасида айрим китобларда шевачилик кучайиб кетаётганлигини, бунинг натижасида «Андижонда ёзилгани Бухорода, Авлиёотада ёзилгани Қаршида» тушунилиши қийин бўлаётгани танқид қилинади.

«Китобат ул-атфол» (1908) асарида ёшларга мактуб ёзиш қоидалари ҳақида маълумот беради.

Беҳбудийнинг хат ёзиш қоидаларига алоҳида эътибор бериши бежиз эмас. Чунки хат жамият ҳаётида катта роль ўйнайдиган воситадир. Шарқ зиёлилари шунинг учун ҳам хатга доимо эътибор билан қараганлар. Жумладан, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Ҳумоюн ёзган хат юзасидан билдирган фикрлари бунинг ёрқин далилидир. Беҳбудий ҳам бу асарида ёшларни содда ва раван ёзишга, мумкин қадар ажнабий сўзлардан эҳтиёт бўлишга, ўзи тушунмайдиган сўзларни қўлламасликка даъват этади. Хат ёзувчи хат қаратилган шахснинг маълумот даражасини ҳисобга олиши кераклигини таъкидлайди. Хатларни умумий ва хусусий хатларга тасниф қилади. Ҳар икки турдаги хатларнинг ўзини

хусусиятларини очиб беради. Хатнинг турларидан намуналар келтиради.

Шу билан биргаликда «румузлар» сарлавҳаси остида янги белгилари ҳақида маълумот беради.

Хуллас, Маҳмудхужа Беҳбудий ўз даврининг алломи, миллат истиқболи учун оташин курашчи сифатида миллий тилнинг равнақи, унинг истиқболи учун ҳам жон фидоидирди ва ўзи нашр этган «Ойна» журнали орқали ўзбек тилининг муҳим масалаларини ёритди.

Абдулла Авлониининг лингвистик мероси

(1878—1934)

XX аср бошларидаги маърифатпарварлик ҳаракатида Абдулла Авлониий номи алоҳида ажралиб туради. У бошқа адиблар каби янги типдаги мактаблар очиш, газеталар нашр қилиш ва матбуот орқали халқни уйқудан уйғотиш, янги типдаги мактаблар учун янги дарсликлар ёзиш, театрни ривожлантириш, сахна асарлари орқали халқ ўртасида турмуш иллатларини фойда этиш ҳаракатида бўлди. Бунинг учун эса сахна асарлари ёзиш билан шуғулланди.

Абдулла Авлониий 1904 йилда Тошкентнинг Миробод маҳалласида янги мактаб очди. Бу мактабда савод ўргатишнинг янги технологияси жорий қилинди. Эски усулда савод чиқариш учун бир неча йиллаб вақт кетса, янги мактабда болалар олти-етти ойда саводли бўла бошлади. Мактабда дунёвий таълим беришга катта эътибор берилди.

Натижада қисқа муддатда мактабнинг довуғи Тошкентнинг бошқа маҳаллаларига ҳам тарқалди. Шунинг учун мактабга келувчилар сонини тобора кўпая борди. Бу ҳақда Абдулла Авлониининг ўқувчиларидан бири Юсуф Тоҳирий қуйидагиларни ёзган эди: «**Шаҳарнинг қарама-қарши чеккасида, темир йўл ишчилари истиқомат қиладиган Мирободда янги типдаги мактаб очилганлиги ҳақида эшитиб қолдик. Тез орада бу мактабнинг фазилатлари ҳақидаги шов-шувлар, унинг муаллими Авлониининг довуғи бутун шаҳарга тарқалди. Ҳамманинг тилида Мирободдаги мактаб олти ойда ўқиш-ёзишни ўргатармиш, жуғрофиё, ҳисоб, табиатни ўрганиш деган дарслар ўқитилармиш, деган гап мўрарди.**

Бизга жуда сирли туюлган бу мактабни ва унинг донишманд муаллимини кўришга ҳаммамиз ошиқардик. Ниҳоят бир кун ич-тўрттамыз боришга жазм қилдик. Ўқишга қабул

қилиндик. Кўп ўтмай кўз олдимизда янги бир дунё очилганга тўла ишонч ҳосил қилдик. Бизнинг болаларнинг олдида бир печа йилдан бери мактабга қатнаб юрган бўлса ҳам, мирободликлар олдида уялиб қолдик. Улар ўқиш-ёзиш, ҳисоб-масалаларини ҳал этиш, табиат ҳодисаларидан хабардор бўлиш, жуда кўп шеър ва ҳикояларни ёд билишлари билан ҳаммамизни лол қолдиришди. Айни замонда бизнинг эски мактабимиз бўшаб, Мирободдаги Абдулла Авлоний мактаби биздан борган болалар билан лиқ тўлди».¹

Абдулла Авлоний ўзи очган мактабда дарс бериш билан бир вақтда янги дарсликлар ҳам ёзди. Улар ичида «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» китоблари алоҳида ўрин эгаллайди.

Бошланғич синф ўқувчиларига савод ўргатишга бағишланган «Биринчи муаллим» китоби октябрь тўнтаришини гача тўрт марта нашр этилди. Муаллиф Саидрасул Амрзийнинг «Устоди аввал» китобига суянган ҳолда, айни пайтда ўзининг муаллимлик тажрибаси асосида оригинал асар яратган.

Шундай қилиб, Абдулла Авлонийнинг «Алифбо», «Иккинчи муаллим» (1912) асарлари биринчи китобнинг баъвосита давоми ҳисобланади. Унда саводи чиққан ўқувчиларни ўқитмоқ мақсадида ахлоқий ҳикоялар, шеърлар парчалар келтиради. Шунинг учун ҳам у хрестоматик характерини эга.

Абдулла Авлонийнинг фалсафий, ахлоқий ва тилшунослик бўйича қарашлари кўпроқ 1913 йилда юқори синф ўқувчилари учун мўлжалланиб ёзилган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида акс этган.

Унинг фикрича, инсон ақл-фаросати, тили билан ҳайвондан фарқ қилади. «Ақл инсонларнинг пири комили, муршиди яғонасидур. Руҳ ишловчи, ақл бошловчидир... Ҳайвонлар ўзларига бўлақлар тарафидан келадурғон зулм ва жабрларни шох, тиш, тумшуқ ва тирноқлари ила қайтарурлар. Лекин ... ақл ва идрок соясида ўзига келадурғон зарар ва зулмлардан сақланур. Ер юзидаги ҳайвонларни асир қилиб, бўйнидан бойлаб, ипларини учинчи қўлларига берган инсонларнинг ақлидур».²

¹ Ю. Тоҳирий. Доно мураббий. «Тошкент оқшоми» газетаси, 1996 йил 10 ноябрь; Б. Қосимов. Абдулла Авлоний. Т., «Ўқитувчи», 1979, 4-бет.

² Абдулла Авлоний. Тошкент тонги, Т., Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 249—267-бетлар.

Муаллиф ҳар қандай миллатнинг муҳим белгиларидан бири тил бирлиги белгиси эканлигини, шунинг учун ҳам тилга эътибор-миллатга бўлган эътибор ва аксинча, тилни йўқотмоқ миллатни йўқотмоқ эканлигини таъкидлайди. Бу ҳақда Абдулла Авлоний куйидагиларни ёзади: «Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурғон ойнаи ҳаёти тил ва адабиётидир. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдур».¹

Шундай экан, ҳар бир миллат ўз тилига эътибор билан қарамоғи, унинг истиқболи учун қайғурмоғи лозимлигини баён қилади. Ўзбек тилининг арабий, форсий унсурлар билан тўлиб-тошиб кетганлиги, шунинг учун бу тилни ўз ички имкониятлари асосида ривожлантириш, халқ тилига яқинлаштириш зарурлиги кўрсатилади.

«Яхши қўшинингдан олгунча, ёмон уйингни қидир, демишар, — деб ёзади бу ҳақда Абдулла Авлоний. — Боболаримизга етушгон ва ярагон муқаддас тил ва адабиёт бизга ҳам қимлик қилмас. Ўз уйимизни қидирсак ва ахтарсак, йўқолганларини ҳам топармиз».²

Абдулла Авлоний ёшларни ўз тилига ҳурмат ва муҳаббат қўйиш, уни чуқур ўрганиш билан бирга, бошқа тилларни билишга ҳам даъват этади.

Муаллиф ижтимоий-руҳий тил ва хусусий, бевосита оқсаланган нутқни жуда чиройли ифодалар билан фарқлайди: «Умумий миллий тилни сақламоқ ила баробар хусусий, оғиз орасидаги тилни ҳам сақламак лозимдур»³. Бу билан Абдулла Авлоний тил ва нутқ ўртасида мавжуд бўлган умумийлик-хусусийлик диалектикасини очиб беради.

Муаллиф кишиларнинг алоқа воситаси бўлган тилга кинчалик эътибор лозим бўлса, бу тилдан фойдаланаётган шахслар тилига (нутқига) ҳам шунчалик эътибор кераклигини таъкидлайди. «Чунки сўз инсоннинг даража ва қамолтини, илм-фазлини ўлчаб кўрсатадурғон тарозусидир. Ақл соҳиблари кишининг дилидаги фикр ва ниятини, илм ва қувватини, қадр ва қийматини сўзлаган сўздан билурлар»⁴.

Шунинг учун ҳам Абдулла Авлоний ёшларни сўздан ўринли фойдаланишга, сўз қадрига етишга даъват этади. Чунки сўз инсоннинг қудратли қуроли, эзгуликка ҳам, разиликка ҳам сабаб бўлувчи тенгсиз воситадир. Ана шуни

^{1,2,3,4} Абдулла Авлоний. Тошкент тонги. Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1979, 249—267-бетлар.

ҳисобга олган ҳолда, Абдулла Авлоний ёзади: «Агар сўз ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлуб, ўзига ёки эшитувчига бир фойда чиқадурғон бўлмаса, асаларилар орасида қовоқари каби қуруқ гунғурламоқ фақат бош оғриғидан бошқа нарсани эмасдур. Бошимизга келадурғон қаттиқ кулфатларнинг кўни юмшоқ тилимиздан келадур».

Шундай қилиб, Абдулла Авлоний XX аср бошлариданги ўзбек маърифатчиларининг энг ёрқин ваъкилларида бири сифатида ўзбек миллий педагогикасининг шаклланишида, мактаб-маориф фаолиятини ислоҳ қилишда, янги дарсликлар яратишда катта хизмат қилган ҳолда, миллатнинг муҳим бир белгиси бўлган тилга ва бу қудратли воситани ўрганадиган тилшуносликнинг ривожига ҳам ўзининг улушини қўшди.

Ашурали Зоҳирийнинг лингвистик мероси

(1885—1937)

20—30-йиллар тилшунослигининг энг фаол вакилларида бири Ашурали Зоҳирийдир. У Қўқон рус-тузем мактабида, кейинчалик Қўқон ўқитувчилар семинариясида ўзбек тили ва адабиётидан дарс бериш билан бирга, «Садои Фарғона» (1914 йил), «Янги Фарғона» (1922—1928) газеталарида адабий ходим бўлиб ишлади. «Садои Фарғона», «Туркистон вилоятининг газетаси», «Янги Фарғона» газеталарида энг долзарб ижтимоий-сиёсий муаммолар бўйича мақолалар эълон қилди.

Даврнинг ажойиб маърифатпарвар олими сифатида 1917 йилда Қўқонда «Дорилмуаллимин» педагогика ўқув юртини ташкил этди.

Ашурали Зоҳирий педагогик фаолиятини журналистик ва илмий фаолият билан қўшиб олиб борди. Тилшуносликнинг турли масалаларига бағишланган мақолалари эълон қилинди. Айниқса, имло масаласи Ашурали Зоҳирий илмий фаолиятида марказий ўринни эгаллайди.

Янги очилган мактабларда болаларни имлога ўргатишда китоб бўлмаганлиги сабабли у 1916 йилда «Имло» китобини ёзади. Бу китобда илк марта араб графикаси асосидаги ўзбек ёзувида тўғри ёзиш қоидалари, пунктуацион қоидалар ўз ифодасини топди.

Асримизнинг 20-йилларида жадидизм вакиллари араб ёзувининг ўзбек тили фонологик тизимини ифодалай олмаслиги, шу билан бирга ҳарфлар шакли тез ёзишни таъ-

миллаш учун бир қатор ноқисликларга эга эканлигини, шунинг учун бу ёзувни ислоҳ қилиш лозимлигини баён қилдилар. Ашурали Зоҳирий гарчи араб графикасини ўзгартиришга қарши бўлса ҳам, 1926 йилда Бокуда бўлиб ўтган туркологлар съездида барча туркий халқларнинг лотин ёзувига ўтиши ҳақида қарор қабул қилингандан сўнг бу сиёсат билан баҳслашиш ортиқча эканлигини тушунди. Шу йили Самарқандда бўлиб ўтган республика тил-имло анжуманида Назир Туракуловнинг Боку таассуротлари бўйича матрузасидан сўнг сўзга чиққан Ашурали Зоҳирий лотин графикасига ўтиш жараёнида араб ёзувида ўз ифодасини топмаган ўзбек фонемалари учун махсус ҳарфлар белгилан масаласини кун тартибига қўйди.

Бу масалани кўтариб чиқиши ҳам Ашурали Зоҳирийнинг синчков фонолог эканлигидан далолат беради.

Ашурали Зоҳирий гарчи ўзини «пантуркист» ҳисобласа ҳам, лекин ўша даврда айрим «пантуркист»лар томонидан кўтарилган барча туркий тилларни бирлаштириш, умумтуркий тилни яратиш ғоясига қўшилмайди. Соф ўзбек тилининг тараққиёти учун курашади.

У ўткир публицистик мақолалари билан вақтли матбуотда иштирок этиш билан бирга, матбуот тилининг меъёранини ўрнатиш учун жон куйдиради. «Фарғона» газетасининг 1924 йил 21 июнь сонидан эълон қилинган «Олти йиллик ўзбек адабиёти (босма сўзи) га бир қараш» мақоласида шўролар даврининг дастлабки олти йилида матбуотнинг фаолияти ва матбуот аҳволи ҳақида фикр юритади. Вақтли матбуот тилида учрайдиган ўзбек тили учун ёт бўлган лексик бирликлар ва грамматик шаклларнинг қўлланилишини, айниқса, татар ва усмонли турк тилига хос шаклларнинг истеъмол қилинишини қоралайди. Жумладан, Туркистон йўртга ва ижроия кўмитасининг марказий органи бўлиб қолган «Иштирокиюн», «Қизил байроқ» газеталарининг 1921 йил бошларигача ҳам «соф ўзбекчалаша олмагани», «фақат Ғози Юнус муҳаррирлик қилгандан сўнг»гина ҳолати таъкидлайди. Бу газеталарнинг ўзбекчалаша олмаганлиги ва ўзбек ҳаётини холисона ифодалай олмаганининг бош сабаби унга ўзбек бўлмаган, ўзбек «муҳити, турмуши»дан бегона кишилар қўлидан чиқиб келгани бўлсатилади. Шунинг учун бу газеталар «адабий ёқдан фойда бермаганликлари сингари, маданий ва иқтисодий ёқдан ҳам» фойдаси бўлмаганлиги танқид остига олинади. Мухтор Башир муҳаррирлигида 1918 йилдан чиқа бошлаган

«Халқ дорилфунуни» газетасига баҳо берар экан, тилининг «ўзбекча аралаш татарча» эканлигини таъкидлайди.

1920 йил 9 апрелдан «Ёш бухороликлар» томонидан бир ойда икки марта чиқаришга мўлжалланган, лекин фақат уч сонигина дунё юзини кўрган «Тенг» номли журналнинг тили соф ўзбекча эканлиги ва «мундарижасининг муҳимлиги»ни маътайди.

Матбуот тилининг тобора меъёрлашиб бораётганлигини, лекин шундай бўлса ҳам, айрим газеталар шевачиликдан ва татарча элементлардан қутула олмаётганини, «бору», «келу», «борсамиз», «келсамиз», «қорайлар» сингари сўз шакллари ишлатилаётгани кўрсатиб ўтилади. Шу билан биргаликда, сўзларнинг ёзилишида хилма-хиллик учраётгани (масалан, қилалик-қилайлик-қилайлук-қилойлик, қандоқ-қондоқ-қандай каби), шунинг учун ҳам мутахассислар йиғилишиб, бундай шакллардан қайси бирини танлашни келишиб олиш зарурлигини таъкидлайди.

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1929 йил 29 март сонида муҳофаса тариқасида «Тил, атама ва имло баҳслари» рубрикаси остида босилган «Тил ва имло масаласи» мақоласида адабий тил ва жонли сўзлашув тили, улар ўртасидаги муносабат, адабий тилнинг таянч шевалари, атамаларининг аҳволи ва бундан кейинги истиқболлари, имло муаммолари ҳақида фикр юритади.

Муаллиф адабий тил билан жонли сўзлашув тилини бир-биридан фарқлар экан, адабий тилнинг барқарор, жонли тилнинг эса, аксинча, тез ўзгарувчанлик хусусиятига эга бўлишини кўрсатади. «Жонли тил» дейилишининг сабаби ҳам «тез суръат билан ўзгариши»да эканлигини таъкидлайди. Шу билан бирга, адабий тил муайян қоидаларга, меъёрларга бўйсунishi, жонли тилнинг эса эркинлигига ишора қилинади.

Барча газета, журнал, бадиий ва илмий асарлар адабий тилда ёзилиши, айни пайтда, жонли тилнинг ҳам ўз адабийети борлиги—бу адабиётни халқ адабийети дейилишини кўрсатиб ўтилади.

Ашурали Зоҳирий нима учундир адабий тилдан илмий тилни ҳам ажратади. Бу иккиси ўртасида унча фарқ йўқлигини, ҳар иккиси жонли тил билан зидланишини кўрсатади. У адабий тилнинг жонли тилга таяниши, ундан озикланиши лозимлигини, XV асрдан то XX аср бошларигача бўлган ўзбек адабий тилида бу муносабат бузилганлигини, адиблар томонидан жонли сўзлашув тили «қўпол тил», «қўча тили» саналиб, «адабий тилни унга яқинлаштириш — камчилик»,

чиқ тилида ёзишлик—қўполлик, деб эътиқод этилганини», бу тилда адабий, форсий элементлар жуда қўп қўлланганини, шунинг учун «чиғатой (ўзбек) адабиёти усмонли адабиёти сингари халқдан узоқлаша бошлагани, оддий халқ уни англай олмоғони, фақат ўқумишли, зиёли синф англай оладурғон бўлғони»ни таъкидлайди.

Дунёдаги аксарият маданий халқларнинг адабий тиллари билан жонли тиллари ўртасида яқинлик борлиги, «адабий тил жонли тил асосига қурилган»и ҳақида фикр юритади. Бу соҳада XX аср бошларидаги адабиёт тили жонли тилга анча яқинлашиб, ҳамиша муваффақиятга эришганлиги, шундай бўлишига қарамасдан, адабий тил бирлигида баъзан «бошвоқсизлик» кузатилаётганлиги, шу боис адабий тил муайян шевага таяниши лозимлигини баён қилади. Ана шундай таянч шева сифатида «Фарғона шеваси»ни тавсия этади. Бунинг бош сабаби сифатида «бу кунги ўзбек адабиётининг тили (ундаги баъзи бир маҳаллийчиликни эътиборга олмаганимизда) Фарғона шевасининг уни» эканлигини кўрсатади.

Ҳар бир уйғониш даврининг ўзига хос хусусияти шундаки, унда албатта, миллатнинг асосий белгиси бўлган тилга, тил софлигига эътибор кучаяди. Қаерда тилга эътибор кучайган жойда бошқа тиллардан сўз олиш муаммоси ўтарилади.

XX аср бошларидаги жадидчилик ҳаракатида ҳам худди шундай бўлди. XX асрнинг 80-йиллари охири, 90-йиллар бошларида ҳам худди шундай ҳаракат кузатилди.

Ашурали Зоҳирий ҳам имкон қадар ўзбек тилининг ўз ички имкониятлари асосида атамалар тизимини яратиш тарафдори бўлади. Унинг фикрича, «агар ажнабий сўзлар олинавурса, тилда софлик битта-битта, сал йилнинг ичида бошқа сўзлар у тилни қоплаб, танимаслик ҳолига келтиради ва ютади». Шунинг учун ҳам турмушга кириб келётган янги тушунчаларни ифодаламоқ учун «ўз тилимизнинг бойлигидан фойдаланмоқ»ни тавсия этади. «Агар бундоқ сўзлар у тилда топилмаса, оврупоча, арабча, форсийчадан олмоқ» лозимлигини уқтиради.

Масалан, телеграф, автомобил, завут, фабрика сингари сингиб кетган сўзларни «ўз ҳолига қўйиб, паровоз ўрнига ўтхона, электр ўрнига симчироқ, география ўрнига ер билиги, астрономия ўрнига юлдуз билиги, гидрология ва гидрография ўрнига сув билиги, петрография ўрнига тош билиги, аэрография ўрнига ҳаво билиги, минерология

ўрнига маъдан билиги, ботаника ўрнига ўсимлик билиги, агроном ўрнига экин билиги сингари атамаларни қўлланганга даъват этади.

Муаллиф кимё, физика, математика сингари фанлар, умуман, мактаб дарсликларида қўлланилувчи илмий атамаларни қатъийлаштириш, бунинг учун туркологлар қурултойини чақириб, шу қурултой қарори асосида иш тутини лозимлигини кўрсатади.

Ашурали Зоҳирий илмий атамаларнинг фавқулодда муҳимлигини эътиборга олиб, маориф вазирлиги ҳузурида атама қўмитаси тузиш мақсадга мувофиқ эканлигини таъкидлайди. Бугунги кунда Вазирлар Маҳкамаси қонинда атамақўм фаолият кўрсатаётганлиги Ашурали Зоҳирий орзусининг ушалишидир.

Имло масаласи Ашурали Зоҳирийнинг тилшунослик фаолиятида марказий ўринни эгаллайди. У рус олими профессор Афанасьевнинг орфографиянинг беш тамойили (асоси) мавжудлиги ҳақидаги фикрини маъқуллайди: 1) санъи (фонетик), 2) шаклий (морфологик), 3) тарихий-анъанавий, 4) чет сўзларни ёзмоқ асоси, 5) айрилма асос.

Ўзбек ёзувида эса, учинчи ва тўртинчи тамойилга таъкид келинганлиги, араб алифбосида биринчи тамойилни қўллаш мумкин бўлмаганлиги, бундан кейин латин ёзувига ўтар чоғида орфографик тамойилларни ҳам ўзгартириш, биринчи ва кўпроқ иккинчи тамойилга асосланган лозимлигини таъкидлайди. Масалан, «-ди, -дир, -дан» қўшимчалари жарангсиз ундош билан тугаган асосни қўшилганда -*ти, -тир, -тан* ҳолида талаффуз қилинса ҳам шаклий тамойил асосида -*ди, -дир, -дан* шаклини ёзиш мейёрлаштирилиши кераклиги, бу тамойил бошқа қўшимчалар имлосида ҳам етакчилик қилиши лозимлиги, шундангина турли ҳудудларда бир хил ёзишга эришиш мумкинлиги баён қилинади.

Ашурали Зоҳирийнинг лингвистик мероси ичида ўзбек тили фонетикасига доир мақолалари алоҳида қимматга эга. Унинг «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1929 йил 31 март кунинда «Тил, атама ва имло баҳслари» рубрикасида эълон қилинган мақоласида «Лаб оҳанги тўғрисида», «Чўзғилар тўғрисида», «Сингармонизм тўғрисида», «Бош ҳарф тўғрисида» баҳс юритилади.

Шуни таъкидлаш керакки, 20-йилларда янги алифбога ўтиш арафасида ўзбек тилининг унлилар тизимини белгилаш муҳим масалага айланди. Машхур тилшунос Я. Д. По-

Алиханов ўзининг «Фонетика ташкентского говора» асарида туркий тиллар фонологик тизимида рўй берган конвергенция, дивергенция ҳодисаларини очиб бериш асосида, Тошкент диалектида сингармонизм қонуниятини йўқолганлигини, олти унли фонема мавжудлигини кўрсатган эди. Ўзбек тилининг ҳам шунга асосланиши лозимлигини таъкидлайди.

Ғози Олим Юнусов, Ашурали Зоҳирий сингари бир тўғруқ ўзбек тилшунослари эса ўзбек тилида, айниқса, қишлоқ шеваларида сингармонизм мавжудлигини, унлилар эса қатор белгисига кўра фарқланишини, бу фарқланиш фонологик қимматга эга эканлигини баён қилдилар. Ашурали Зоҳирий ҳам ўзбек тилида сингармонизм мавжудлигини эътироф этади. Лаб оҳанги гарчи қирғиз тили даражасида бўлмаса ҳам, маълум даражада борлиги, лекин унинг қўшимчаларга таъсир қилмаслиги, ана шу белгини айрим омофонларни ёзишда фарқловчи белги қилиш лозимлигини кўрсатади. Масалан, *уруш* (от, ясама сўз) — *уриш* (фёъл), *ўрум* (биринчи ўрум беда) — *ўрим* (хандагим) каби.

Лекин *-дир, -тир, -лик* аффиксларини лаб унлиси қатнашган асосдан сўнг *-дур, -тур, -лук* (уқутур, тугуклук) тарзида ёзишни таклиф этган Қайом Рамазон фикрига эътироз билдиради ва қўшимчаларга лаб гармониясининг таъсири йўқлигини эътиборга олиб, морфологик тамойил асосида доим *-дир, -тир, -лик* ҳолида ёзишни тавсия этади.

Ашурали Зоҳирий ўзбек адабий тилида олти унли эмас, тўққизта унли мавжудлигини, лотин алифбосида ҳам ана шу тўққизта унли учун ҳарф олиниши кераклигини айтилади. Гарчи муаллиф бу фикрини далиллар асосида исботламаса ҳам, Фарғона (Андижон, Марғилон, Қўқон каби) шеваларида маъно фарқлаш учун хизмат қиладиган тўққизта фонема мавжудлигини ҳис қилади. Дарҳақиқат, унлиларнинг палатал белгиси Фарғонанинг бир қатор шеваларида бугунги кунда ҳам фарқловчи белги бўлиб хизмат қиладиган ва фонологик қимматга эгадир. Шу билан бирга, Ашурали Зоҳирий айрим муаллифларнинг тўққизтадан ортиқ унли фонемаларга эгаллиги ҳақидаги фикрларининг етарли исботланмаганлигини ҳам танқид қиладиган.

Ашурали Зоҳирийнинг ўзбек тилшунослигига қўшган муҳим хизматларидан бири бош ҳарфларни амалиётга киритиш ва бу ҳарфларнинг ишлатилиш уринларини қатъий белгилаб бериш бўлди.

Ашурали Зоҳирӣ араб, форс, рус тилларининг билан фони сифатида таржима луғатлар яратиш соҳасида ҳам катта хизмат қилди. Унинг 1927 йилда нашр этилган икки жилдали русча-ўзбекча мукаммал луғати рус-ўзбек тиллари таржима луғатчилигининг асоси бўлиб қолди.

Хуллас, Ашурали Зоҳирӣ даврининг забардаст зислиси, миллатнинг тараққиёти, истиқболи йўлида толмас курашчиси сифатида ўзбек тилининг бир қатор амалий масалаларини ҳал қилишда фаол иштирок этди. Айниқса, имло ва фонетика соҳасидаги кузатишлари ўзбек тилинусларининг ривожига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Абдурауф Фитратнинг лингвистик фаолияти

(1886—1938)

XX аср бошларида Марказий Осиёдаги маърифатпарварлик ҳаракатида Абдурауф Фитрат, сўзсиз, порлоқ қондуз каби ажралиб туради.

У араб, форс, рус, турк тилларини мукаммал билгани ҳолда, ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларини очиб беришга, ўзбек тилининг туркий тиллар тизимидаги ўрни ва бундан кейинги истиқболини белгилаб беришга ҳарикат қилди.

Аввало, ўзбек (чиғатой) тилининг бошқа тиллар тизимида тутган ўрни, имкониятлари қандай? Бу мустақил тилнинг бошқа тиллар билан муносабати қандай ва бундан кейин қай тарзда ривожланиши керак?

Фитрат бу саволларга жавоб берар экан, «Шарқ тарихи, адабиётида иккинчи ўрин тутқон турк адабиётининг энг муҳими, энг кўпи, энг қимматлиси чиғатой шевасидаги адабиёт» эканлигини таъкидлайди. Шунинг учун туркизмнинг ҳам туркий тиллар орасида энг юқори манқад туришини баён қилади.

Араб ва форс адабиётининг биринчи сарада туриши бу тилларнинг бойлигидан эмас, балки туркийлардан чиққан шоирларнинг, олимларнинг (масалан, Ибн Сино, Жалолiddин Румий, Форобий, Бедил ва бошқалар) араб ва форс тилларида ижод қилганликларида эканлигини кўрсатади.¹

¹ *Фитрат*. 1921 йил тил ва имло қурултойида сўзланган нутқ. — 1921 йил тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари. Т. 1922, 35—40 бетлар.

Тилимиз шарқ тилларининг биринчиси эканлигици шиллар билан исботлайди ва туркий адибларнинг кўпи араб ва форс тилларида ижод қилгани сабабли адабиёти-мизнинг иккинчи бўлиб қолганидан афсусланади.

Абдурауф Фитрат жонкуяр тилшунос сифатида 20-йиллар тил сиёсати қозонида қайнади ва туркий тилларни бирлаштириш сиёсатининг оқибатларини сезгани ҳолда, ҳар қайси туркий тилнинг умумий жиҳатлари бўлиши билан бирга, хусусий, ўзига хос жиҳатлари кўплиги, шунинг учун ҳар қайси туркий тил мустақил равишда ривожланиши ва ўз халқига хизмат қилиши лозимлигини аниқлади. Шунинг учун ҳам ўзбек тилининг бундан кейинги истиқболи ҳақида қайғурди.

Бу ҳақда «Сарф» китобида ёзади: «...Бутун турк дунёси учун «Бир ялпи тил» қабул этмак хайёллари билан овора бўлди. Тилимизни шунга тўғри юргузмоқ учун унумсиз тирюшди. Бу хайёлларнинг амалга ошмоғонини билгандан кейин ўз тилимизни тушуна бошладик. Бу йўлда биринчи олимни қўқонлик Ашурали Зоҳирий отди. Имло битик сўзини ёзиб чиқарди. Ундан сўнгра Тошкентда «Чигатой гуруни» очилди».

Фитрат 1919 йил 12 июнда «Иштирокиюн» газетасининг 132-сонида эълон қилинган «Тилимиз» мақоласида ўзбек тилининг тарихдаги аччиқ қисмати, узоқ йиллар араб ва форс тиллари таъсирида бўлиб келгани, лекин лексик-грамматик жиҳатдан бу тиллардан ҳеч қандай қолишмаслигини таъкидлайди. Унинг таъкидлашича, ҳар бир тилнинг бойлиги у тилдаги сўзларнинг кўплиги (қасрати каммот), ясаиш кенглиги (ундириш кенглиги), боғланиш имконияти (вусъати иштиқоқ), қоидаларининг мукаммаллиги (мукаммалияти қавоид) билан ўлчанади.

Туркча (ўзбек тили) буларнинг ҳар учаласи бўйича ҳам араб ва форс тилларидан қолишмаслиги, айрим ўринлардан улардан устун келишини таъкидлайди.

Эски ўзбек тилидаги арабизм ва форсизмларга муносабат масаласида жуда илғор позицияда туради. Ўзбекча эквиваленти бўлмаган араб ва форс сўзларини ўзбекчалаштириш асосида, яъни ўзбек тили фонетик ва грамматик қулишига мослаштириш асосида қабул қилишни тавсия қилади. Фитрат бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Ҳозирги тилимиздаги арабча, форсчалардан бир нечаси учун туркча эквивалентидир, десангиз тўғридир. Биз ҳам уларни чиқар-тириш эмасмиз. Уларни олурмиз, лекин ўзимизники қилур-

миз. Туркчалаштирамиз. «Қоида» нинг туркчаси йуқлар «Сарф» нинг-да туркчасини тополмадик. Иккисин дахи оғур миз. Лекин сиз каби «қовоиди сарфия» демасдан, «сарф қоидалари» дермиз»¹.

Турк (ўзбек) тилида ифодалаш имконияти бўлган араб-форс сўзларини туркчаси билан алмаштириш, бунинг учун ўзбек тилига меҳр-муҳаббат билан ёндашиш, унинг имкониятларини чуқур ўрганиш лозимлигини таъкидлайди. Шундай қилиб, Фитрат ўзбек тилидаги арабизм ва фидоизмлар масаласида прогрессив пуризм тарафдори бўлиб

Абдурауф Фитрат маърифатпарвар сифатида янги маърифатлар учун янги дарсликлар ёзади. Абдурауф Фитрат ташқари бошқа бир қатор маърифатпарварлар ҳам бу даврда ўзбек тилининг турли масалаларига бағишланган асарларини эълон қилдилар. М. М. Фаҳриддиновнинг «Туркча қоида» (Т., 1913), Элбекнинг «Битик йўллари» (Т., 1919) ва «Ёзув йўллари» (Т., 1921), Шорасул Зуннуннинг «Ўзбекча тил қоидалари» (Т., 1925), Мунаввар Қори, Қайюм Рамазон, Шорасул Зуннуннинг «Ўзбекча тил саботи» (Т., 1925) ва бошқалар.²

Лекин булар орасида Фитратнинг «Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба» номли китоби алоҳида қимматга эга ва у ўзбек тилшунослиги тарихида ўзбек тилининг фонетикаси сарф ва наҳвини изчил равишда тасвирловчи биринчи грамматикадир. Икки китобдан иборат (сарф ва наҳв) бўлган бу асар 25—30 йиллар ичида олти марта нашр қилинди ва бир неча йил давомида ўрта маълумотлиқ таълимда дарслик сифатида қўлланилди. Грамматика ва мундарижаси нуқтаи назаридан Оврупо тиллари мундарижаси андозаларига таянди. Бу грамматика кейинчалик бошқа грамматикаларнинг яратилишига асос бўлганлиги билан ҳам қимматлидир.

Абдурауф Фитрат ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларини очиб бериш, ҳар бир лингвистик ҳодисанинг моҳиятини ифодалай оладиган қатъий қоидалар яратиш лозимлигини таъкидлайди. Бу ҳақда у қуйидагиларни ёзади: «Тилимизнинг истеъдодли, бой бир тил бўлғонини қичқириб сўйладик. Бу тил дўққидир (қўполдир), бунинг ўрнига туркчанинг адабий бир шевасини олайлик, деган тил билмаслар билан курашдик, уларни енгдик. Бироқ ҳануз тилимизнинг белгили қоидаларини майдонга қўя олмадик».

¹ Абдурауф Фитрат. Чин севиш. Т, 1996, 240-бет.

² Қўрбонова М. Фитрат-тилшунос. Т, «Университет», 1996, 5-бет.

Шуни таъкидлаш керакки, ўзбек тили кўп шевали бўлган янги ўзбек адабий тили қандай бўлиши, қайси шеваларга кўпроқ таянмоғи лозим, деган муаммо бу даврда муҳим масалалардан эли.

Фитрат бу муҳим масала бўйича фикр юритиб, шаҳар шеваларига араб, форс тиллари таъсири кучли эканлиги, шунинг учун бу шеваларга эмас, балки қишлоқ шеваларига таяниш лозимлигини баён қилади. «...Бизнинг шаҳарларимиз кўплаб йиллардан бери араб, форсий адабиётининг таъми остида яшайди. Шунинг учун бизда шаҳар тили булғондир. Тилимизнинг соф шаклини даладаги эл-аймоқлардан кўра оламиз.»

Шунинг учун «эл-аймоқлар орасида уларнинг жон озиғи бўлиб турғон» дostonлар, эртаклар, маталлар, лапарлар, ашула-қўшиқларни халқ оғзидан қандай талаффуз қилинса, шундайлигича ёзиб олиш, уларни синчиклаб ўрганиш ва шу асосда маълум илмий хулосага келиш лозимлигини кўрсатади.

Фитрат юқоридаги фикрлари асосида сингармонизмли шевалар ўзбек адабий тилининг таянч шевалари бўлиши керак, деган хулосага келади. Ўзбек тилининг фонетик тизими, морфологик тузилиши ҳақида фикр юритилганда ҳам ана шу бош тамойилдан келиб чиқилади.

Фонетик қарашлари

Абдурауф Фитрат замонасининг етук мутафаккири сифатида Шарқ ва Оврупо тилшуносларининг қўлга киритган ютуқларидан бохабар бўлди.

Унинг фонетик қарашлари ўзбек имлосига бағишланган бир қатор мақолаларда ва «Ўзбек тили қоидalари тўғрисида бир тажриба. Сарф» асарида ўз ифодасини топган.

Олим фонема ва унинг вариантлари ўртасидаги муносабатни яхши англайди. Ҳар қандай фонема реал талаффуз қилинганда ёндош товушлар таъсирида турли ўзгаришларга учраши мумкинлиги, лекин уларнинг ҳаммаси бир умумий фонеманинг вакиллари эканлигини пайкайди. Аввало, ўзбек тили фонемаларини акустик-артикуляцион хусусиятига кўра икки катта гуруҳга бўлади: унлилар ва унсизлар. Бу ўзаро зидланган атамалар фонемаларнинг акустик белгисига кўра таснифланишини жуда тўғри акс эттиради. Соф ундан иборат бўлган фонемалар унлилар, овозга эга бўлмаганлар эса унсизлардир. Акустик жиҳатдан ун белгисига кўра бу икки синф икки кутбни ташкил

йўгон
(орқа қатор)

а
ў
у
и

ингичка
(олд қатор)

э
ө
ү
і

Бу билан бирга, йўгон-ингичкалик белгиси бўйича таълимига эга бўлмаган «э» унлисининг ҳам мавжудлигини, жами ўзбек тилида 9 унли фонема борлигини кўрсатиб қилади.

Ингармонизм қонунияти сўз ясалиши ва сўзларнинг фонологик шаклига ҳам таъсир этишини, шу қонуният асосида қўшимчалар ҳам йўгон ва ингичка вариантларга бўлиши, йўгон вариант йўгон ўзакларга, ингичка вариант эса ингичка ўзакларга қўшилиши, шу асосда оҳангнинг амал қилиши ҳақида фикр баён қилади. Маънавий, *син-* ўзаги йўгон бўлгани учун унга қўшимчаларнинг ҳам йўгон варианты қўшилади *синган, синмоқ, синиқ* ва *мин-* ўзаги ингичка бўлгани учун унга қўшимчаларнинг ингичка варианты қўшилади: *минган, минмак*. Фитрат ингармонизмни шеваларга кўпроқ эътибор берганлигини, ўзбек тилидаги лабланмаган, кенг «о» фонемасини асос қилиб, тақил фонема сифатида эътиборга олмайди. Демак, *ота, она, оз, оч* сингари сўзларнинг олдида келган фонема ўзбек тилининг фонемаси сифатида қаралмайди. Натижада *бор—бар, бос—бас* сингари сўзлардаги унли фонема-ларнинг фарқловчи белгилари амалда рад этилади.

Фитрат ўзбек тили фонологик тизимидаги фонемалар нутқ жараёнида бир қанча вариантлар орқали намоён бўлишини, нутқ жараёнида турли хил фонетик ўзгаришлар рўй беришини кўрсатиб беради. «Сарф»да «товуш ўзгаришлари» сарлавҳаси остида фонетик ҳодисаларнинг баён қилиниши ўша давр тилшунослиги учун катта воқеа бўлди.

Олим фонетик ҳодисаларни талаффуз қулайлигига интилиш натижаси эканлигини таъкидлайди. Ҳар қандай фонетик ўзгаришлар замирида қулайликка интилиш ётиши ёш грамматикачилар мактаби вакиллари ва Е. Д. Поливанов асарларида алоҳида таъкидланади¹. Бу эса, Фитрат-

¹ Поливанов Е. П. Где лежат причины языковой эволюции? — «Статьи об объеме языкознанию» М., 1968., с. 75.

нинг ёш грамматикачилар мактаби ғоялари билан кўнрақ даражада таниш эканлигидан гувоҳлик беради. Унинг асосчиси Е. И. Поливанов билан ёнма-ён ижод қилгани маълум.

Фитрат қуйидаги фонетик шароитларда товуш ўнликлари рўй беришини кўрсатади:

1) *ўғул, ўрун, кўнгул, буйур* сингари икки бўғинли сўзларга қўшимчалар қўшилиб келганда, иккинчи бўғиндаги унлининг тушиб қолиши баён қилинади. Масалан, *ўғулни, ўруни, буйруқ* каби;

2) асос қисми «п», «т», «ч», «х», «к», «с», «ш» билан жарангсиз ундош билан тугаган сўзларга «д», «л» сингари жарангли ундош билан бошланувчи қўшимчалар қўшилса, қўшимчадаги жарангли ундошларнинг «д», «л» сизланиши айтилади. Масалан, *тоштим, очтим, боққа, очкучи, оскучи; эшиткан, ичкан, тешкан* каби. Иккинчи ёзувда жарангли ҳолда ёзилиши таъкидланади.

3) «қ», «ғ» ундошлари билан тугаган сўз асосига «т» қўшилиш келишиги қўшимчаси қўшилганда «ғ» ундошининг «қ» га айланиши кўрсатилади: *тоғ—тоққа, боғ—боққа* каби.

4) «қ», «к» каби жарангсиз ундош билан тугаган икки бўғинли сўзларга эгалик қўшимчаси қўшилганда, иккинчи унли ўртасида қолган «қ», «к» ундошларининг жаранглиланиши таъкидланади: *тупроқ—тупроғим, ойоқ—ойоғим, тилак—тилагим* каби;

5) нима сўзининг қисқароқ шакли *не* сўзига *учун*, *мак* кўмакчи сўзлари қўшилганда кўмакчи сўзлар бошланувчи унлининг тушиб қолиши айтилади: *не учун — нечун, макка — маккай* каби.

Фитрат кўрсатиб берган юқоридаги фонетик ҳодисалар ҳозирги кунга қадар ҳам дарсликлан-дарсликка кўчириб юрилди.

Фитратнинг фонетик қарашларидан муҳими унинг ҳақидаги илк таълимотидир. Урғу тушунчасини босим асоси билан ифодалайди. Унинг фикрича, босим кўп бўғинли сўзлардаги бўғинлардан бирининг бошқасидан кучлироқ талаффуз қилинишидир. Фитрат ҳар бир сўзнинг, албатта, босимли бўлишини, босимнинг одатда, сўзнинг охириги бўғинига тушишини, шу билан бирга айрим қўшимчалар босим олмаслигини таъкидлайди. Бу ҳодиса кейинчалик А. Фулом томонидан махсус ўрганилди ва Фитрат фикрларининг кўпи тасдиқланди.

Морфологик қарашлари

Фитрат сўз туркумлари, сўзларнинг грамматик катего-
риялари ҳақида ҳам изчил маълумот беради.

Ҳар бир тилнинг морфологиясида сўз тушунчаси мар-
казий ўринни эгаллайди. Фитрат ҳам «Сарф» асарида сўз
тушунчасида тўхталади. Олим сўз тушунчасига ономоси-
лик нуктаи назардан, яъни объектив оламдан унинг
қайд қилинган образининг онгда акс этиши орқали бу умум-
лашган образнинг муайян моддий восита—товушлар сил-
ла ва оҳангларида ифодаланиши нуктаи назаридан ёндашади.
Унинг фикрича, «мийаларимизда туққан «ўй» ни бир-
бирига билдирмак учун энг буйук қуролимиз гапдир.
Унингизни ўйласангиз, ҳайвонлардан бирини (отни)
ёки қўни, қўни, у ҳайвон устига ерлашмак учун бўлгон тебра-
ни, қўни, қўни ўйласангиз, уч маъно ўйлаган бўлурсиз. Бу уч
маънони бирлаштириб, бир-бирига боғлаб, ўзингизнинг
қўни минганингизни ўйлаганда, мийангизда бир «ўй» туқ-
қолди. Шу ўйни бир кишига билдирмоқчи бўлсангиз,
«отни от миндим» деб қўясизким, бу айтканингиз бир
гапдир. Қўринадиким, йўқоридаги ўйда уч маъно бўлга-
н гапни, у ўйни билдиргучи «гап»да уч сўз бор: «мен, от,
миндим».

Фитратнинг юқоридаги фикрларидан, сўзга ҳам, гапга
ҳам «маънодан шаклга» тамойили асосида ёндашганини
қайд қилиш қийин эмас.

Фитрат сўзга маъно-моддий асос-оҳанг-урғулардан таш-
қил топган мураккаб бир бутунлик сифатида ёндашади. У
«Унинг сўз бўлиши учун маъно билдириши, оҳанг ва
урғу билдириши лозим»лигини таъкидлайди. Қўшимчалар
«Омустақил маъно, оҳанг ва босимга эга бўлмагани учун
сўз бўла олмаслиги» ни таъкидлайди.

Фитрат оҳанг деганда ҳар бир сўзни «йўғон» ва «ингич-
ка»лик белгисига эга бўлишини тушунади. Ана шу белги-
лар асосида сўзга шундай таъриф беради: «Сўз бир маъно-
ни билдирган, ўзига махсус оҳанги ва босими бўлган то-
вушлар тўдасидир».

Сўзларни семантик тамойил асосида, яъни қандай маъ-
нони билдиришига кўра от, сифат, сон, феъл, олмош ва
қўмакчиларга ажратади. Қўринадиким, сўзларни лексик-
грамматик гуруҳларга таснифлашда араб тилшунослиги
таъналаридан четлашган ҳолда Оврупо тилшунослиги
таъналарига асосланади.

Фитратнинг таърифига кўра, «билдирган маъно билан бўлиб тақалгон сўз от» дейилади. Отларнинг ҳаммаси ҳаммаликдаги «кўзга кўринарлик нарсани» ифодалаши шундан. *Эс, қайғу, зулм* каби «маъноси кўзга кўринмас от» лар ҳам мавжудлиги таъкидланади. Бу билан олим отларни маъно жиҳатидан аниқ ва мавҳум турларга ажратиб ишора қилади.

Шунингдек, Фитрат отларнинг ясама турлари ҳам бўлиши, шунга кўра туб ва ясама отларга бўлинишини кўрсатади.

Ясама отлар маълум ясовчи қўшимчалар ёрдамида туб ва от бўлмаган бошқа сўзлардан ҳосил қилинишини кўрсатади.

Ясама отларни, ўз навбатида, маъносига кўра қўшимчаларига турларга ажратади.

Отларнинг кичрайтириш шакллари ҳақида дастлабки маълумот берилади. Фитрат отларнинг бундай шаклларидаги «кичикланган отлар» деб номлайди. Унинг фикрича «бир нарсани, ё бир кишини сийламак ё кичиклигини кўрсатмак учун унга берилган отга «кичикланган от» дейилади. Кичикланган отлар йасамок учун отга *-ча, -гина, -гина, -кина, -қина* қўшиладир: *оғача, китобча, келинча, қизғина, қушқина* каби. Шунингдек, *-чиқ, -чоқ, -чак*, қўшимчалари билан кичрайтириш шакллари ҳосил қилиш мумкинлиги, лекин улар кам истеъмолда эканлиги таъкидланади: *қизалоқ, келинчак, қопчиқ* каби.

Отлар тузилишига кўра содда ва қўшма отларга бўлинади. Қўшма отга қуйидагича таъриф берилади: «Икки ё ёки бир сифат билан бир от қўшилиб, бир нарсанинг оти бўлганда қўшма от дейиладир». Қўшма отларнинг қўшилиб ёзилиши баён қилинади. Масалан, *ойболта, оқсақим* каби. Шунингдек, *маориф идораси, марказий ижроия қўмитаси* сингари икки-уч сўздан ташкил топган ва уларнинг ҳар қайсиси ўз маъносини сақлаб қолган отлар ҳам қўшма от саналиши ва улар ажратиб ёзилиши таъкидланади.

Отларнинг грамматик категорияларидан фақат сон (бирлик-кўплик) категорияси ҳақида қисқача фикр юритилди. *-лар* қўшимчаси бирлик сондаги отларга қўшилиб кўплик ифодалаши айтилади. Масалан, *қоғоз-қоғозлар, учқич-учқичлар, йоғин-йоғинлар* каби.

Шуналай қилиб, Фитрат отларни маъносига кўра ўрин, отларнинг отларига; тузилишига кўра содда ва қўшма отларга бўлади. Грамматик шаклига кўра эса бирлик-кўплик ва синтактик отларни ҳамда отларнинг кичрайтириш-эркайтириш шакллари ажратади. Отларнинг энг муҳим грамматик категориялари саналувчи эгалик ва келишик категориялари ҳақида фикр юритилмайди.

Сифат

Фитрат сифатга таъриф бериб ўтирмай, тўғридан-тўғри сифатнинг туб ва ясама турларга бўлиниши ва ясама сифатларнинг ҳосил бўлиш йўллари ҳақида фикр юритади. Унинг фикрича, ясама сифатлар қуйидагича ҳосил бўлади:

1) *-ли* қўшимчаси ёрдамида: *билимли, отли, оқчали, энли* каби;

2) *-сиз* қўшимчаси ёрдамида: *оқчасиз, билимсиз, отсиз* каби;

3) *-ки, қи, -зи, -ғи* қўшимчалари ёрдамида: *ташқи, ички, кичи, шаҳардаги, кейинги, бурунги* каби;

4) *сарғимтил, қизғимтил, кўкимтил* каби бўёқнинг куч-заъимлигини билдирувчи сифатлар сифатдан *-(и)мтил* қўшимчаси қўшиш билан ҳосил қилиниши айтилади. Шунингдек, *-иш* қўшимчаси ёрдамида ҳам юқоридаги каби маъноли сифат ҳосил қилиниши таъкидланади. Масалан, *ёриш, қизғиш, кўкиш, оқиш* каби.

5) *-ма* қўшимчасини қўшиш билан «бир нарсанинг бир турли ишлатилганини билдиради»ган сифат ҳосил қилиниши: *йозма китоб* (йозилган китоб), *босма китоб* (босилган китоб), *қўшма от* (қўшилган от) каби.

Бундан ташқари шахс оти ясовчи *-чи*, исми фоил ясовчи *-вчи* ҳамда замон билдирувчи *-моқчи* ва *-макчи* қўшимчалари ҳам сифат ясовчилар қаторида берилади: *темирчи, кўмирчи, йозучи, босучи; йозмоқчи, кетмакчи, ўқимоқчи*.

Фитрат сифатларнинг ясалиши ҳақида тўхталар экан, ясама сифатларни маъносига кўра нисбат сифати, ўртоқлик сифати, жинс сифати ва ўхшатиш сифатларига бўлади.

а) *-ий, -вий* қўшимчалари ёрдамида ҳосил бўлган сифатлар *нисбат сифати* саналади: *адабий журнал, тарихий сўз, фанний мақола* каби.

б) отлардан *-дош, -даш* қўшимчаси қўшиб ясалган сўзлар *ўртоқлик сифати* ҳисобланади: *қўлдош, мунғдош* каби.

в) икки отдан биринчиси иккинчиси билдинганини билдирган сўзлар *жипс сифати, кумуш қошиқ, темир совут, олтин улуш каби*

г) каби, ўхшаш, -дек, -дай, янглиғ, сингари билан келган отлар *ўхшатиш сифати* ҳисобланади. *каби йузи, оловдай кўзи.*

Фитрат сифатларнинг кучайтирув шаклларида ҳамма сифатлар қаторида беради ва улар «бир нарсага сифатига куч бериб айтилган сўзлар» сифатида қаралади. *поқ, йоп-йолонғоч, қоп-қора, қип-қизил каби*

Сифатларда белгининг даражаланиши ҳисобланган лум фикрлар баён қилинади. Жумладан, сифатнинг *рак* шакли ҳақида фикр юритар экан, «бир сифат иккинчи нарсадаги шу сифатдан ортиқ бўлмаганини дириши» айтилади: *Карим йахши, Жума йахшироқ, кескин, қилич кескинроқ; онглироқ, билимсизроқ каби*

Шунингдек, отлардаги каби сифатларда ҳам *ланган сифат»* ни ажратади ва бундай сифатлар *гина қўшимчалари* ёрдамида ҳосил бўлиши кўрсатилади. *йахшигина, каттагина каби.*

Фитрат сифатларнинг муҳим белгиси сифатида «унинг отнинг белгисини билдириши»ни ажратади. Шунинг ҳам «феълдан бурун келган сифатлар сифат эмас, феъл деб аталишини таъкидлайди. Лекин унга махсус тўғриси майди.

Сон

Сонлар предметнинг (нарсаларнинг) миқдорини, қанчалигини билдирувчи сўзлар гуруҳи сифатида қарилади. Сифатлар нарсаларнинг қандайлигини билдирса, сонлар қанчалигини билдириши билан улардан фарқланади. Ҳар иккиси ҳам нарсанинг белгисини билдирганлиги ва предмет билан биргаликда тасаввур қилинганлиги учун уларни сифатлар қаторида ўрганиш мумкинлигини айтади.

Сонларни ҳам туб ва ясама турларга ажратади. Туб сонлар саноқ сонлар ҳисобланади ва уларга *бир, икки, уч, тўрт, ўн, йигирма, қирқ беш* каби сонлар киритилади.

Ясама сонлар маъноси ва ясовчи қўшимчаларига кўра

- 1) сира сон,
- 2) улуш сон,
- 3) чама сон,

сонларга бўлинади.

сонларга *-(и)нчи* қўшимчаси қўшилишидан ҳосил бўлган сонлар **бир** сонлар қаторига киритилади: *биринчи*,

сонларга *-(а)р, -тадан* қўшимчалари қўшилишидан бўлган сонлар **улуш** сон ҳисобланади: *бирор тан-гирма қаламдан, учар дафтар, битар китоб; бир-инчи, бештадан дафтар* каби.

қўшимчаси қўшилган ва «чин сонларни англатиш маънасида айtilғон» сонлар **чама** **сонлар** саналади: *икки китоб, юзлаб киши, йигирмалаб бола* каби. Шу-нча, *икки* саноқни бирга қўшиб айтқонда ҳам **чама** саналади: *икки-уч талаба, йигирма-ўттиз уй* каби.

сонларга *-ов* қўшимчаси қўшилишидан **санал-ган** сон ҳосил бўлиши айтилади: *биров келди. Улар учов-дафтар*. Бундай сонларни сифатлар қаторида эмас, балки қаторида ўрганиш лозимлигини таъкидлайди.

сонларга *-ала* қўшимчаси қўшилишидан ҳосил бўлган сон **ўртоқлик** **сон** деб ҳисобланади. Чунки бундай сонлар «бир ишни бирдан ортиқ кишиларнинг ўртоқла-ниши билан қилганларини билдиради». Масалан, *Биз иккаламиз-дан, Улар учаласи қолди* каби. Бундай сонларни ҳам худди саналмишсиз сон каби исмлар қаторида санамоқ йахши»-ни таъкидланади.

сонларга *-ларча* қўшимчаси қўшилиб, «санал-мишларни ошириброқ кўрсатиши учун ишлатиладиган» сонларга **оширма** **сон** дейилади: *йузларча, мингларча* каби.

Булардан ташқари, ҳозирги кунда **нумератив сўзлар** қаторида ўрганилаётган ўлчов билдирувчи сўзлар билан бирга қўлланилувчи сонларни бир бутун ҳолда ўлчов сон-лари деб ҳисоблайди. Масалан, *бир йутум сув, ўн қоп арпа, бир чеким тамаки, икки қадоқ узум* каби бирикмаларда *йу-тум, чеким, қадоқ* сўзлари «**ўлчов отлари**» саналади. Улар-дан кейин келган *сув, арпа, тамаки, узум* сўзлари эса, ўлчов сонларининг саналмиши ҳисобланади.

Муаллиф сонларнинг кўплик шакли билан кела оли-ши ёки олмаслигига ҳам алоҳида тўхтайти. Саноқ, сира, **чама**, ўлчов сонлар ва бу сонлар қўшилган саналмишлар кўплик шакли *-лар* билан қўлланилмаслигини таъкидлайди.

Саналмишсиз, оширма сонлар ва бу сонлар келган отлар кўплик шакли -лар билан келган отларнинг кинлигини кўрсатади: *Болаларнинг учовини кўрдим; Учаларнинг учовларини кўрдим; Уларнинг учаларини кўрдим; юз мингларча одам келди; юз мингларча одамлар келди; юз мингларча одамлар келди; юз мингларча одамлар келди.*

Феъл

Фитрат феълга мазмуний ва грамматик нуқтай билан ёндошади. Феълнинг ҳаракат билдиришининг ҳаммаси ва замон грамматик маъноларини билдирувчи шакллар эга бўлишини куйидагича баён қилади: *«Ҳар бир феъл иш билан унинг ишловчиси ҳамда бир замонни билдиради»*. Феълнинг бу уч жиҳати унинг уч «бутоғи» саналади. Бу бутоқнинг ўзгаришига қараб, феъллар турли ўзгаришларга учраши кўрсатилади.

«Ҳаракат» тушунчаси «иш» атамаси билан, «шахс» тушунчаси «ишловчи» атамаси билан номланади. Масалан: *«Иш ишловчи томонидан ишланса, «мен ёздим» дейилган; Эшитувчи томонидан бажарилса, «сен ёздинг» дейилган;»* деб баён қилинади.

Феълнинг шахс грамматик категорияси олти шаклга бўлинишига олишнинг таъкидлайди ва бу олти шаклнинг куйидаги олти рақам билан ифодаланиши маъқул кўради:

Бирлик

- 1 — *ёзди*
- 2 — *ёздим*
- 3 — *ёздинг*

Кўплик

- 4 — *ёздилар*
- 5 — *ёздик*
- 6 — *ёздингиз*

Шунингдек, муаллиф феълни бўлишли ва бўлишсиз феълларга ажратади. Бўлишсиз феъллар -ма кўшимчаси орқали ҳосил бўлишини кўрсатади:

Бўлишли

- 1 — *келди*
- 2 — *келдим*
- 3 — *келдинг*
- 4 — *келдилар*
- 5 — *келдик*

Бўлишсиз

- келмади*
- келмадим*
- келмадинг*
- келмадилар*
- келмадик*

Шундай қилиб, Фитрат феълнинг шахс, сон, бўлишли-бўлишсизлик ва замон категорияларига эга эканлигини ҳақида маълумот беради.

парадигмасида биринчи рақам билан III шахс-
 биринчи ҳам характерлидир. Бу ўринда муаллиф
 биринчи шахс маъносини ифодаловчи кўрсаткичга асос-
 лан. Худди отларда келишикларнинг бош шакли (нол
 шакл) биринчи ўринда берилгани каби, феълларнинг
 парадигмасида ҳам I ва II шахс қўшимчалари қўши-
 лган асос бўлган шакл бош шакл (нол шакл) сифати-
 билан биринчи рақам билан бериллади.

Шарт замон маъносини ифодалашига кўра, феълни уч
 замонга ажратади: сўнгги замон, ҳозирги замон ва ўтган
 замон. Бу феълларнинг ҳар қайсисига алоҳида-алоҳида тўхта-
 лар. «Сўнгги замон» феъллари, ўз навбатида, буйруқ, ке-
 лма, шарт, ўтинч, қўзғатиш феълларига бўлинади.

Феълларнинг бўлишли ва бўлишсиз «туб шакли» буй-
 руқ феъллари деб юритилади. Масалан, *кел, кет; келма,*
кетма каби. Бу феълларнинг шахс-сон ўзгаришига кўра
 икки шаклга эга бўлиши таъкидланади.

Буйруқ маъносини кучайтириш мақсадида II шахс феъл-
 ларига *-гил, -ғил* қўшимчалари ҳам қўшилиши мумкинли-
 гини кўрсатади: *кел-келгил, кетгил, борғил* каби. Шунингдек,
борайин, келайин, келмайин, кўрайин каби.
 Бунинг бу маънонинг фақат I шахс шакли ҳақида фикр юри-
 тилади. Қолган икки шахс шакллари назардан четда қолади.

(а)р ва -(а)жак шакллари қўшилган феъллар **келажак**
феъллари ҳисобланади ва ҳар икки шаклнинг шахс-сон,
 бўлишли-бўлишсизлик парадигмасини беради:

1 — <i>йозар, йозмас</i>	4 — <i>йозарлар, йозмаслар</i>
2 — <i>йозарман, йозмасман</i>	5 — <i>йозармиз, йозмасмиз</i>
3 — <i>йозарсан, йозмассан</i>	6 — <i>йозарсиз, йозмассиз</i>

шунингдек,

1 — <i>йозажак, йозмайажак</i>	4 — <i>йозажаклар, йозмайа-
жаклар</i>
2 — <i>йозажакмен, йозмайажакмен</i>	5 — <i>йозажакмиз, йозмайа-
жакмиз</i>
3 — <i>йозажаксен, йозмайажаксен</i>	6 — <i>йозажаксиз, йозмайа-
жаксиз</i>

-гай, -ғай қўшимчаси қўшилган феъллар **ўтинч феълла-
 ри, -са** қўшимчаси қўшилган феъллар **шарт феъллари**, шарт
 феълларига *-чи* қўшилган феъллар эса **қўзғатиш** феъли
 ҳисобланади. Масалан, *йозса-чи, йозмасам-чи* каби.

ушбу	ушбулар
мана	мановлар
мана бу	мана булар
мана у	мана улар
у-ул	улар-унлар
уша-ушал	ушалар
ана	ановлар
ана у	ана улар

3) сўраш олмошлари

Ким, нима, қачон, қайда, қайоқ, қанча, неча, нучун, нечун, нега каби.

Фитрат кўмакчи сўзлар ҳақида ҳам алоҳида тўхталиш керак. Ҳозирги тилшуносликда юклама, боғловчи, кўмакчилар ҳамда модал, ундов сўзлар таркибида ўрганилаётган лисиний бирликларнинг ҳаммаси кўмакчи сўзлар атамаси остида берилади.

Бундай сўзлар маъноларига кўра бир неча турга таъсифланади:

1) кучайтириш кўмакчилари: *асру, жуда, ҳеч, албатта, асло, сира, энг, буткул, худди;*

2) ўрин кўмакчилари: *ора, ичра, уза, узра;*

3) қаватлов кўмакчиси: *тағин, дахи, билан, -ла, пана, ҳам,-да;*

4) шарт кўмакчилари: *йўқса, агар, агарчи;*

5) аниқсизлик кўмакчилари: *балким, йо, йоки, йохуд;*

6) орзу кўмакчилари: *кошки, шойад;*

7) ҳасрат-армон кўмакчилари: *эссиз, афсус, аттанг;*

8) ҳол кўмакчилари: *айниқса, хусусан, умуман, зотан;*

9) нисбат кўмакчиси: *сайин;*

10) чеклаш кўмакчилари: *-гина, -ғина, -кина, -фақат;*

11) чиқариш кўмакчилари: *бироқ, лекин;*

12) тафсир-изоҳ кўмакчилари: *-ким, -ки;*

13) сабаб кўмакчилари: *учун, чунки;*

14) чама кўмакчиси: *-ча (йигирматача);*

15) туйғу кўмакчилари: *оҳ, уй, ой* ва бошқалар.

Юқоридагилардан шундай хулосага келиш мумкинки, ҳали ёрдамчи сўзлар, модал ва ундов сўзларнинг ўзига хос хусусиятлари фарқланмайди.

Фитрат ҳозирги ўзбек тилшунослигида отларнинг келиши категорияси таркибида ўрганиладиган келиш шакллари барча сўз туркумларидан кейин алоҳида белгилар атамаси остида беради ва улар орасига сўроқ юклимаси ҳам киритилади:

ми сўров белгиси;
нинг қараш белгиси;
ники, -ниқи қараш белгиси;
-га, -ка, -ға, -қа бориш белгиси;
ни тушиш белгиси;
дан чиқиш белгиси;
да ўрин белгиси.

Шундай қилиб, Фитрат «Сарф» асарида ўзбек тилининг морфологиясини мумкин қадар изчил ёритишга ҳарат қилади. Бироқ бу илк тажриба бўлганлиги сабабли бир қатор ҳодисалар талқинида янглиш фикрлар учрайди, айрим морфологик категориялар эса ўз талқинини топмайди. Лекин бу камчиликлардан қатъи назар, мазкур асарнинг яратилиши ўзбек илмий тилшунослигининг шаклланишида, сўзсиз, пойдевор вазифасини бажарди.

Синтактик қарашлари

Фитратнинг синтактик қарашлари унинг «Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Наҳв» асарида ўз аксини топган.

Бу асар ҳақида «Ўзбек наҳви тўғрисида менинг бир тажрибамдир», дейди муаллиф. Ҳали ўзбек тили синтаксисининг мундарижаси белгиланмаган, синтактик тушунчаларни ифодаловчи атамалар тизими изга солинмаган бир даврда мазкур асарнинг вужудга келиши ўзбек тилшунослиги тарихи учун катта воқеа эди.

«Наҳв» «бутундан қисмга» тамойилига амал қилади. Шунинг учун ҳам синтаксиснинг асосий ўрганиш бирлиги бўлган гап ҳақида маълумот беришдан бошланади.

Гап мақомини белгилашда мантиқий йўналишнинг таъсири сезилади. «Бир фикр, бир ўй англатувчи сўз қўшуми»ни гап ҳисоблайди.¹

Қизиғи шундаки, гап ҳақида умумий маълумот берилгандан сўнг, пунктуацион маълумот беришни лозим деб билади. Пунктуацион белгилар гапдан англашилиши лозим бўлган фикрнинг ёзувда тўғри ифодаланиши учун ёрдам бериши Фитратни шундай йўл тутишга даъват этади. Пунктуацион белгилар «туруш белгилари» атамаси билан номланади. Фитрат 12 та тиниш белгиси ва уларнинг вази-

¹ *Фитрат*. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Иккинчи китоб. Наҳв. 4-босма. Ўздавнашр. Самарқанд-Тошкент, 1930, 5-бет.

фаси ҳақида маълумот беради. Булар қуйилган тартибда: нуқта (.), нуқтали вергул (;) «бир тиниш билан», вергул (,) «ярим тиниш атамаси билан» ишлатилиши; сўроқ белгиси (?), ундаш белгиси (!), қўш сўз белгиси («»), йойлар ({}), тўртқўл ёйлар [[]], уяқ белгиси ({}), чизик (—), нуқталар (...).

Араб ёзувида тиниш белгиларининг ишлатилиши ишлатилмаганлигини эътиборга олсак, Фитратнинг нутқни меъёрлаштириш учун тиниш белгиларининг қандайдар катта аҳамияти борлигига алоҳида диққат қилиш зарур. Буни тушуниш қийин эмас.

Гап бўлаклари ҳақида гап кетганда, Фитрат Араб тилининг атрибутив мантиқига асосланган синтактик назарини қўяди ва кесим билан эгани **бош сўзлар** таркибига киради («Наҳв», 6-бет).

Характерлиси шундаки, анъанавий Оврупо тилининг лиги таъсирида кесим билан эгани бош сўзлар (яъни бўлаклар) ҳисобласа ҳам, лекин атрибутив мантиқ таъсиридаги грамматикалардан фарқли равишда, гапнинг грамматик шаклланишида кесимнинг ролини биринчи ўринда эканлигини таъкидлайди. Атрибутив мантиқда эса антедент сўзлар (белги билдирувчи сўзлар) субстантив сўзлар (белги эгаси) га нисбатан иккинчи ўринда туриши маълум.

Фитратнинг фикрича, гапнинг тугалланишини, «сўзнинг кесилганини билдирган» сўзлар кесим саналади. Кесим қанчалар кичик бўлсин, «тугал ўй» англашилмайди. Демак, гап бўлиши шакллана олмайди. Ана шу белги асосида кесимга қуйилган таъриф беради: «Гапдаги сўзларнинг охирида келган, ўз келиши билан сўз қўшумини «гап»га айлантирадиган сўз «кесим» сўзидир». Масалан,

Шу чоғда, шу боғда ҳар нарса йумшоқдир.

Ҳар нарса кўкарган, ҳар нарса оппоқдир.

Тонг отди, Жаҳон зулмати битди.

Мунгли кеча минг дард ила ўтди.

(Боту)

Юқоридаги парчада *йумшоқдир, кўкарган, оппоқдир, отди, битди, ўтди* сингари сўзларининг кесим эканлигини кўрсатади. Шу билан бирга кесимнинг ифодаланишига кўра икки турли эканлигига ишора қилади. Биринчи тури *битди, ўтди* сингари, иккинчиси эса *оппоқдир, юмшоқдир* сингари сўзлардан ифодаланган кесимлар. Кейинги тип-

...ишфодаланганда -дир қўлланилиши, баъзан
...тўшиб қолиши ҳақида маълумот берилади.
...сўзи ким, нима тўғрисида айтилган бўлса, шу
...қисобланиши таъкидланади. Эганинг ҳам, кесим-
...уёниб келиши мумкинлиги айтилади.
...диққатга сазоворки, бугунги ўзбек тилшунос-
...ганининг мазмуний бўлиниши, унда актуал бўли-
...ни ўрни, актуал бўлақлар билан синтактик бўлак-
...ни муносабати каби масалалар эндиgina ўрганилаёт-
...ни. Бу масалалар 20-йиллардаёқ Фитрат эътиборини
...ни ва маълум даражада «Наҳв»да ёритилган. Агар бу
...тилган даврда ҳали Прага тилшуносларининг тезис-
...ни қилинмаганлиги, Матезиуснинг актуал бўли-
...диққалаги фикрлари ёйилмаганини эътиборга олсак,
...ганининг мазмуний бўлақлар билан синтактик бўлак-
...ртасидаги муносабатни ёритганлиги, улар ўртасида-
...муносабатнинг ўзаро мувофиқ келиши ҳам, келмасли-
...ам мумкинлигини очиб берганлиги дунё лингвистик
...имоги тарихи учун нақадар муҳимлигини таъкидлаш
...им бўлади. Мантиқий бўлақлар билан синтактик бўлак-
...ни солиштирар экан, Фитрат қуйидагиларни ёзади:
...анин англашилғон «ўй» мантиқчиларча айтганда, «ҳуқум
...ан тасдиқдир... «Унинг-да бўлақлари бўлади. Унинг би-
...ричи бўлагига эски мантиқчиларимиз «мавзу», иккинчи
...ишгига «маҳмул» дер эдилар. Ўйнинг биринчи бўлаги бўлган
...мавзу» гапнинг эга сўзига, «маҳмул» эса кесим бўлагига
...диқроқ тўғру келадир, лекин туташ тўғри келмайдир. Гап
...ам- нима тўғрисида айтилса, шу ким-нима ҳар вақт зеҳний
...шимизнинг, яъни фикримизнинг мавзун бўлади; бироқ ҳар
...вақт тилдаги гапнинг «эга» сўзи бўлмайди».

Асарда мавзу билан маҳмулнинг эга билан кесимга му-
...вофиқ келмайдиган ўринларига қатор исботловчи далил-
...лар келтиради («Наҳв», 8—9-бетлар).

Бу далиллар бугунги ўзбек тилшунослиги учун ҳам ўз
...қимматини йўқотгани йўқ.

Асарда эга ва кесимдан ташқари бошқа бўлақлар ҳақида
...ам маълумот берилади. Бош сўзлардан бошқа барча бўлак-
...ларни «тўлдирғичлар» атамаси остида номлайди. «Эга би-
...лан кесимдан англашилган ўйнинг камчиликларни тўлдир-
...моқ учун келтирилган бўлақлар тўлдирғичлар» саналади.
(Ўша жойда).

Тўлдирғичлар қуйидаги турларга бўлинади: 1) тушум,
2) бориш, 3) чиқиш, 4) ўрун, 5) биргалик, 6) чоғ,
7) нечунлилик, 8) нечуклик тўлдирғичлари.

Асарда тўлдирғичларнинг юқоридаги ҳар қайси турни ҳақида алоҳида-алоҳида маълумот берилади.

Тушум тўлдирғичи атамаси остида бугунги ўзбек тилишунослигидаги воситасиз тўлдирувчилар баён қилинади. Воситасиз тўлдирувчиларда тушум келишигининг баъзан ишлатилмаслиги, «белгили» воситасиз тўлдирувчи билан «белгисиз» воситасиз тўлдирувчи ўртасида «аниқлик-ноаниқлик» белгисига кўра фарқланишнинг мавжудлиги ҳақида маълумот берилади: «*Аҳмад китобни олди деганига қайси ва қандай китоб олгани аниқ. Лекин-ни қўшимчаси-ни тушуриб, Аҳмад китоб олди деганимизда Аҳмаднинг қандай бўлса-да, бизга маълум бўлмаган бир йо бирдан ортиқ китоб олгани англашиладир*». — дейилади. *-га, -ча, -довур, давур* каби қўшимча ва кўмакчилари билан келган тўлдирувчилар **бориш тўлдирғичлари** таркибида ўрганилади. Булар таркибига «*Шарифга берди*» бирикмасидаги *Шарифга* бўлаги ҳам, «*Мактабга кетди*» бирикмасидаги *мактабга* бўлаги ҳам, «*Тонг отганча ўқидим*» бирикмасидаги *тонг отганча* бўлаги ҳам киритилади.

Чиқиш тўлдирғичи атамаси остида чиқиш келишигидаги барча бўлақлар ўрганилади. Масалан, *Китобни Аҳмаддан олдим, Шариф мактабдан чиқди*. Бу гаплар таркибидаги *Аҳмаддан, мактабдан* бўлақлари чиқиш тўлдирғичлари ҳисобланади.

Чиқиш тўлдирғичининг бери, буён кўмакчилари билан келиш ҳоллари (*уч ойдан буён (бери) каби*), бу тўлдирғичнинг сабаб, восита (*томга шотидан чиқдим, отам тифдан ўлди*), қисм (*ллмадан йўлга олдим*) маъноларини ифодалиши, ортиқлик сифати билан бирга келиши (*Шариф Аҳмаддан билиммироқ, сўзи қиличдан ўткирроқ* каби) ёритилади.

Ўрун тўлдирғичи гапдан англашилган фикрнинг ўруни билдириши ва *-да* шаклида туриши баён қилинади. *Олдингда оққан сувнинг қадри йўқ...*

Чоғ тўлдирғичи атамаси остида ҳозирги ўзбек тилишунослигидаги пайт ҳоли ифодаланади. Фитратнинг фикрича, «*ўйнинг замонини билдирган гап бўлақларига чоғ тўлдирғич деймиз*». *-гач, -ганда* шаклли феъллар; *энди, эрта, инди* каби сўзлар чоғ тўлдирғичи бўлиб келиши кўрсатилади.

Билан, била, ила, -ла ёрдамчилари билан бирга келган бўлақлар **биргалик тўлдирғичи** саналади: *Кўнгилнинг истиги ўй билан қонмас*. (Чўлпон)

Сабаб маъносини билдирган гап бўлаги **нечунлилик тўлдирғичи** ҳисобланади. Феълларга *-га, -фо* (ёзарга, кўра-

ни), -гали, -ғали, -қали (йозғали, кўргали) каби қўшимчалар қўшилган сўзлар шундай тўлдирғич вазифасида келишни таъкидланади.

Очиқ ўқудим, кулуб гапирди, яхши гапирди, русча сўзлади каби бирикмалардаги *очиқ, кулуб, яхши, русча* сингари бўлақлар **нечуклик тўлдирғичи** саналади. Кўринадики, бу атамма остида ҳозирги ўзбек тилшунослигидаги равиш ҳоллари баён қилинади.

Фитрат эга билан кесимнинг мослашуви ҳақида ҳам **келишканлик** сарлавҳаси остида маълумот беради.

Шунингдек, ҳозирги кунда **тўлиқсиз гаплар** деб юритиладиган гаплар, бундай гапларда тушиб қолган бўлақлар, қандай шароитда бўлақларнинг тушиб қолиши ҳақида **«Гап бўлақларининг тушиб қолиши** сарлавҳаси остида баъфсил фикр юритилади.¹

Фитрат аниқловчиларни тўлдирғичдан ажратган ҳолда **аниқлов уйушмаси** атамаси остида ўрганади.² Бирикмали бўлақларни эса гапнинг уйушган бўлақлари деб номлайди. Бу ҳақда Фитрат шундай ёзади: «Бир гапда иккита бош сўз билан саккизтача бўлақлари саналадир. Шул асосий бўлақлар гапда йолғиз-йолғиз келгани каби, кўпроқ бошқа сўзлар билан уйушиб ҳам келади. Биз мана шундай уйушиб келган бўлақларга гапнинг уйушган бўлақлари ёо соддача уйушмалар деймиз».³ Уйушмаларнинг гапда битта гап бўлаги вазифасида келишини таъкидлайди. Хусусан, «аниқлов уйушмаси ҳолида туриб бир гап бўлади», дейди. Масалан, *Сен мактабнинг боғига чиқ. Кеча келган сенинг отанг. Мен бу хатни ўртоғимнинг қалами билан йоздим.*

Аниқлов уйушмасининг икки қисмдан ташкил топиши, биринчи қисми аниқловчи, иккинчи қисми аниқланган деб номланиши, биринчи қисмда **-нинг қўшимчасининг қўшилиши**, баъзан эса унинг ифодааланмаслиги (масалан, *инсон боласи*), бундай вақтда аниқликнинг бўлмаслиги (яъни *инсоннинг боласи* билан *инсон боласи*, *боғнинг қопқаси* билан *боғ қопқаси* ўртасида аниқлик-ноаниқлик белгисига кўра фарқланиш борлиги) ҳақида фикр юритилади. Иккинчи қисмга қўшиладиган ва бугунги ўзбек тилшунослигида **эгалик** деб юритиладиган кўрсаткични Фитрат олмош изи деб номлайди.

^{1,2,3} Фитрат. «Нахв». 21—26- бетлар.

Шунингдек, қаратқич бирикмалар сифатловчи ҳам янада кенгайиб келиши мумкинлигини таъкидлайди. Масалан, *Мунгли кечанинг мунгли чоғинда* (Фитрат). Шунингдек, сифат, сонлар ҳам ўзи боғланган от билан биргаликда бир гап бўлаги бўлиб келиши ва улар сифат уйушмалари бўлиши баён қилинади: *Ҳайбатли майдонда бир этканда* (Боту).

Кўринадикки, Фитрат гап таркибидаги бўлақларни гуруҳга: бош сўзлар, тўлдирғичлар ва аниқлов уйушмаларига бўлади. Тўлдирғичлар гапнинг кесими билан тўғридан-тўғри боғланиб, унинг мазмуний бўш ўрнини тўлдириб келса, аниқлов уйушмалари эса тўлдирғичлар ва бош сўзларнинг маъносини аниқлаб келади ва шу бўлақларнинг бўлаги бўлади.

Аниқловчиларнинг гапнинг эркин бўлаги бўла олимпиадаси, унинг бўлакнинг бўлаги бўлиши кераклиги ўзбек тилида шунослигида 80-90-йилларда кўтарилди.¹ Фитрат эса унинг ўзига хослигини 20-йиллардаёқ ёзган, бу эса унинг нақадар сезгир тилшунос бўлганлигининг яна бир исботидир.

«Гапнинг уйушган бўлақлари» сарлавҳаси остида бугунги уюшган бўлақлар атамаси билан ўрганилаётган лингвистик ҳодисалар ҳақида ҳам баҳс юритилади. Бундай вақтда аниқлов ва сифат уйушмаларида қаратқич ва сифатларнинг бирдан ортиқ бўлиб келиши таъкидланади. Масалан, *Кичкина, чиройли, нозли ҳамда ўйноқ қушчалар инларидан учушиб сайраша бошладилар*.

Бундан ташқари равишдош, сифатдош, ҳаракат номини ўрамларининг ҳам гап таркибида битта гап бўлаги вазифасида келиши, бундай гап бўлақлари гап мазмунини мураккаблаштириши ҳақида ҳам 80-йилларда фикр юритилди.² Фитрат 20-йиллардаёқ бу ҳақда маълум даражада аҳборот беради. «Наҳв»нинг 28-саҳифасида қуйидагиларни ўқиймиз: «Иш отларидан биринчи турлари (йозмоқ, билмак) ҳам иккинчи турлари (йозиш, билиш) гапнинг бир бўлаги бўлганда, ўзларига тегишли тўлдирғич билан уйушадилар, ҳам шул уйушма ҳолида бир гап бўлаги саналадир: *Мен китоб ўқимоқни севаман. Сен хат ёзишдан қочасан*.

¹ Қаранг. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида тобе боғланишнинг турлари. Т. «Университет», 1993; Усмонова Х. Ўзбек тилида дескрипция, АКД. 1994.

² Маҳмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда синтактик-семантик асимметрия. Т. «Ўқитувчи», 1984.

иби. Бундай ёйиқ бўлақлар «Хусусий уйушмалар» атама-
си остида ўрганилади.

Булардан ташқари *-ғучи, -моқчи, -ар, -ган, -арлик, -ғу-
м, -ғали, -ғали (-қали, -қали, -ғач, -иб* сингари қўшимча-
лар билан келган феъл шакллари ҳам ўзига тегишли бўлак-
лар билан кенгайиб, улар билан биргаликда битта гап бўла-
ди маъносини бажариши баён қилинади. Масалан: *Журналга,
мақола берувчилар йиғилдилар. Газетага мақола йозмоқчи
институт идорага чақирилди. Бизга кулганларга биз ҳам кулар-
миш каби.*

Фитрат ҳоким қисми равишдош ва сифатдошлардан
ифодаланган ва предикативликни ўзида акс эттирмаган
синтактик қурилмаларнинг барчасини уйушма бўлак ҳисоб-
ланади. Масалан, *Бу кеча китобимни йозиб битиргани ўтур-
ган эдим* гапида *китобимни йозиб битиргани* бўлаги уйуш-
ма бўлак ҳисобланиши билан бирга, «Домламининг эси
ўнга келгач, укасни бука бошлади. (А. Қ.) гапидаги бирин-
чи қисм ҳам худди шундай бўлак саналади.¹

Фитрат тўлиқ ва тўлиқсиз гаплар ҳақда ҳам фикр юри-
тди. Тўлиқ гап «тугал гап» атамаси билан номланади ва у
ҳақида шундай дейилади: «Ўйнинг бутун бўлақлари гапла-
ри сўзлардан англашилса, йани гапдаги сўзлар «ўй»даги
маъноларнинг ҳаммасини ифода қила олса, шу гап тугал
гап бўладир.²

Аксинча, айрим маъноларни ифода қилувчи сўзлар гап-
да айтилмай қолса, шундай гап **эксик гап** бўладир».

Эксик гап атамаси остида тўлиқсиз ва бир таркибли гап-
лар аралаш ҳолда ўрганилади. Бу икки типдаги гап бир-
биридан ажратилмайди. Масалан, *кел, келма, ўтур, йоздим*
каби сўзлар йолғизгина айтганда **эксик гап** бўладир. Шу-
нингдек, *Аҳмад келдими?* деганда «*келди*»; *Келган ким?* де-
ганда «*Аҳмад*» сўзлари ҳам **эксик гап** бўлиши таъкидлана-
ди.

Гаплар мақсади ва маъносига кўра: 1) сўраш гаплар,
2) хабар гаплар, 3) тилак гаплар, 4) қайғуришли гаплар,
5) киноя гаплар, 6) кучайтма гаплар, 7) ундашли гап-
лар, 8) шартли гап, 9) тескари шартли гапларга бўлинади.

Сўраш гапларни ҳосил қилувчи воситалар: сўроқ ол-
мошлари ва сўроқ юкламалари ҳамда уларнинг ўринлари
ҳақида батафсил маълумот берилади.

^{1,2} Маҳмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда синтактик-семантик
ассиметрия. Т, «Ўқитувчи», 1984.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *-ми* юкламаси мантиқий урғу қайси бўлакка тушишидан қатъи назар, доимо кесини охирига қўшилади. Ана шу хусусияти билан эски ўзбек тилидан ва айрим ҳозирги туркий тиллардан (масалан, қорачой-болқар, татар тиллари) фарқ қилади.

Фитрат эса бу юкламани гапнинг мантиқий урғу тушган бўлагига қўшилишини таъкидлайди. У бу ҳақда шундай ёзади: «Сўраш гапнинг қайси бўлагига йўналган *-ми* белгиси шул бўлакка йопишиб келади:

Карим бу кун ўз чўпонини бозорга йубордими?

Карим бу кун ўз чўпонини бозоргами йуборди?

Карим бу кун ўз чўпонини бозорга йуборди?

Карим бу кунми ўз чўпонини бозорга йуборди?

Каримми бу кун ўз чўпонини бозорга йуборди?»

Лекин бу қонданинг қатъий эмаслигини, *-мини* гапнинг энг охирига бўлагига қўшиш мумкинлиги, юқоридаги гап парадигмасидан фақат биринчиси етарли эканлиги ҳам баён қилинади.

Сўроқ гаплар мазмунига кўра икки турга бўлинади.

1) сўраш гапи, 2) сўровли таниш гапи. Буларнинг биринчиси сўзловчига номаълум бўлган нарсани сўраш учун ишлатилса, иккинчиси номаълум нарсани сўраш учун эмас, балки унинг тескарисини аниқламоқчи бўлади. Бошқача айтганда, бугунги риторик сўроқ гап ҳақида фикр юритилади. Масалан, *Сизнинг шаҳарда мактабми бор?* («Сизнинг шаҳрингизда, албатта, мактаб йўқ» маъносини беради.)

Бир нарсани кўрмасдан қандай айтасиз? («Бир нарсани кўрмасдан, албатта, айта берманг» маъносини билдирилади.) Бирор нарса-ҳодиса ҳақида хабар берувчи гап *хабар гап* саналади. Бундай гаплар ҳам ўз ичида икки турга бўлинади: 1) аниқ хабар, 2) аниқсиз хабар гапи. Гапга *балким, эҳтимол, эҳтимолки* қайдларидан бирортаси қўшилса, аниқсиз хабар гапи бўлиши айтилади: *Балким, Навоийнинг «Гирма бир китоб йозган* каби.

Кесими буйруқ, қўзғатиш, ўтунч, шарт феълларидан ифодаланган ҳамда таркибида *кошки, шойад* каби сўзлар қатнашган гаплар *тилак гапи* саналади: *Кўнгул тилагани муродга йетса киши* (Бобур). *Синамаган отнинг сиртидан ўтма. Шу хатни ўқиб берсангиз-чи?* каби.

Таркибида *эсиз, афсус, ох, уф, аттанг, ҳай аттанг* каби ҳасрат, армон билдирувчи сўзлар (Фитрат буларни ҳас

рат-армон кўмакчилари дейди) иштирок этган гаплар қай-
ришли гап ҳисобланади: *Эсизким, сиздан айрилдик! Гуё,
миши сўзлари қатнашган гаплар киноя гаплар*, таркибида
маълум бўлак такрорланиб келса, *кучайтма гап* саналади.
Масалан, *Гўёо биз англамаган! Эмиш, унинг айткани тўғри
чиққон!; Кел, кел, карам ила дўстларга. Сени бу кун кўчада
қурармиз, кўчада каби.*

Таркибида ундалмалар (Фитрат «*ундаш оти*» дейди)
иштирок этган гаплар *ундашли гап* ҳисобланади: *Йигит-
ишр, қўлингиздан келганча билимингизни оширингиз!*

Ўзбек тилшунослиги тарихида синтактик назария эн-
лигина шаклланаётганлиги туфайли Фитрат содда гап би-
лан кўшма гапларни кўпинча ажратмайди. Хусусан, бу ҳол
шартли гап ва тескари шартли гаплар талқинида кўзга таш-
ланади. Шартли гап ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Бир гап
иккига бўлинса, бир бўлагига шарт феъли қўшулса, шарт
феъли қўшулгон бўлак иккинчи бўлакни ўзининг натижаси
эмиш каби кўрсатса, бундай гапни шартли гап дейиладир.
Масалан, *Уйимда унга йахши донлар берсам, балки ул йах-
шигина фойда бергай. (Элбек) Йиғласа, жуда қизиқ бўлар
эмиш! (Чўлпон) Кўб силлиқ қилсангиз, куйов бўлиб кетиб
қоладир. (Чўлпон)*

Ҳозирги ўзбек тилшунослигидаги тўсиқсизлик ҳоли ва
тўсиқсиз эргаш гапларни Фитрат биргаликда тескари шарт-
ли гап атамаси остида ўрганади. Бундай гаплар ҳақида у
қуйидагиларни ёзади: «Шартли гапнинг шарт феълидан
кейин -да, -ҳам қўшилса, тескари шартли гап бўладир. Ма-
салан, *Айтмасанг ҳам, биламан. Кувсанг-да, борарман. Дом-
лингиз бу хатоларга кўб-да ишонса ҳам, кейинрак ўйлай бош-
лайди. (Жулқунбой)* Бундай гапларнинг нима учун теска-
ри шартли гап дейилишини Фитрат шундай тушунтиради.
«Айтмасанг ҳам биламан деганимиздан англашилгон «ўй»
айтмасанг, билмайман деган гапдан англашилгон «ўй» нинг
тескарисидир. Бунинг учун у гапларга тескари шартли гап
дедик».

Фитрат кириш сўз, кириш гап ва киритмалар ҳақида
ҳам маълумот беради. Бу уч лингвистик ҳодиса бир атама-
кириш сўз атамаси остида ўрганилади. У бу атаманинг араб-
ларнинг «муътариза», русларнинг «вводное слово» атамалари-
га тенг келишини таъкидлайди. Кириш сўз ҳақида
Фитрат шуларни ёзади: «Гап орасида шул гапнинг бўлак-
лари билан «наҳви» бир муносабат бўлмоғон бир сўз йо бир
гап киргизиладир. Мана шул йот бўлуб кирган сўз йо гапка

«кириш сўз» дейиладир». Масалан, *Бизнинг мактабда, Антимнинг айтганига кўра, бу кун дарс бўлмайду. Дарс бўлмигач, табиий, бизнинг боришимиз керак эмас. Бу гаплардаги Каримнинг айтганига кўра, табиий сўзлари кириш сўзлари саналади.*

Кириш сўзларнинг гапнинг бошқа қисмларидан етувчи вергул билан ажратилиши, кириш сўзлар гапдан тушириб қолдирилганда ҳам гапнинг маъносига зарар етмаслиги ҳақида фикр юритилади.

Шунингдек, *Бошланғич тарбийанинг бузуқлиги, маълумотнинг чекланганлиги (тўғриси, жуда озлиги) ота-онанинг бир ўксўз бўлуб...қолгани.* — Самаркентни олмоққа қўшун тортғонда йўл ўртасида Нил дарёосими, Жайхунми деган бир дарёога тўғри келар экан. (Жулқунбой) гапларидаги биринчисида қавс ичига олинган, иккинчисида тире билан ажратилган сўзлар ҳам кириш сўзлар ҳисобланади. Буларнинг биринчиси ҳозирги кунда киритмалар, иккинчиси эса ажратилган бўлак ҳисобланади.

Асар охирида қўшма гапларнинг боғланган ва боғловчисиз тури бўйича «уйушган гаплар» сарлавҳаси остида қисқача (ярим бет) маълумот берилади. Масалан, *Оти кўнгли болада, бола кўнгли далада. Мулла билганини ўқур, товук кўрганини чўқур. Ҳаммалари келдилар, бироқ Карим келмади.*

Фитратнинг фикрича, юқоридаги гапларнинг ҳаммаси уюшган гаплар саналади. Уюшган гапларнинг қисмлари вергул билан ажратилиши таъкидланади.

Шундай қилиб, ўзбек тили морфологияси ва синтаксисининг фан сифатида шаклланишида Фитратнинг хизматлари катта. У биринчилардан бўлиб ўзбек тили морфологияси ва синтаксиси ҳақида изчил равишда маълумот берди. «Сарф» ва «Наҳв»да баён қилинган кўпгина масаллар кейинги ўзбек тилшунослари томонидан ривожлантирилди ва уларга аниқликлар киритилди.

ЎЗБЕК ИЛМИЙ ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ВА РИВОЖЛАНИШ ДАВРИ (40—80-йиллар)

ШҮРОЛАР ДАВРИНИНГ 20—40-ЙИЛЛАРИДА ТИЛ ФАЛСАФАСИ

Шўролар даврида барча фанлар марксистик фалсафага таянган ҳолда ривожлана бошлади. Бундай ҳолат тилшуносликда ҳам ҳукм сурди.

Ўтган асрнинг 20—50-йилларида тилшуносликда марксизм муаммоси бўйича баҳс-мунозаралар кучайди.

Тил фалсафаси борлиқ, жамият, онгга боғлиқ равишда тилнинг ички тузилиши ва моҳиятини ўрганадиган тил назариясининг таркибий қисмидир.

Совет тил фалсафаси 50-йилларга қадар иккита ўзаро зид концепция асосида ривожланди.¹ Уларнинг биринчиси Е. Д. Поливанов, иккинчиси эса Н. Я. Марр концепциясидир. Марризимни танқид қилиш билан шуғулланувчи «тил fronti» гуруҳи бу концепция оралиғида турса ҳам, кўпроқ Е. Д. Поливанов қарашларига яқинроқ эди.

Шуни таъкиллаш керакки, ҳар икки концепция асосчилари ҳам чинакам марксизм тарафдори эдилар. Ҳар иккиси марксистик таълимотни тилшуносликка олиб кирмоқчи бўлдилар. Лекин улар марксизмга турли томондан ёндошдилар.

Хусусан, Е. Д. Поливанов марксизмнинг ленинча талқинига асосланган бўлса, Н. Я. Марр марксизм-ленинизмнинг сталинча талқинига асосланди. Шунинг учун ҳам икки йўналиш бир қатор масалалар бўйича бир-бирига зид келарди.

Улар, бизнингча, қуйидагилардан иборат:

1. *Утмиш маданиятига, шу жумладан лингвистик меросга муносабат масаласи.* Биринчи йўналиш тарафдорлари социалистик маданият олдинги маданият эришган

¹ Романенко А. П. Советская философия языка: Е. Д. Поливанов — Н. Я. Марр. — ВЯ, 2001, № 2, с.110

ютуқларга асосланган ҳолда яратилади, ўтмиш маданиятини ўрганмай туриб пролетар маданиятини яратиш бўлмайди, деган ғояга амал қилади. Аввало, тилшунослик объекти бўлган тилнинг ўзида барча моддий ва маънавий бойликлардан кўпроқ анъанавийликни қўрамиз. Чунки ҳар қандай тил қисман ўзгаришлар билан авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтади. Шунингдек, тилшунослик фани бўйича аجدодларимиз қолдирган меросга ҳам таянмоғимиз лозимлигини кўрсатади.

Н. Я. Марр эса, аксинча, эски маданиятга қарши қураш ва янги маданият яратиш, маданиятда ворисликка барҳам бериш ғоясига амал қилди. Бу ғоя эски маданият билан алоқани тамоман узиш ва бошқаларга ўхшамаган тамоман янги социалистик маданият яратишни олға суради. Шунинг учун ҳам Н. Я. Маррнинг «Тил ҳақидаги янги таълимот»и негизда эскини инкор қилишга асосланган янгини улуғлаш ётади. Бу назария сталинча фалсафадаги базис ва устқурма муносабатига таянади. Унга мувофиқ, базис ўзгариши билан, унга боғлиқ бўлган устқурма ҳам ўзгаради. Янги устқурма вужудга келади. Тилни Н.Я.Марр ижтимоий ҳодиса сифатида устқурма таркибига киритади. Унинг таъкидлашича, совет базиси мутлақо янги экан, унинг устқурмаси ҳам тамоман янги бўлиши керак.

Н. Я. Маррнинг маданий меросга бундай муносабати янгиликни ифодаловчи эзилган Шарқ билан эскиликни гавдалантирган эзувчи Фарб ўртасидаги антогонизмни эътироф этишга асосланади. Лингвистик анъаналардан воз кечиш, Фарбнинг тилшунослик назариясига буржуа фани сифатида ёт кўз билан қараш каби негиллистик оқим остида Н. Я. Маррнинг «Тил ҳақидаги янги таълимот»и дунёга келди¹. Бу таълимот ҳақиқий илмий таълимот деб баҳоланди ва у ноилмий таълимот деб баҳоланган эски лингвистик назарияга қарама-қарши қўйилди.

Н. Я. Маррнинг баён қилишича, эски лингвистик таълимотдан ўзининг илмийлиги билан фарқ қиладиган янги лингвистик таълимот тамоман янги илмий тафаккур асосига қурилмоғи лозим. Кимки эски лингвистик таълимот йўлида тарбияланган ва шу руҳда ишлаш бахтсизлигига дучор бўлган бўлса, у янгича фикрлашга ўтиши, қайта тарбияланиши керак бўлади².

¹ Алпатов В. М. История одного мифа: Марр и марризм. М., 1991. с. 60.

² Марр Н. Я. Избранные работы. Т. 2. Л., 1936. с. 419

Эски лингвистик таълимотни инкор қилиш ҳаракати «янги ижтимоий тафаккур» байроғи остида майдонга келди. «Қанчалик таланти, фидокор ҳиндовруповунослар фаолият кўрсатган бўлишларига қарамай ҳиндовруповунослик бошдан-оёқ овруповуносларнинг шарқ халқлари устидан ҳукмронлиги, босқинчилик сиёсати асосига қурилган ва умрини ўтаб бораётган буржуа таълимотидир»,— дейди Н. Я. Марр¹.

«Тил ҳақидаги янги таълимот» тарафдорлари фақат ҳинд-овруповунослар билан шуғулланувчиларнигина эмас, балки барча эски тилшунослик вакиллари, шунингдек, бу таълимотнинг ҳар қандай оппонентларини ҳиндовруповунослар деб ҳисобладилар. Жумладан, марризм таълимотининг ашаддий танқидчиси бўлган Е. Д. Поливанов асосан шарқ тиллари тадқиқотчиси бўлса ҳам, маррчилар томонидан ҳиндовруповунослар деб баҳоланди.

Шундай қилиб, ҳиндовруповуносликда эришилган энг янги ютуқлар ҳам марризм тарафдорлари томонидан буржуа фикрлаш маҳсули сифатида қаралди. Структур тилшунослик ҳам марризм таълимоти барҳам топгунга қадар ва ундан бир неча йиллар кейин ҳам буржуа фани таълимоти сифатида қораланиб келинди.

2. Марризм ва Е. Д. Поливанов қарашлари ўртасидаги иккинчи фарқ *тиллarning тараққиёти ва унинг истиқболи масаласига қандай ёндашувдадир.*

Н. Я. Марр марксизмга кириб келгунга қадар ҳам келажакда ягона бутун дунё тили мавжуд бўлиши ғоясини олға сурган эди. Марксистик таълимотга кириб келиши билан марксизмдаги бутун дунёда коммунистик жамият қуриш ғояси унинг бутун дунё тили ҳақидаги ғоясини яна ҳам кучайтирди.

Тилнинг келиб чиқиши ва тараққиётини Н. Я. Марр «кўпдан озга» тамойилида кўрди. Бунга мувофиқ дастлаб тиллар кўп ва ғоят ранг-баранг бўлган. Бу тиллар даврлар ўтиши билан бирлашиб, йириклашиб борган. Улар моллюска уруғларисимон майда тиллардан қатор типологик трансформациялар орқали юқорига, яъни бутун дунё тилига бирлашишга интиларди. Демак, тиллар тараққиёти шундай экан, келажакда бутун дунё халқлари учун ягона тил ва бутун дунё тили майдонга келади. Марксизмнинг асоси

¹ Марр Н. Я. Избранные работы. Т.2, Л., 1936, с. 1.

бўлган жаҳонда коммунизмнинг тантанаси ғояси бундай қараш учун назарий асос бўлди.

Шунинг учун ҳам тилларнинг тараққиёти кенг асос қисми қуйида, уч қисми тепада бўлган пирамида шаклида кўрсатилди. Кейинчалик дунёда барча тиллар бирлашиб, ягона дунё тили майдонга келиши И. В. Сталин томонидан ҳам олға сурилди.

Е. Д. Поливанов эса марризмнинг бундай қарашини ёқмади. Ҳаёт ҳам Н. Я. Марр ва И. В. Сталиннинг келажакда ягона дунё тилининг пайдо бўлиши ҳақидаги қарашлари фолбинлик эканлигини тасдиқлади. Шундай бўлишига қарамасдан, шўролар даврида юритилган ана шундай тилларнинг бирлашуви ҳақидаги давлат сиёсати рус тилидан бошқа тилларнинг амал қилиш доирасини чеклаб қўйди.

3. Марризм ва Е. Д. Поливанов қарашлари ўртасидаги учинчи фарқ тилнинг ва тилларнинг келиб чиқиши масаласига муносабатдодир.

Н. Я. Марр тилнинг келиб чиқиш масаласига жуда катта эътибор берди. Унинг фикрича, тилнинг келиб чиқишига қизиқмасдан туриб ҳеч қандай лингвистиканинг бўлиши мумкин эмас. Ҳар қандай лингвистик таълимот тилнинг келиб чиқиши ҳақида муайян концепцияни олға суришни керак. Шундагина у ёки бу тилларни чуқур ўрганиш самарали бўлади¹. Шунинг учун ҳам у ўзининг тилларнинг келиб чиқишига ёфас тиллар асос деб фарз қилинган ёфас назариясини ва тўрт элементини (сал, бер, йон, рош) олға сурди.

Е. Д. Поливанов маррчилар билан баҳслашар экан, конкрет лингвистик материалларга эга бўлмай, аниқ фактларга асосланмай туриб, тилларнинг келиб чиқиши ҳақида фикр юритиш ғайриилмийдир, дейди².

Марризмнинг тилларнинг келиб чиқиши ва стадиял тараққиёти, барча тиллар негизида тўрт элемент ётганлиги ҳақидаги қарашлари 50-йилларда тилшуносликда марксизм масалалари бўйича олиб борилган баҳсларда қораланди ва қуруқ фолбинлик сифатида баҳоланди. Маррчилар томонидан буржуа фани сифатида қораланган фактлар асосида тилларнинг тарихий тараққиётини кўрсатиш

¹ Поливанов Е. Д. Труды по восточному и общему языкознанию. М., 1992, с. 538.

² Марр Н. Я. Избранные работы. Т. 2. Л., 1936, с. 69 с.

билан шуғулланувчи ҳиндоврупосунослиқ марризмдан фойдалироқ эканлиги баён қилинди.

4. Марризм ва Е. Д. Поливанов қарашлари ўртасидаги ина бир зиддият *лингвистик белгининг шартлилиги ёки мотивланганлиги масаласидадир.*

Е. Д. Поливанов лингвистик белги билан у орқали ифодаланган денотат (нарс) ўртасида табиий боғланиш, мотивланиш йўқ, балки уларнинг ўртасидаги муносабат шартлидир деб қарайди ва бу билан В. Гумбольдт, Ф. де Соссюр сингари олимларнинг қарашларини давом эттиради.

Н. Я. Марр эса лингвистик белги билан у орқали ифодаланган денотат (нарс) ўртасида боғлиқлик, мотивация бор деган ғояни олға суради. Бу ғоя антик даврдан буён айрим олимлар томонидан баён қилинган бўлса ҳам, лекин конкрет тил материаллари асосида кенг тасдиқланмаган, фақат жузъий тил фактларигина унга мос келарди.

Н. Я. Марр лексемалардаги семантик тараққиёт қонунларига эътиборни кучайтириш, шу орқали улардаги мотивацияни аниқлашга эътиборни тортиш лозимлигини кўрсатди. Ана шу асосда лексемаларнинг денотатив мотивланишига асосланган семантик тараққиёт қонунлари йиғиндиси ҳисобланувчи нутқ полеонтологияси йўналиши майдонга келди ва унинг асосида турт элементнинг таҳлили ётди. Тилларнинг бутун лексикаси негизида ётган бу турт элемент шу тилларнинг келиб чиқишига асос бўлган Урта Ер денгизи бўйидаги энг қадимги уруғ номлари билан мотивланганлиги таъкидланди.

Маррчиларнинг Е. Д. Поливанов устидан ғалаба қилиши, Е. Д. Поливановнинг буржуазия тарбиятчилиси сифатида бадарға қилиниши ва марризмга асосланган тилшуносликнинг кенг томир отиши ҳамда ягона совет тилшунослиги сифатида эътироф этилиши эндиgina камол топиб келаётган ўзбек тилшуносларини ҳам ўзига маҳлиё этди. Натижада ёш тадқиқотчилар А. Фуломов ва Ф. Абдуллаевларнинг илк илмий асарлари, табиийки, марризм ғоялари билан суғорилди. Бу ҳолат, айниқса лексик бирликларда мотивацияни излашда, *от-ит*, *ака-ука* жуфтликларидан биринчи сўзнинг катталиги ва иккинчисининг кичиклиги уларнинг товуш тузилишида каттаси учун кенг унли «о», «а», кичиги учун тор унли «и», «у» қўлланилишига сабаб бўлган, деб тушултиришда кузатилади. *От*нинг

итдан транспорт ва овдаги функционал ўхшашлиги асосида келиб чиққанлиги ва унда Н. Я. Марр ижод этган «функционал-семантика қонунининг кучи бор»лиги таъкидланади¹. Шунингдек, А. Фуломов Н. Я. Маррнинг инсоннинг энг қадимги ягона қуроли қўли эди, шунга қўлдан келиб чиқади деган фикри асосида қил феълининг қўлдан келиб чиққанлигини баён қилади.

Фаттоҳ Абдуллаев эса «бир қатор ўзбек олимлари Н. Я. Марр асос солган янги тилшунослик фанининг ютуқларига суяниб, ўзбек совет тил билимини ривожлантиришда ўз ҳиссаларини қўшаётган»лигидан фахрланади².

Лекин улар 50-йилларда бўлиб ўтган тилшунослик бўйича баҳслардан ўзларига тегишли хулоса чиқарадилар ва марризм таъсиридан тамомила қутуладилар.

ГРАФИКА ВА ИМЛО МАСАЛАЛАРИ

XX аср бошларида жадидчилик ҳаракатининг кучайиши, таълим-тарбиянинг тезкор ва таъсирчан усуллари қизиқишнинг ортиши халқимиз ўртасида минг йиллардан буён қўлланилиб келаётган, лекин таълим тизимида тасаввод чиқаришга монелик қилиб келган араб графикаси асосидаги ёзувни ўзбек тили фонетик тизимига мослаштириш, сўзларни қандай қилиб тўғри ва бир хил ёзишга эришиш масалаларини ҳал қилишни кўндаланг қилиб қўйди.

Даврининг илғор зиёилари халқнинг саводлилиқ даражасини ошириш учун, энг аввало, ёзув масаласини ҳал этиш лозимлигини англаб етдилар. Шунинг учун ҳам 20-йиллардан бошлаб алифбо ва имло масаласини ҳал этиш умуммиллат манфаатига айланди. 1920 йилнинг 13 декабрида Тошкент шаҳридаги «Беҳбудий» клубида тил-имло масаласига бағишланган қурултойини ўтказишга тайёргарлик бўйича йиғилиш бўлиб ўтди. Йиғилишга Ашурали Зоҳирий раислик, Вадуд Маҳмуд эса котиблик қилди.

Йиғилиш тил-имло масаласига бағишланган биринчи ўлка зиёиларининг қурултойини 1921 йил 1 январда чақиришга қарор қилди. Кун тартибига асосий масала сифа-

¹ Фулом А.Ф. Ўзбек тилида сўз яшаш йуллари ҳақида, ЎзФА Тил ва адабиёт институти асарлари. Биринчи китоб. Ўзбек тили грамматикасидан материаллар. Т, Ўз ФАН, 1949, 79-бет.

² Абдуллаев Ф. Ўзбек тил билими. - Юқоридаги тўплам, 12-бет.

тида ҳарф ва имло, шунингдек, сарф ва наҳв масалалари киритилди.

Ҳарф ва имло масалалари юзасидан маърузачилар сифатида Фитрат, Ашурали Зоҳирӣ, Ботулар белгиланди.

Сарф ва наҳв масаласи бўйича Саидали ва Фитрат маъруза қиладиган бўлдилар.

1921 йилнинг 1 январ куни соат 5 да эски шаҳар ижрокоми биносиди тил ва имло масаласига бағишланган биринчи қурултойнинг биринчи йиғилиши ўз фаолиятини бошлади. Бу йиғилишда тил-имлога бағишланган анжуманнинг ташкилий томонлари муҳокама қилинди. 2 январ куни соат 11 да «Беҳбудий» клубида 2-йиғилиш бошланди. Бу йиғилишда сўзга чиққанлар ўлканинг турли жойларида таълимнинг аҳволи, она тилининг ўқитилиши, савод чиқариш муаммолари бўйича баҳс юритдилар.

3 январ куни бўлиб ўтган 3-йиғилишда Фитрат алифбо ва имло масаласида маъруза қилди. У ўз маърузасида мактаб-маориф ишини самарали йўлга қўйиш учун, энг аввало, алифбо ва имло масаласини ҳал қилиш лозимлигини таъкидлади.

Шу кунга қадар фойдаланиб келинаётган араб алифбоси асосидаги ёзувда бир қатор қийинчиликлар мавжуд эканлигини баён қилди.

Араб ёзувида унлиларнинг алоҳида ҳарфлар билан ифодаланмаслиги, ост-уст белгилар асосида унлиларнинг ифодаланиши, кўпинча эса бу белгиларнинг ҳам қўйилмаслиги бир сўзнинг турлича ўқилишига имконият яратар эди. Фитрат «жим», «мим» ва «айн» ҳарфларини бир-бирига қўйиш билан ва турли хил ост-уст белгилар ёрдамида бир сўзни 39 хил ўқиш мумкин эканлигини айтади.

Дунёдаги ёзувга эга бўлган барча халқлар ёзув орқали маълум ахборотга эга бўлишлари, араб ёзувидан фойдаланган бизнинг халқимиз эса агар олдин маънони билмаса, сўзни тўғри ўқий олмаслигини кўрсатади.

Шунингдек, имло қоидаларининг йўқлиги бир сўзни эшитилишига қараб турлича ёзишга олиб келди. Буларнинг ҳаммаси савод чиқаришни жадаллаштиришга тўсқинлик қилар эди. Фитрат таъбири билан айтганда овруполиклар бир ярим ойда бутун синф болаларининг тўла саводларини чиқарсалар, бизда ярим йилда ҳам бир синф боласининг ярми савод чиқара олмас эди. Ана шу омиллар имло масаласини ҳал қилиш заруриятини туғдираётганини баён қилди.

Фитрат раҳбарлигидаги янги имлочилар мавжуд араб алифбосини сақлаб қолган ҳолда, алифбодаги ҳарфлардан фойдаланиб олти унли учун алоҳида ҳарфлар қабул қилиш; араб ҳарфларининг сўз боши, ўртаси, охиридаги кўринишларидан фақат биттасини — сўз боши шаклини сақлаб қолиш, фақат араб тилигагина хос бўлган ундош товушларни ифодаловчи ҳарфларни чиқариб ташлаш; араб сўзларини ҳам ўзбекчалаштириб талаффуз қилиш, соф ўзбек тилидаги 23 та ундош товуш учун 23 та ҳарф қабул қилишни тавсия этди.

Ашурали Зоҳирӣ Фитратнинг алифбони ислоҳ қилиш ҳақидаги фикрини, асосан, маъқуллаган ҳолда, ажнабий сўзларни ўзбекчалаштиришга қарши чиқди. Уларни араб-форс тилларида қандай ёзилиб келинган бўлса, шундайлигича қабул қилишни тавсия этди. Бу билан татар, уйғур сингари бошқа туркий тиллар билан умумийликни сақлаб қолиш, ўзбек муаллими у ерларда ҳам болаларни имлога ўқита олиш имкониятини сақлаб қолиш мумкинлигини баён қилди.

Шунингдек, у унлилар учун Фитрат таклиф қилган олти ҳарф эмас, балки беш ҳарфни қабул қилиш, «э» билан «и» учун алоҳида-алоҳида ҳарф олиш зарурияти йўқлиги, сўз маъносига қараб, уларни фарқлаш мумкинлигини билдирди.

Ундошлар масаласида Салоҳиддин Мажидий ўз фикрини баён қилиб, «ф» товушини ифодаловчи «ف» ҳарфини ҳам қўшиб, жами 24 ундошни билдирувчи ҳарфларни қабул қилишни тавсия этди. Боту эса Фитрат тавсия этган 23 та ҳарф ичида «э» ҳарфига катта зарурият йўқлиги, шунинг учун 23 та ундош ҳарф кифоя қилади деган фикрни баён қилди.

Шу йиғилишда Боту қўшимча маърузачи сифатида сўзга чиқиб, лотин графикаси асосидаги ўзбек ёзувига ўтиш гоёсини, унинг афзалликларини баён қилди.

Мажлис кўпчилик овоз билан Фитрат тавсияларини қабул қилди. Яъни арабча ва форсча ўзлашма сўзларни ўзбекчалаштириб ёзиш; олти унли ва йигирма учта ундош учун ҳарфлар белгилаш; араб ҳарфларининг фақат бир шаклидан — сўз боши шаклидан фойдаланиш.

Имло ҳақидаги бу қарор ўзбек тилшунослиги тарихида катта воқеа бўлди. Ҳарфларнинг сони кескин қисқарди. Унлилар ёзувда аниқ ифодасини топадиган бўлди. Бу эса савол чиқариш жараёнини тезлаштиришга пухта замин яратди.

Шундай бўлишига қарамасдан кўп ҳарфлар шакллари-нинг бир-бирига ўхшашлиги, уларнинг фақат ост ва устга қўйилган нуқталар билангина фарқланиши, нуқтанинг қўйилмай ёки нуқтага ўхшаш доғ тушиб қолиши ёзувни тўғри ва тез қабул қилишга қийинчилик туғдиради. Шунинг учун ҳам араб ёзуви асосидаги ўзбек ёзуvidан лотин графикаси асосидаги ўзбек ёзувига ўтиш ҳаракати бошланди.

Натижада 1929 йилда Самарқандда бўлиб ўтган тил — имло конференциясида ислоҳ қилинган араб ёзуvidан лотин графикаси асосидаги янги ўзбек алифбосига ўтиш ҳақида қарор қабул қилинди.

Лекин бу анжуманда ўзбек адабий тилига сингармонизми қишлоқ шевалари асос бўлмоғи лозим деган хулосага келинди ва 9 талик унлилар тизими ўзбек адабий тилига қабул қилинди. «Сингармонизм ўзбек тилининг кўрғони» деб баҳоланди. Бу эса имлода бир қанча қийинчиликларни келтириб чиқарди. Имло билан талаффуз ўртасида катта тафовут вужудга келди. 1934 йилда имлога киритилган ислоҳ ҳам муаммони ҳал этолмади.

Имлодаги ана шу ноқисликларни илмий асосда бартараф қилиш ўрнига, ана шу камчиликлар рўқач қилиниб, лотин ёзуvidан рус графикасига ўтишга тарғиб қилина бошланди. Натижада 1940 йил 8 майда ўзбек ёзуви лотин алфавитидан рус графикасига асосланган янги ўзбек алифбосига кўчирилди. 1940 йилнинг 10 июлида рус графикасига мос равишда қайта ишланган орфографик қоидалар тасдиқланди.

Аммо ўзбек адабий тили, унга асос бўлган ўзбек шаҳар шевалари ҳали чуқур ўрганилмаганлиги туфайли, айрим ҳарфлар имлосида, аффикслар ва сўзлар орфографиясида, бош ва кичик ҳарфлар имлосида қатор камчиликлар мавжуд эди. Ана шу камчиликларни бартараф этиш мақсадида 1947 йилда Ўз ФА Тил ва адабиёт институти ҳузурида махсус орфография комиссияси тузилди.

Имло қоидалари 1952 йил май ойидан 1953 йил ноябр ойига қадар ҳайъат томонидан тўрт марта қайта ишланди ва ниҳоят 1955 йил рисола ҳолида нашр этилди. Узоқ давом этган муҳокамадан сўнг, 1956 йил 4 апрелда «Ўзбек орфографиясининг асосий қоидалари» тасдиқланди.

Мустақиллик кўлга киритилиши билан жаҳон ҳамжамиятига эркин кириб бориш, дунёдаги барча мамлакатлар билан коммуникация жараёнини кучайтириш мақсадида

рус графикаси асосидаги ёзувдан латин алифбоси асосидаги янги ўзбек алифбосига ўтишга қарор қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 24 август 339-сонли қарори билан «Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари» тасдиқланди.

ФОНЕТИКА ВА ФОНОЛОГИЯ

Ўзбек тили фонетикаси амалий эҳтиёжларни қондириш, ўзбек тилининг товуш тизимига мос ҳарфларнинг белгилаш заруриятидан келиб чиққан ҳолда шаклланди ва ривожланди.

Туркий тиллар товуш тизимининг бошқа тиллардан хусусан, араб тилидан фарқ қилиши Маҳмуд Қошғарий, Алишер Навоийлар томонидан баён қилинган эди. Алишер Навоий турк (ўзбек) тилининг ўзига хос унлилар тизими ҳақида ҳам фикр юритган эди. Лекин тилшуносликнинг алоҳида бўлими сифатидаги фонетиканинг шаклланиши XX асрнинг бошларига тўғри келади.

Хусусан, 1922 йилда бўлиб ўтган тил-имло курултойидаги Фитратнинг маърузасида ўзбек тилининг ўзига хос олти унлилар ва 23 та ундошлар тизими мавжудлигини ёзувдаги ҳарфлар ҳам худди шу фонемаларни ифодаладиган бўлмоғи лозимлигини баён қилди.

Шунингдек, Е. Д. Поливанов ҳам «Маориф ва ўқитувчи» («Наука и просвещение») журналининг 1922 йил 1-сонида эълон қилинган «Тошкент диалекти товуш таркиби» («Звуковой состав Ташкентского диалекта») мақоласида Тошкент диалектида олти унли ва йигирма иккита ундош фонема мавжудлигини баён қилади. Қадимги турк ва эски ўзбек тилида қатор белгиси асосида зидланган *у-ў, о-ө* унлиларининг кейинчалик бир қатор шаҳар шеваларида зидланиш белгисининг йўқотганлиги, бу эса сингармонизмнинг йўқолишига олиб келганлигини таъкидлайди. Е. Д. Поливанов бундай жараёни ўзбек тилининг ўз ички тараққиёти натижаси эмас, балки ташқи омил — эрон тиллари таъсири натижаси деб тушунади. Шу муаллиф «Ўзбек тили ва ўзбек диалектологияси» асарида ҳозирги ўзбек тилида туркий тилларнинг 9 талик, 12 талик унлилар тизимидан, шунингдек, 9 талик эски ўзбек тили унлилар тизимидан қандай қилиб олтиталик унлилар тизими пайдо бўлганлигини конвергенция ва дивергенция ҳодисалари асосида илмий жиҳатдан асослаб берди. Тошкент диалек-

билан бошқа барча ўзбек шеваларида 8-9 талик унлилар тизими амал қилиб келаётганлиги, бу эса сингармонизм қонуниятининг палатал гармонияси таъсири эканлиги, 8 талик унлилар тизими эса ана шу сингармонизм қонуниятидан халос бўлишнинг натижаси эканлигини баён қилди.

40-йилларнинг охиридан бошлаб ҳозирги ўзбек адабий тилининг изчил курсини яратишга ҳаракат бошланди. Муаллифлар гуруҳи белгиланиб, тадқиқот натижалари алоҳида-алоҳида рисоалар сифатида эълон қилина бошланди. Унда ўзбек тилшунослик тарихида илк марта ўзбек тили фонетикаси ўзбек тилшунослигининг таркибий бир қисми сифатида изчил баён қилинди.

1947 йилда А. Ғ. Ғуломовнинг «Ўзбек тилида урғу» рисоласининг нашр этилиши билан ўзбек тили устегмент бирликларининг ўрганилиш тарихи бошланди. Унда урғунинг сўз ва мантиқ урғуларига бўлиниши, сўз урғусининг ўзбек тилидаги вазифалари (кульминатив, делимитатив ва делитатив) батафсил изоҳлаб берилди. Бу берилган изоҳлар А. Ғ. Ғуломовнинг ўта кузатувчанлик қобилияти билан қаҳон илмий меросидан чуқур баҳраманд бўлган улкан илмий салоҳиятнинг уйғунлашуви натижаси эди. Шунинг учун ҳам эшитиш усули билан хулоса чиқарганига қарамай, кўп бўғинли сўзларда урғунинг даражаланиши, урғусиз бўғинда унлиларнинг редукцияланиши, урғу олмайди-ган қўшимчалар ва уларнинг сабаблари юзасидан баён қилинган фикрларини кейинчалик экспериментал фонетика берган материаллар тўла тасдиқлади. Шунингдек, сегмент фонетиканинг марказий тушунчаси бўлган товушнинг икки турини — номловчи унли ва ундош товушлар атама-ларини олиб кирди.

1953 йилда В. Решетов ва Ш. Шоабдурахмоновнинг «Фонетика. Ўзбек тили фонетикасига доир баъзи масалалар» рисоласи босилди. Ўзбек тилшунослигида **фонема** атамаси илмий истифодага олиб кирилди ва унинг моҳияти тушунтирилди. Унли фонемаларнинг учта дифференциал белгиси: а) тилнинг горизантал ҳаракати; б) тилнинг вертикал ҳаракати; в) лабнинг иштироки мавжуд эканлиги баён қилинди ва мавжуд олтита унли фонема ўша белгиларнинг мажмуаси сифатида изоҳланди.

Ундош фонемалар ҳам учта белги асосида: а) пайдо бўлиш ўрни; б) пайдо бўлиш усули; в) товуш пайчаларининг иштироки белгилари асосида тавсифланди.

Бу қисм ўзбек тилининг фонетикаси ҳақида мухтасар маълумот берувчи илк асар сифатида қимматга моликдир.

Шунингдек, А. Ғ. Ғуломовнинг «Ўзбек тилида тарихий сўз ясалиши. От» (М. 1955) номли докторлик диссертациясида ҳам морфемалар оралиғида рўй берадиган турли фонетик ўзгаришлар ҳақида сўз ясалишига боғлиқ равишда маълумот берилади.

Лекин ҳали ўзбек тили фонетикасини чуқур ўрганишга бағишланган монографик тадқиқотлар йўқ эди. Ниҳоят 1959 йилда В. В. Решетовнинг «Ўзбек тили. I қисм. Кириш. Фонетика» асари майдонга келди.

Бу китоб ўзбек адабий тили ва халқ шевалари фонетик тизимини ҳамда унинг нутқий жараёнда турлича вариантлар орқали намоён бўлишини тадқиқ этган монументал асардир. Унда маълум бир тил (ёки тилларнинг) фонетик тизимини қайси нуқтаи назардан ўрганишга кўра фонетиканинг турлари, нутқнинг фонетик бўлиниши, товушнинг акустик хоссаси ва физиологик белгиси, нутқ аппарати, товуш ва фонема ўртасидаги муносабат ҳақида батафсил маълумот берилади.

Товуш ва фонеманинг умумийлик-алоҳидалик, моҳият-ҳодиса диалектикасининг фонетик сатҳдаги тазоҳирини сифатида ўзаро зидланиши ва улар ўртасидаги муносабатнинг изчил ўрганилиши ўзбек тилшунослиги тарихида янги саҳифа очди. Системавий-структур тилшуносликнинг қуртак ёзишига замин ҳозирлади.

Бу асарда ўзбек адабий тилида олтиталик унли фонемалар тизимининг эски 9 талик унлилар тизимидан қандай қилиб келиб чиққанлигини конвергенция ва дивергенция ҳодисалари асосида изоҳлаб берди. Лекин ўзбек тилида кенг, лаблашган унли фонеманинг келиб чиқишини Е. Д. Поливанов кўрсатганидек, фақат эрон тиллари таъсири асосида деб билмади. В. В. Решетовнинг катта ютуғи шунда бўлдики, ўзбек тилида «о» лашиш жараёнини уч гуруҳга бўлди: 1) Самарқанд-Бухоро диалектларида «о» лашиш; 2) Тошкент диалектидаги «о» лашиш ва 3) Фарғона шаҳар шеваларидаги «о» лашиш.

Самарқанд — Бухоро диалектларидаги «о»лашиш қолган икки турдан тамоман бошқача эканлигини, уларда дарҳақиқат, «о»лашиш жараёнида эрон тилларининг таъсири мавжуд эканлигини, кейинги икки турдаги «о» лашиш эски ўзбек тилининг ўз ички имконияти натижасида майдонга келганлигини баён қилди.

Муаллиф ўзбек тилшунослигида илк бор сўзнинг фонетик тузилиши, сўзнинг морфологик ва фонетик бўлиниши ўртасидаги муносабат, оғзаки нутқда турли фонетик ҳодисаларнинг (аккомодация, ассимиляция, диссимиляция, метатеза, редукция, спирализация, товушларнинг тушиши ва ортиши, sandhi ҳолатдаги унли ва ундош товушларнинг тушиши ва ортиши) рўй бериши бўйича атрофлича фикр юритди.

А. М. Шчербак томонидан нашр этилган «Туркий тилларнинг қиёсий фонетикаси» (Л., 1970) китобида туркий тиллар фонологик тизими фонологик оппозициялар асосида ўрганилди. Ўзбек тилининг фонологик оппозициялари ҳақида ҳам маълумот берилди. Бу билан ўзбек тили фонологиясининг шаклланиши учун замин яратди.

1974 йилда А. А. Абдуазизов томонидан инглиз ва ўзбек тиллари материаллари асосида «Фонологик системалар типологияси» мавзусидаги докторлик диссертациясининг дунёга келиши ўзбек тили фонологиясининг шаклланиши ва ривожини учун катта аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбек тилшунослигида фонологик оппозициялар ҳақида илк маълумот берилди ва ўзбек тили фонемаларининг оппозициялари атрофлича ўрганилди. Диссертация материаллари бу муаллифнинг Н.А.Баскаков, А. Содиқовлар билан ҳамкорликда ёзган «Умумий тилшунослик» китобига киритилди.

1980 йилда А. Нурмоновнинг «Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси» ҳамда 1984 йилда А. А. Абдуазизовнинг худди шу номда «Ўқитувчи» нашриётида чоп этилган асарларининг майдонга келиши ўзбек тили фонологияси ва морфонологиясининг таълим жараёнига татбиқ этилишида катта воқеа бўлди.

Бу асарларда ўзбек тилшунослиги тарихида илк бор морфонология мақоми белгиланди ва уни ўрганиш объекти аниқланди.

Бундан ташқари муаллифлар жамоаси томонидан ёзилган «Туркий тиллар қиёсий грамматикаси. Фонетика» китобида ўзбек тили фонетикаси бўйича қимматли материаллар берилди.

Проф. М. Миртожиев томонидан ёзилган «Ҳозирги ўзбек адабий тили. Фонетика» (Тошкент, 1999) китобида шу кунгача нутқ аппарати ҳақидаги мавжуд бўлган тушунчаларга бир қатор ойдинликлар киритилди.

Шундай қилиб, ҳозирги кунда ўзбек тилшунослигида фонетик сатҳни икки асосда ўрганиш анъанага айланди. 1) тавсифий асосда — фонетика; 2) системавий асосда — фонология. Ҳар икки жиҳат бир-биридан озиқланиб, тараққий қилди.

60—70-йиллардан бошлаб ўзбек тили фонетикасининг экспериментал асбоблар ёрдамида ўрганиш бошланди. Бунинг натижасида ўзбек тилининг экспериментал фонетикаси шаклланди. Ўзбек тили экспериментал фонетикасининг шаклланишида А. Маҳмудов, С. Отамирзаевларнинг хизматларини алоҳида таъкидлаш лозим. А. Маҳмудов ўзбек тилида урғу, унлилар, сонантларни, ундошлар, нутқ интонациясини; С. Отамирзаева эса Наманган шеваси фонетикасини, ўзбек тили унлиларини физик асбоблар ёрдамида тадқиқ этдилар ¹.

Натижада ўзбек тилининг экспериментал фонетикаси вужудга келди ва эшитиш йўли билан чиқарилган фонетик хулосаларга аниқликлар киритилди.

ЎЗБЕК ТИЛИ МОРФЕМИКАСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Ўзбек илмий тилшунослиги шакллангандан буён сўз таркиби масаласига алоҳида аҳамият бериб келинади. Сўз таркиби унга боғлиқ бўлган атамалар тизимининг шаклланишида проф. А. Фуломовнинг хизматлари катта бўлди.

Бу муаммо аслида сўз ясалиши билан узвий боғлиқ равишда кўтарилди. Сўз ясалиш жараёнида маълум ясовчи воситаларнинг (аниқроғи қўшимчаларнинг) муайян асосда қўшилиши ва бу қисмларнинг ўзаро муносабатини ўрганиш жараёнида сўзни маъноли қисмларга ажратишга тўғри келди. Шунингдек, сўзнинг морфологик таркибини белгилашда ҳам унинг энг кичик маъноли қисмларини ажратишга эҳтиёж туғилди.

Шундай қилиб, сўз ясалиши ва сўзнинг морфологик таркибини ўрганиш билан узвий боғлиқ равишда морфемика масалалари ҳам ўрганила бошланди.

¹ Маҳмудов А. Интонографик метод ҳақида. - Ўзбек тили ва адабиёти. 1970, 6-сон; Шу муаллиф. Ўзбек тили аффрикатлари. Ўзбек тили ва адабиёти. 1975, 5-сон; Шу муаллиф. Ўзбек тилида жарангли портлоқлар - Ўзбек тили ва адабиёти. 1978, 4-сон; Отамирзаева С.А., Абдураҳмонов С.С., Акустико-артикуляционный анализ узбекской речи применительно к речевой аудиометрии. Т. «Фан», 1972 ва бошқалар.

Энг аввало, сўзнинг энг кичик маъноли қисми тушунчаси пайдо бўлди ва ана шу лингвистик тушунчани маънос атамас билан аташ эҳтиёжи туғилди. Натижада проф. А. Фуломов ўзбек тилшунослиги тарихида илк бор Бодуэн де Куртенэ томонидан энг кичик маъноли бирликни ифода қилаш учун қўлланган **морфема** атамасини олиб кирди.

Тилшунослик фан сифатида шаклланган даврдан тортиб то системавий-структур тилшунослик пайдо бўлгунга қадар, яъни антик даврдан XX асрнинг биринчи чорагига қадар бўлган даврда асосий тил бирлиги сифатида сўзни кўп-қўлланувчи этиш, қолган барча бирликларни сўз асосида изоҳлаш анъанага айланган эди. Хусусан, сўздан кичик бирликлар сўзнинг сегмент бирликлари сифатида, сўздан катта бирликлар эса сўзларнинг қўшилишидан ҳосил бўлган бирликлар сифатида изоҳланар эди. Демак, тилнинг барча бирликлари сўз асосида айланар ва ана шундан келтириб чиқарилар эди. Бу концепция табиатшуносликда барча планеталарнинг нима асосида ҳаракат қилишига кўра геоцентрик (барча планеталарнинг ер атрофида айланиши) ва гелиоцентрик (барча планеталарнинг ҳаракат марказида қўш туриши) назарияларнинг вужудга келгани каби, барча тил бирликларининг асосида сўз туради, деган қараш асосида глоссоцентрик (лотинча глоссо-сўз) ёки вербоцентрик (лотинча verba — феъл ёки сўз) назария деб юритилади. И. А. Бодуэн де Куртенэ ҳам морфема атамасини тилшуносликка олиб кирар экан, уни глоссоцентризм нуқтаи назардан изоҳлади.

Унинг таъкидлашича, морфема сўзнинг мустақил психик ҳаётга эга бўлган ва шу нуқтаи назардан яна бўлинмайдиган қисми¹. Кўринадики, бу ўринда морфема мустақил тил бирлиги эмас, балки сўзнинг таркибий қисми, унинг таркибидаги энг кичик ва бошқа майда маъноли бирликларга бўлинмайдиган қисм сифатида таърифланади.

Морфема сўзнинг таркибий қисми сифатида қаралганлиги учун ҳам у сўздан келтириб чиқарилди ва сўз таянч нуқта қилиб олинди. Сўзнинг шакллари ҳақидаги таълимот морфология бўлганлиги учун, морфема ҳақидаги фикрлар ҳам, ўз-ўзидан, морфология таркибида баён қилинди.

Ўзбек тилшунослигида ҳам морфема ҳақидаги қарашлар ана шу назария таъсирида дунёга келди. Шунинг учун

¹ Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. 2, М., «Наука», 1963, с. 282.

устоз А. Ғ. Ғуломов ҳам морфемани сўзнинг энг кичик маъноли қисми сифатида изоҳлади. Сўзнинг таркибий қисмлари ва сўз ясалиши ҳақида гап кетганда, морфема ҳақида фикр юритди.

Шундай қилиб, ўзбек тилшунослиги тарихида морфема тушунчасининг ва бу тушунчани ифодаловчи атамларнинг кириб келиши катта аҳамиятга эга бўлди.

Шуни таъкидлаш керакки, проф. А. Ғуломов даврининг зукко тилшуноси сифатида тил сатҳидаги умумий, ижтимоий-руҳий морфема билан унинг нутқий жараёнда хилма-хил кўринишларда воқеланган морфлар (алломорфлар) ни бир-биридан фарқлади.

Хусусан, «Ўзбек тили грамматикаси»нинг I жилдига ётган «Кириш» қисмида у қуйидагиларни баён қилади: «...Морфемалар турли кўринишларга ҳам эга бўлади. Масалан, *ишла* сўзидаги -ла элементи *ҳайда* сўзида -да морфемасида келган (лекин *ҳай-ҳайла* феълида яна -ла тусида қўлланган), ҳозир ажралмайдиган *унда* сўзида ҳам аслида шу -да аффикси бор (ун-овоз). Бу -ла ва -да кўринишлари умумий тарзда **морфема** дейилади. Бунинг ҳар бир кўриниши эса **морф** саналади. Демак, морфема морфларнинг йиғиндисидир»¹.

Шунингдек, А. Ғуломов морфемаларни ўрганувчи тилшуносликнинг алоҳида бўлими ажралиб чиқаётганлигини ҳам ҳис этди. Бу ҳақда у қуйидагиларни ёзади: «Ўзак ва аффиксларнинг анализи морфологияда ҳам, сўз ясалишида ҳам учрайди, лекин бу икки соҳанинг анализи — ҳодисага қандай нуқтаи назардан ёндашиши ҳар хил, шундай бўлса ҳам, бари бир, ҳар икки соҳа учун умумий бўлган ҳодисалар ҳам бор. Шунга кўра, кейинги вақтларда буларни ёритишнинг янги схемалари пайдо бўлди: дастлаб морфемаларнинг ҳар икки соҳага алоқадор бўлган томонлари айрим берилади, бу айрим қисм морфемика деб аталади, кейин сўз ясалиши, ундан кейин морфология баён қилинади. Бу янги тартиб илмий жиҳатдан пухта асосланган бўлиб, практик томондан ҳам афзалликларга эга»².

Шу билан биргаликда, у сўзнинг ясалиш тузилиши билан морфемик тузилишини бир-биридан фарқлади. Муаллифнинг таъкидлашича, сўзнинг морфематик таҳлилида унинг морфемалари аниқланса (*ўқи-тув-чи-лик*), сўз

¹ Ўзбек тилининг грамматикаси. I, Т, «Фан», 1975, 11-бет.

² Ўша жойда, 11, 29-бетлар.

исаш таҳлилида сўз ясалма сифатида доимо икки қисмга — *исовчи узак ёки ясовчи негиз, ясовчи аффиксга ажралади*¹. Олимнинг сўзнинг ясалиш ва морфемик таркиби, морфема турлари ҳақидаги фикрлари «Ўзбек тили морфем луғати» (Тошкент, 1977) нинг кириш қисмида янада изчилроқ ўз ифодасини топди.

Кўринадики, у морфемага анъанавий ёндашувдан бошқачароқ ёндаша бошлади. Бу билан системавий-структур тилшуносликнинг морфема ва уни ўрганувчи тилшуносликнинг алоҳида бўлими морфемика мавжудлиги ҳақидаги қарашларига яқинлашди.

Унинг катта ютуғи шундаки, морфемани морфлар йиғиндиси ҳамда умумлашма эканлигини эътироф этди. Бу билан морфеманинг тил тизимида алоҳида бирлик эканлигини тасдиқлади.

XX асрнинг 20-йилларида агглютинатив хусусиятга эга бўлган Америка индусларининг тилини ўрганган дескриптив тилшунослик вакиллари томонидан глоссоцентрик назарияга қарама-қарши равишда морфоцентрик назария олға сурилди. Бу қарашга мувофиқ, тил тизимидаги марказий, энг кичик маъноли бирлик морфема ҳисобланади. Қолган барча бирликлар морфема асосида изоҳланади. Морфема маъносини фарқлаш учун хизмат қиладиган ва бошқа майда бўлакларга бўлинмайдиган энг кичик тил бирлиги фонема саналади. Морфема билан морфеманинг қўшулуvidан ҳосил бўлган бирликлар конструкция ҳисобланади.

Шундай қилиб, дескриптив тилшуносликда тил бирликлари сифатида **фонема, морфема, конструкциялар** ажратилди.

Тилнинг ифода ва маъно тузилишлари мавжудлигини таъкидлаганлари ҳолда, дескриптивчилар ифода тузилишининг иккита бирлиги ҳақида: фонема ва морфема ҳақида баҳс юритадилар. Фонема тил ифода тизимининг энг кичик бирлиги сифатида изоҳланади ва маъно фарқлаш учун хизмат қилиши таъкидланади².

Ифода тизимининг иккинчи асосий бирлиги сифатида морфема қаралади ва у тилнинг мазмун тизими билан

¹ Ўзбек тилининг грамматикаси, I, II, 29-бетлар.

² Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959, с.111,43,99.

боғланган ифода тизими бирлиги деб изоҳланади. Энг содда сўзлар бир морфемадан иборатлиги, бошқа сўзлар эса икки ва ундан ортиқ морфемаларнинг қўшиливидан ташкил топиши ҳақида фикр юритилади.

Ифода тизими шу икки асосий бирликнинг ўринлашини моделлари йиғиндисидан иборат, дейилади. Ўз навбатида, морфология ўзаро зич боғланган морфемаларни тавсифлашдан иборатлиги баён қилинади. Морфемаларнинг ўзаро муносабатидан конструкциялар вужудга келади.

Дескриптив лингвистикада тил тизимиغا сатҳли ёндашувнинг пайдо бўлиши, тилнинг ички тузилишини фонологик, морфологик, лексик, синтактик сатҳларга ажратиши ва ҳар қайси тил сатҳининг ўзларига хос бирликларни мавжудлигининг эътироф этилиши тил тузилишини ўрганувчи тилшуносликда ҳам ҳар бир сатҳ бирлигини ўрганувчи алоҳида бўлимларнинг ажралишига олиб келди. Натижада, тилнинг энг қуйи сатҳ бирликларини ўрганувчи тилшуносликнинг фонология бўлими ажратилгани каби, тилнинг морфемик сатҳ бирлиги бўлган морфемаларни ўрганувчи тилшуносликнинг алоҳида бўлими ажратилди ва унинг номи **морфемика** деб юритилди. Ўзбек тилшунослигида ҳам 70-йиллардан бошлаб морфемика тилшуносликнинг алоҳида бўлими сифатида ажратила бошланди.

Морфемика тилшуносликнинг алоҳида бўлими сифатида эътироф этилгандан буён ҳам унинг ўрганиш предмети юзасидан хилма-хил фикрлар юритилди. Хусусан, ўзбек тилшунослигида морфемикага бағишланган алоҳида қўлланманинг яратилиши катта воқеа бўлди¹.

Ўзбек тили морфемикасининг шаклланиши ва унинг ўрганиш объектининг тўғри белгиланишида акад. А. Ҳожиёвнинг хизмати катта бўлди. Муаллиф морфемиканинг ўрганиш объекти ҳақида фикр юритар экан, қуйидагиларни ёзади: «Морфемика сўзнинг неча морфемадан ташкил топишини ўрганмайди, балки морфемаларнинг турини, ҳар бир турга хос хусусиятларни ўрганadi»². Бу морфемик сатҳ бирлиги бўлган морфеманинг об'ективлигини эътироф этувчи ва ана шу об'ектив бирликни ўрганувчи ало-

¹ Тожиёв Ё. Ўзбек тили морфемикаси. Т., Республика ўқув-услубий идораси, 1992.

² Ҳожиёв А. Сўзнинг морфологик ва сўз ясалиш структураси. Ўзбек тили ва адабиёти, 1976, 3-сон, 31-бет

ҳида тилшунослик бўлимининг вазифаси ҳақидаги ҳақиқий илмий баҳодир. Шундай қилиб, бугунги кунда тилшунос-ликнинг алоҳида бўлими сифатида морфемика ажралиб чиқди. Унинг асосий тамойили ҳақида Т. Мирзақулов қуйи-дагиларни ёзади: «Морфема сўз таркибида» принциpidан фарқли ҳолда «Морфема тил системасида», «Морфема функционал парадигматик системада» принциpigа таяниш морфемика объектини кенг планда олиб қараш, морфе-мага хос белгиларни тулиқроқ кузатиш имкониятини бе-ради»¹.

Ўзбек тили морфемаларининг худди бошқа сатҳ бир-ликлари каби сатҳ ҳосил қилиш хусусиятини, уларни па-радигматик ва синтагматик муносабатларини ёритишда Т.Мирзақуловнинг тадқиқотларини алоҳида таъкидлаш лозим².

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКОЛОГИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАКОМИЛЛАШУВИ

Сўз ва унинг маънолари ҳақида ўзбек тилишунослиги тарихида жуда узоқ даврлардан буён фикр юритилиб ке-линганининг гувоҳисиз. Лекин ўзбек тилининг бир неча сатҳларидан ташкил топган бир бутунлик эканлиги, ўзбек тили тизимида лексик сатҳнинг ўрни ва лексик birlik-ларни ўрганувчи тилшуносликнинг алоҳида бўлими мав-жудлиги, бу бўлимнинг бошқа бўлимлар билан муноса-бати каби масалалар, умуман, лексикология ўзбек тилшу-нослигининг таркибий қисми ва бир йўналиши сифатида XX асрнинг ўрталаридан бошлаб шаклланди.

Ўзбек тили лексикасининг шаклланишида Фаҳри Ка-молнинг «Ҳозирги замон ўзбек тили курсидан материал-лар» рукни остида чоп этилган «Ўзбек тили лексикаси» ва Я. Д. Пинхасовнинг «Ҳозирги ўзбек тили лексикаси» рисо-лалари ҳамда «Ҳозирги замон ўзбек тили курсидан мате-риаллар» рукни билан эълон қилинган барча рисоаларни ўзида жамлаган «Ҳозирги замон ўзбек тили» асари катта аҳамиятга эга бўлди³.

^{1,2} Мирзақулов Т. Ўзбек тили морфемикасининг асосий аспектла-ри ва уларнинг муносабати. Хужанд, 1992; Шу муллиф. Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси масалалари. ДДА, Т., 1994.

³ Ҳозирги замон ўзбек тили. Т., ЎзФАН, 1957.

Бу асарларда ўзбек тилшунослиги тарихида илк марта лексикология ўзбек тилшунослигининг алоҳида бўлими эканлиги, унинг ўрганиш объекти, мақсад ва вазифалари, тилшуносликнинг бошқа бўлимлар билан муносабати белгиланди. Сўз билан тушунча ўртасидаги узвий муносабат ва уларнинг ўзаро фарқи ёритилди.

Сўзларнинг лексик ва грамматик маънолари бир-биридан ажратилди. Фахри Камол бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Гапни ташкил этган ҳар бир сўз ўзининг асосий лексик маъносидан ташқари камида бир ёки икки грамматик вазифасини адо этади. Масалан, *пахта гуллади* гапда *пахта* сўзи ўзининг лексик маъноси жиҳатидан техника ўсимлигининг бир турини, *гуллади* сўзи эса, унинг гулга кирганини билдиради. Бу лексик маънодан ташқари, гап тузилишида қатнашган ҳар бир сўз бир неча грамматик вазифани бажаради: *пахта* — предмет номини билдиради, бош келишида, сон жиҳатидан бирликда келган; *гуллади* — феъл, ўтган замон, бирлик, учинчи шахс, ўтимсиз, аниқлик майлини кўрсатади. Келишик, шахс, замон, майл, ҳаракатнинг ўтимли ёки ўтимсизлиги сўзларнинг грамматик хусусиятидир». (20-бет).

Шунингдек, ҳали ўзбек тили лексикологиясида сўзларнинг узуал ва контекстуал маънолари фарқланмасдан туриб, бу асарда сўзларнинг контекст билан боғлиқ маънолари ҳақида фикр юритилади. Кўп сўзлар ўзларининг асосий маънолари билан чекланиб қолмай, турли контекстда турлича маънога ва маъно оттенкаларига эга бўлиши ҳақида гап боради.

Бундан ташқари сўзларнинг кўп маънолилиги, ўз ва кўчма маънолари ҳақида маълумот берилади. Лекин кўп маъноларнинг турлари кўрсатилмайди. Шунингдек, омонимлар, синонимлар, антонимлар ҳақида қисқача фикр юритилади.

Муаллиф ўзбек тили лексикологияси бўйича қузатишларини давом эттирди. «Ҳозирги ўзбек адабий тили» китобининг лексикология қисми Фахри Камол томонидан ёзилди. Унда лексикология олдингилардан бир мунча кенгайтирилди. Сўзларнинг лексик-семантик гуруҳлари ҳақида илк маълумот берилди. Маъно категорияси атамаси киритилди ва бу атама остида полисемия, омонимия, синонимия, антонимия ҳодисалари ўрганилди¹.

¹ Ҳозирги ўзбек адабий тили. I. Фонетика, Лексикология, Морфология. Т., «Фан», 1966, 114-149-бетлар.

Омонимлар, синонимларнинг ички кўринишлари ҳақида батафсил маълумот берилди. Омонимлар ички тузилиш ва ташқи кўриниш белгисига кўра қуйидаги турларга бўлинади: 1) лексик омонимлар; 2) грамматик омонимлар; 3) морфологик омонимлар (омоморфемалар); 4) фонетик омонимлар (омофонемалар); 5) график омонимлар (омограф ёки омограммалар).

Омонимларнинг бундай бўлинишларида муайян таъйинлаш бўйсунуш ва етарли илмий далиллаш аломатлари етишмасе ҳам, лекин омонимлар фарқининг ёритилиши катта аҳамиятга эга бўлди.

Синонимлар ҳам тузилиш белгисига кўра идеографик, эмоционал, экспрессив-стилистик турларга ажратилди ва бу турларнинг бир-биридан фарқли белгилари аниқланди.

Ўзбек тили лексикологиясида илк бор лексик дублетлар ҳақида маълумот берилди. Кейинчалик М. Миртожиев, И. Қўчқортоев, А. Ҳожиев, Б. Исабеков, Р. Шукуровларнинг лексик омоним, синоним ва антонимлар тадқиқига бағишланган махсус асарлари майдонга келди. Бу асарлар ўзбек тили лексикологиясининг янада такомиллашуви учун хизмат қилди.

Фахри Камол ўзбек тили лексикасининг ривожининг тарихий қатламлари, унда умумтуркий, ўзбек, форс-тожик, араб, рус ва бошқа тилларга доир сўзларнинг ўрни ҳақида дастлабки маълумотни берган бўлса, ўзбек тили лексикасининг тарихий қатламлари ва ҳар бир қатламни ўрганишга бағишланган махсус тадқиқотнинг вужудга келиши¹ ўзбек лексикологиясининг такомиллашувида катта аҳамиятга эга бўлди.

Шунингдек, Фахри Камол сўзларнинг кўчма маънолари ҳақида бошланғич маълумот берган бўлса ҳам, лекин кўчма маъно турлари, уларнинг ҳосил бўлиш йўллари ёритилмаган эди. Ана шу муаммони ёритишга М. Миртожиев ва Т. Алиқуловлар бел боғладилар.

М. Миртожиевнинг «Ўзбек тилида полисемия» ва И. Шукуровнинг «Ўзбек тилида троплар» асарларининг яратилиши бу муаммони ёритишда катта воқеа бўлди. Шунингдек, кўчимларнинг у ёки бу турларини тадқиқ этиш-

¹ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Т., «Фан», 1985.

га бағишланган алоҳида тадқиқотларнинг дунёга келиши¹ ўзбек тили лексемаларининг кўчма маъноларини чуқурроқ ўрганиш, метафора, метонимия каби ҳодисаларнинг лингвистик моҳиятини очиб бериш учун катта хизмат қилди².

Олтмишинчи йиллардан ўзбек ономастикаси алоҳида йўналиш сифатида шакллана бошлади. Унинг шаклланишида Э. Бегматовнинг хизмати катта бўлди. Проф. З. Дўсимов, Т. Нафасов, Н. Ҳусановлар тадқиқотлари бу йўналишни яна ҳам ривожлантирди.

Ўзбек тили лексикологияси бўйича эришилган ютуқлар синтези сифатида «Ўзбек тили лексикологияси» китоби (1991) майдонга келди.

70—80-йиллардан бошлаб ўзбек тилшунослигига системавий-структур тилшунослик қўлга киритган ютуқлар, унинг тадқиқ этиш методлари кириб келди. Ўзбек тилшунослигида ҳам узвий таҳлил методлари қўлланила бошланди. Бу биринчи навбатда лексикологияда намоён бўлди. Натижада ўзбек тили лексикологияси тавсифий босқичдан янги босқичга — назарий босқичга, лексикани маълум лексик-семантик гуруҳлардан (ЛСГ) ташкил топган бутунлик, лексик бирликларни муайян маъно элементларининг муносабатидан ташкил топган тизим сифатида ўрганиш босқичига кўтарила борди. Бу билан ўзбек тавсифий лексикологиясидан системавий (назарий) лексикологияга ўтила бошланди. Ана шу жараёни проф. Ш. У. Раҳматуллаев ва унинг шогирди И. Кўчқортоевлар бошлаб бердилар.

Хусусан, У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев томонидан ёзилган «Ҳозирги ўзбек адабий тили» китобининг лексикология қисми ўзбек тавсифий лексикологиясидан системавий лексикологияга ўтиш даври, лексикологиянинг бу икки йўналиши ўртасидаги кўприк саналади. Чунки унда тавсифий лексикология аъёнлари давом эттирилган ва такомиллаштирилган бўлиши билан бирга, системавий лексикологиянинг асосий белгиларидан бўлган

¹ Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. Т., Фан, 1975; Аликулов Т. Полисемия существительных в узбекском языке. АКД. Т., 1966.

² Қобулжоннова Г. Ўзбек тилида метафоранинг лингвистик талқини. НДА. Т., 1999; Суюнова Р.А. Ўзбек тилида метонимия. НДА, Самарқанд, 2001.

узвий таҳлил услуби жорий этилди. Бу жиҳатдан китобнинг II нашри билан III нашри ўртасида ҳам фарқ мавжуд. II нашрида сўзнинг мазмуний тузилиши, лексик маъно турлари изоҳида системавий тилшуносликка томон бурилиш сезилган бўлса, III нашрида бу ҳаракат янада кучайди. Унда лексик маъно семантик қисмларга — семаларга парчалаб ўрганилади. Лексема бир неча семалар муносаба-тида ташкил топган бутунлик деб қаралади. Бу семалар ичида маълум бир сема лексемаларни муайян лексик-се-мантик гуруҳларга бирлаштиришга хизмат қилишини ва у бирлаштирувчи (интеграл) сема ҳисобланишини, айти шу сема ҳажми каттароқ гуруҳдан ушбу лексик-семантик гу-руҳни ажратиб олишда фарқловчи (дифференциал) сема бўлиб хизмат қилишини баён қилади¹. Семик таҳлил усу-ли билан ака лексемасининг лексик маъно таркибида қуйи-даги семалар ажратилди:

- 1) «киши»;
- 2) «эркак»;
- 3) «туғишган»;
- 4) «ёши катта».

Бу семаларнинг барчаси лексемани бошқа лексемага зидлаш асосида ҳосил қилинди. Натижада системавий тил-шуносликнинг тамал тоши саналган фонологик зидла-нишлар ва ундаги дифференциал ҳамда интеграл белги-лар ўзбек тили лексикологиясига олиб кирилди.

Лексемалар лексик маъносининг семик таҳлили жорий этилиши, ҳар бир лексеманинг лексик маъноси бир неча семалардан ташкил топиши, шу билан бирга лексеманинг лексик маъноси муайян тузилишга эга бўлиши ва бу тузи-лиш идеографик, услубий, туркумлик семаларини ўз ичига олишининг эътироф этилиши билан анъанавий кўп маъ-ноли (полисем) лексемаларни бошқача номлашга тўғри келди. Шунинг учун ҳам Ш. Раҳматуллаев ундай лексема-ларни полисемем лексемалар, бундай ҳодисани эса поли-семия деб номлади.

Лексикологиянинг тавсифий босқичдан назарий бос-қичга кўтарилишида И. Кўчқортоев тадқиқотлари катта рол

¹ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. II нашр, Т., «Ўқитувчи», 1975; III нашр, Т., «Ўқитувчи», 1992. 67-бет.

ўйнади¹. Бу асарларда муаллиф Ф.де Соссюрнинг тилнинг белгилар системаси эканлиги ҳақидаги таълимотига асосланган ҳолда, ўзбек тилшунослиги тарихида биринчилардан бўлиб, луғат таркибини системавий структур ўрганиш муаммосини кўтариб чиқди ва ўзбек нутқ феъллари мисолида лексемаларнинг системавийлик табиатини ёритиб берди. Р. Расуловнинг ҳолат феълларининг узвий (компонент) таҳлилига бағишланган тадқиқоти ўзбек системавий лексикологиясининг шаклланишида мустаҳкам пойдевор яратди².

70—80 йилларда ўзбек тили лексикасини тизим сифатида ўрганишга бағишланган бир қатор илмий асарлар дунёга келди. Улар орасида Р. Юнусов, С. Ғиёсов, А. Цал каламанидзе, Б. Жўраев, Р. Сафарова, М. Нарзиева сингари тадқиқотчиларнинг изланишлари алоҳида ажралиб туради³. Шунингдек, Ў. Шарипованинг юмуш феълларининг (1996), С. Муҳаммедованинг йўналма ҳаракат феълларининг (1999) системавий таҳлилига бағишланган монография асарларининг пайдо бўлиши ўзбек системавий лексикологиясини янги тадқиқотлар билан бойитди.

Ўзбек лексикологиясининг юқори босқичга кўтарилишида жаҳон системавий-структур тилшунослигининг энг яхши жиҳатларини ўзида мужассамлаштирган ва ўзбек тилшунослари эришган ютуқларни синтезлаштирган «Ўзбек тили системавий лексикологияси асослари»⁴ китобининг юзага келиши катта воқеа бўлди. Асарда системавий тилшуносликнинг асосий тушунчаларини изчил баён қилиб бериш, лингвистик оппозициялар ва уларнинг лексик сатҳда намоён бўлиши, лексеманинг бошқа тил бирликлари тизимида тутган ўрни, унинг шакл ва

¹ Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. Т., «Фан», 1977. Шу муаллиф. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. Т., «Ўқитувчи», 1977.

² Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Т., 1989; Шу муаллиф. Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентности. Т., 1991.

³ Джўраев Б. Структурно-семантическое исследование многозначных слов современного узбекского языка. АКД, Т., 1985; Ғиёсов С. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка. АКД, Т., 1983; Раҳматуллаев Ш., Юнусов Р. Семемаларнинг семалар состави ва семантик боғланиш ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти. 1974, 1-сон ва бошқалар.

⁴ Нейматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили системавий лексикологияси асослари. Т., «Ўқитувчи», 1995.

мазмун муносабатидан ташкил топган бутунлик эканлиги баён қилинади.

Муаллифлар ўзбек тилшунослигига илк бор лексеманинг шакл томонини ифодалаш учун А. Мартине фойдаланган *монема* атамасига қиёсан *номема* атамасини олиб кирдилар ва уни лексеманинг мазмун томони бўлган семемага зидлаган ҳолда ҳар қандай лексема номема ва семема муносабатидан ташкил топган бутунлик эканлигини таъкидладилар. Лексема семемасининг таркиби ёритиб берилди. Унинг таркибидаги уч хил сема: 1) атама семаси; 2) ифода семаси (коннотатив семалар); 3) вазифа семаси (функционал семалар) алоҳида-алоҳида баён қилинди. Бир семали ва кўп семали лексемаларни ажратишда муаллифлар, анъанавий лексикологиядан фарқли равишда, дистрибутив лингвистика ютуқларидан фойдаланган ҳолда, барқарор бирликлар ва нутқий кўриниш, эркин (ўхшаш) ва боғлиқ (ноўхшаш) қуршов тушунчаларига асосландилар. Лексемаларнинг парадигматик ва синтагматик муносабатларининг ёритилиши ҳамда уларнинг лексик-семантик гуруҳларга ва лексик-тематик (мавзу) тўдаларга ажратилиши, лексик-семантик гуруҳ аъзоларининг марказ-қуршовдан ташкил топиши, бу гуруҳда марказий лексемалар орасида градуонимик, гипонимик (жинс-тур), партонимик (бутун-бўлак), иерархик (поғонавий) муносабатлар каби қатор масалаларнинг ёритилиши билан ўзбек лексикологиясини туркийшуносликда юқори поғонага олиб чиқди.

Шунингдек, ўзбек тилшунослигига лисоний бирликларни мазмуний майдон асосида ўрганиш ҳам кириб келди. Дастлаб бу ғоя ўзбек тилшунослигида И. Кўчқортоев томонидан баён қилинган бўлса, Ш. Искандарованинг ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон асосида ўрганиш тамойилларига, Ҳ. Шамсутдиновнинг ўзбек тилида функционал-семантик синонимлар, Ҳ. Ҳожиёванинг ўзбек тилида ҳурмат майдони тадқиқига бағишланган махсус монография тадқиқотлари майдонга келдики, бу асарлар ўзбек тили лингвистик бирликларини мазмуний майдон, функционал-семантик гуруҳларга бўлиб ўрганишнинг афзалликларини намоён қилди ва системавий-структур тадқиқ усулларини кенгайтирди.

ЎЗБЕК ФРАЗЕОЛОГИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Фразеология тилшуносликнинг бошқа бўлимларига нисбатан янги бўлимдир. У лексикология бағридан XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб мустақил бўлим сифатиди ажралиб чиқди.

Фразеологиянинг алоҳида тилшунослик йўналиши сифатида шаклланиши машҳур рус тилшуноси В. В. Виноградов номи билан боғлиқдир.

Собиқ шўролар даврида бу империя ҳудудидаги барча тилларнинг фразеологияси В. В. Виноградов таълимоти асосида дунёга келди. Жумладан, ўзбек фразеологияси ҳам бундан мустасно эмас.

Ўзбек фразеологиясининг шаклланиши Ш. Раҳматуллаев, Я. Д. Пинхасов, М. Ҳусаиновлар номлари билан боғлиқдир¹. Бу муаллифлар В. В. Виноградовнинг фразеологизмга ёндашуви асосида ўзбек фразеологизмлари доирасини чегараладилар ва уларни уч гуруҳга таснифладилар: 1) фразеологик чатишма, 2) фразеологик бирлашма (бу-тунлик) ва 3) фразеологик қўшилма.

Фақат М. Ҳусаинов фразеологизмлар таснифига тўртинчи гуруҳни — идеомаларни киритди.

Ўзбек фразеологиясининг илмий асосда чуқур ўрганилиши ва такомиллашувида Ш. Раҳматуллаевнинг хизмати катта бўлди. У ўзининг қатор тадқиқотлари билан ўзбек фразеологиясига асос солди. В. В. Виноградов таъсирида У. Раҳматуллаев фразеологизмлар доирасини анча торайтирди ва фақат кўчма маънога асосланган барқарор бирликларнигина фразеологизмлар таркибига киритди. Хусусан, бу ҳақда у қуйидагиларни ёзди: «Ибора мустақил туркумларга мансуб биттадан ортиқ сўздан таркиб топган

¹ Раҳматуллаев Ш. У. Основные грамматические особенности различных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка. АКД, М, 1952. Пинхасов Я. Д. Фразеологические выражения в языке произведений Хамида Олимжана. АКД, Т, 1953; Хусанов М. Фразеология прозы писательницы Айдын. АКД, Самарканд, 1959; Пинхасов Я. Д. Ҳозирги ўзбек адабий тили (лексикология ва фразеология), Т., «Ўқитувчи» 1969; Шу муаллиф. Ўзбек тили фразеологияси ҳақида. Т., 1957; Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги замон ўзбек тили, Т, «Ўз ФАН», 1957; Фразеология қисми. Шу муаллиф. Фразеологик бирикмаларнинг асосий маъно турлари, «ЎзФАН», 1955; Шу муаллиф. (У. Турсунов, Ж. Муҳторов билан) Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т., «Ўқитувчи», 1992 ва бошқалар.

бир бутун семантик ҳамда грамматик бирлик сифатида гавдаланади. Ибора луғавий маъно англатиш учун хизмат қилади.

Шунга кўра у луғавий бирлик ҳисобланади ва шу жиҳатдан сўз билан бир қаторга қўйилади. Масалан: *кўнглидан ўтказди* ибораси *ўйламоқ* сўзини англатган маънони... билдиради. Бу ибораларда биттадан ортиқ сўз ўз маъно мустақиллигини йўқотган ҳолда, бир умумий маъно марказига бўйсунди»¹.

Муаллиф «Нутқимиз кўрки» асарида фразеологизмларга муносабатини яна ҳам аниқроқ баён қилади. Унинг фикрича, биттадан ортиқ лексик негиздан таркиб топган, тузилиш жиҳатидан бирикмага, гапга тенг, мазмунан сўзга эквивалент, яхлитлигича устама кўчма маъно англатувчи луғавий бирликка **ибора** (фразеологик бирлик) дейилади. Бу ўринда «луғавий бирлик» дейиш билан иборани эркин боғланмадан, «биттадан ортиқ» деб таъкидлаш билан содда сўзлардан, «лексик негизлар» деб таъкидлаш билан аналитик формадан, «бирикмага, гапга тенг» деб таъкидлаш билан қўшма сўздан, «яхлитлигича устама кўчма маъно» деб таъкидлаш билан тўғри маъноли турғун бирикмадан фарқлаймиз»².

Бундан кўринадики, у фразеологизм деганда фақат кўчма маънога эга бўлган турғун бирикмаларнигина тушуниш тарафдори. Лекин кейинчалик собиқ шўролар даврида В. В. Виноградовнинг фразеологизмга ёндашуви ва уни уч гуруҳга таснифлаш ўта субъектив эканлиги бир қатор мутахассислар томонидан танқид қилинди.

Ўзбек тилшунослигида ҳам фразеологизмларни белгилашда В. В. Виноградов андозаларидан четлаш ҳолатлари кузатила бошланди. Натижада фразеологизмлар таркибига фақат кўчма маъноли барқарор бирикмаларгина эмас, балки тилда олдиндан бирикма ҳолида мавжуд бўлиб, нутққа тайёр ҳолда олиб кириладиган барча барқарор бирикмалар киритила бошланди. Натижада мақол, матал, ҳикматли сўзлар ҳам фразеологизмлар сифатида қарала бошланди³.

¹ Турсунов У., Мухторова Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т., «Ўқитувчи» 1975, 7—8-бетлар.

² Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки, Т., «Фан», 1970, 56-бет.

³ Хусайнов М. Фразеология прозы писательницы Айдын, АКД, Самарканд, 1959.

Шундай қилиб, фразеологизмларни тор ва кенг тушуниш пайдо бўлди. Энг муҳими, В. В. Виноградовнинг сунъий равишда уч гуруҳга бўлган семантик таснифи орқага сурилди. Унинг ўрнига фразеологизмларнинг ҳам худди бошқаларга лугавий бирликлар каби семантик тузилиш таҳлилига эътибор берилди. Фразеологизмларни ўрганишдаги бундай бурилишни ҳам Ш. Ш. Раҳматуллаевнинг ўзи бошлаб берди. «Ҳозирги ўзбек адабий тили» дарслигининг учинчи нашрида фразеологизмларнинг уч хил семантик таснифидан воз кечилади ва фразеологизмларнинг уч хил семантик тузилиш томонидан таҳлил қилинади.

Ўзбек фразеологиясининг янги мувафақиятларга эришувида Б. Йўлдошев, Абдумурод ва Абдуғофур Маматовларнинг хизматлари катта бўлди. Б. Йўлдошев фразеологизмларнинг коннотатив маънолари, бадий тасвир воситаси сифатидаги имкониятларини атрофлича ёритиб берди. Абдумурод Маматов фразеологик норма муаммосини кўтариб чиқди ва фразеологик норма ҳамда фразеологик вариант ўртасидаги муносабатни кўрсатиб берди.

Абдуғофур Маматов эса, ўзининг қатор асарларида фразеологик шаклланиш муаммоларини ўртага қўйди ва унинг пайдо бўлиш омилларини ёритиб берди. Фразеологизмларнинг муҳим фарқловчи белгиси мазмуний қайта шаклланиш эканлигини кўрсатди.¹

Шундай қилиб, Ш. Раҳматуллаев асос солган ўзбек фразеология мактаби тобора такомиллашиб, ривожланиб бормоқда.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Ўзбек тилшунослиги лексикография соҳасида жуда катта тарихга эга эканлигидан хабардорсиз. Лекин ўрта аср лексикографиясида кўпроқ эътибор изоҳли ва таржима луғатларга қаратилган. XX асрнинг 40-йилларидан бошлаб лексикография йўналишлари ҳам кенгайди. Луғатнинг янги-янги турлари: энциклопедик, имло, орфоэпик-морфем, частотали, терс, фразеологик, диалектал, этимологик луғатлар пайдо бўлди.

¹ Маматов А. Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. Т., «Фан», 1991; Маматов А. Ўзбек тилида фразеологик шаклланиш. ДДА. Т., 1999; Шу муаллиф. Фразеологизмлар шаклланишининг назарий асослари. Т., «Наврўз», 1997, 7-бет.

Илгари яратилган изоҳли луғатлар кўпроқ айрим муаллифларнинг, хусусан, Алишер Навоий асарларида қўлланилган сўзларни изоҳлашга қаратилган бўлса, 40-йиллардан бошлаб лексикография тилшуносликнинг алоҳида тармоғи сифатида шаклланиши натижасида унинг хилма-хил турлари майдонга келди. Умумий ва хусусий изоҳли луғатлар пайдо бўлди. Хусусан, А. Ю. Юнусовнинг «Физиологик терминларнинг изоҳли луғати» (1984), А. Ҳожиёвнинг «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати» (1974), Ш. Раҳматуллаевнинг «Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати» (1978), «Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати», (1984), шу муаллифнинг Р. Шукуров билан ҳамкорликда тайёрлаган «Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати», Х. Ю. Бекмуҳаммедовнинг «Тарих терминларининг изоҳли луғати» каби луғатлар хусусий изоҳли луғатлар саналади.

Ўзбек тилининг барча лексемаларини изоҳлашга бағишланган луғат эса умумий изоҳли луғат ҳисобланади. 60 минг сўзни ўз ичига олган икки жилдди «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» (1981) ўзбек лексикографияси тарихида ўзбек тилининг барча лексемаларини изоҳлашга қаратилган илк изоҳли луғатдир. Бу луғат катта меҳнат эвазига лунёга келган ва лексемалар маъноларини ёритишда қўлаб иллюстратив материалларга асосланган, пухта лексикографик тамойилга таянган луғат бўлиш билан бирга, совет воқелиги ва совет тил сиёсатини ўзида тўла акс этирган луғат ҳамдир. Шунинг учун унда акс этган сўзликнинг 40 фоизга яқини рус тилидан кириб келган лексемалардир. Ана шуни эътиборга олган ҳолда, истиқлол қўлга киритиши биланоқ, ЎзРФА Тил ва адабиёт институти илмий жамоаси кўпжилдлик «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»ни яратишга киришдилар.

Ун олти минг сўзни ўз ичига олган «Ўзбек тили фаол сўзларининг изоҳли луғати»нинг нашр этилиши (2001) ҳам бу йўлда қилинган ҳаракатларнинг дебочаси бўлди.

70-йилларда ўзбек энциклопедиясининг яратилиши ўзбек лексикографиясининг улкан ютуғи саналади. Бу луғат ўзбек лексикографияси тарихида илк қомусий луғат бўлганлиги билан қимматлидир. Шундай бўлишига қарамасдан унда ҳам совет воқелиги, шўролар сиёсати тўла акс этганлиги учун тарихимиз, миллий анъаналаримиз, маънавий меросимиз бузиб кўрсатилди. Шунинг учун мустақиллик даврида миллий энциклопедияни яратиш энг муҳим вазифа қилиб қўйилди. Унинг I жилдининг нашр этилиши маънавий ҳаётимизда катта воқеа бўлди.

Йигирманчи йиллар бошларида Е. Д. Поливанов томонидан ўзбек тилининг илк этимологик луғати яратилган бўлса ҳам, лекин у нашр қилинмасдан йўқолиб кетган эди. Проф. Ш. Раҳматуллаев томонидан «Ўзбек тилининг этимологик луғати» (2000) нинг нашр қилиниши ўзбек лексикографиясини юқори чўққига кўтарди.

СЎЗ ЯСАЛИШИ БЎЛИМИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ

Сўз ясалиши муаммоси ўзбек тилшунослиги тарихида узоқ даврлардан буён олимлар диққатини жалб қилиб келади. Хусусан, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асарида ҳам, Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида ҳам, Муҳаммад Чингизийнинг «Келурнома», Фитратнинг «Сарф» асарларида ҳам сўз ясалишига доир фикрлар баён қилинган. XX асрнинг 30—40-йилларида феъл ва от ясалишига бағишланган махсус асарлар дунёга келди¹. Лекин сўз ясалиши алоҳида ҳодиса сифатида ва бу ҳодисани ўрганувчи «Сўз ясалиши» тилшунослик фанининг алоҳида бўлими сифатида илк бор А. Фуломов талқиқотлари асосида XX асрнинг 40-йилларида шаклланди.

Муаллифнинг 1949 йилда нашр қилинган «Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари ҳақида» номли мақоласида бу муаммога доир бир қатор масалалар ўша даврдаги тилшунослик назариялари қўлга киритган ютуқлар асосида илмий ечимини топди.²

А. Фуломов сўз ясалиши ҳодисасининг шу кунга қадар тилшуносликнинг қайси бўлимида ўрганилгани ҳақида фикр юритар экан, у ҳинд-еврупо тилшунослиги андозалари асосида морфология таркибида ўрганиб келинганини танқидий баҳолайди ва бу ҳодисанинг ҳосиласи лексемани туғдирганлиги туфайли сўз ясалиши тилшуносликнинг лексикология бўлимига кўпроқ даҳлдор эканлигини баён қилади. У бу ҳақда куйидагиларни ёзади: «Сўз ясалиши масаласини биз ҳозиргача морфологик планда қараб келамиз, холбуки, сўз ясаш қандай бўлмасин бирор усул билан янги сўз ҳосил қилишдир. Демак, у лексика — сўз

¹ Улуғ Турсун. Ўзбекчада феълларнинг ясалиши. Т., Самарқанд, 1930; Зокир Маруфов. Ўзбек тилида от ясовчи суффикслар. Т., «ЎзФАН», 1941.

² Фуломов А. Ф. Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари ҳақида. Тил ва адабиёт институти асарлари. I китоб, Ўзбек тили грамматикасидан материаллар. Т., «ЎзФАН», 1949, 38-бет.

баҳсига қарашлидир. Эски грамматик таълимотга кўра, сўз ясалиши ва сўз ўзгариши морфологияда қараларди. Ҳақиқатда эса, булар формал жиҳатдангина ўхшаш, функционал жиҳатдан бошқа-бошқа ҳодисалардир: биринчиси — лексик ҳодиса, иккинчиси — синтактик ҳодиса. Бундан англашиладики, сўз ясалишининг морфологик планда қаралиши ҳинд-овропо тил билимининг установакаларига таянади; ҳинд-овропо тил билими, формал метод билан ишлайди ва ўз диққатини фонетика ва морфологияга бериб, сўз масаласини иккинчи даражали ўринга «ирғитади», семантика ҳодисаларини... сўзларнинг маънолари ҳақидаги таълимотни мутлақо ҳисобга олмайди.

Дарҳақиқат, сўз ясалиши тилнинг икки сатҳи билан узвий алоқадордир. Сўз ясалиши жараёни кўпроқ морфемалар қўшулуви билан боғлиқ бўлганлиги сабабли, у морфология, тўғрироғи морфемика билан туташади. Ясовчи морфема билан асос морфеманинг қўшулуви натижасида эса, янги лексема вужудга келади. Демак, ясама сўз сўз ясалиш ҳосиласи бўлган бирлик саналади ва бу билан лексикология материалига айланади. Ана шу ҳосилани этиборга олган ҳолда А. Фуломов сўз ясалишини дастлаб лексикология таркибида ўрганишни тавсия этади.

Лекин сўз ясалиши муаммоси билан изчил шуғулланиш жараёнида сўз ясалишининг лексикологиядан фарқ қиладиган соҳа эканлигини, унинг ўзига хос ўрганиш объекти мавжудлиги, шунинг учун ҳам сўз ясалиши морфемика билан морфология оралиғида тилшуносликнинг алоҳида бўлими сифатида қаралиши лозим, деган хулосага келади. Муаллиф ёзади: «Сўз ясалиши тилшунослик фанининг айрим бир бўлими, мустақил лингвистик соҳа, тармоқ бўлиб, у сўзларнинг ясалишини, янги сўз ҳосил қилишнинг қонун-қоидаларини, моделларини, воситаларини, шу билан боғлиқ ҳолда сўзларнинг тузилишини текширади... Тилшуносликнинг бу бўлимида биринчидан, янги сўзларнинг қандай ҳосил қилиниши, иккинчидан, мавжуд ясалмаларнинг қандай пайдо бўлганлиги текширилади... Сўз ясалиш ҳодисаси ўзининг асосий, етакчи хусусиятлари билан грамматика ва лексикологияга яқин туради. Бу хусусиятларига кўра, сўз ясалиши илгари тилшуносликнинг айрим бир соҳаси эмас, балки морфологияда текширилиб келинган. Бундай ўрганиш энг асосий усулда сўз ясаланинг ҳам, форма ясаланинг ҳам бир типда (аф-

фиксал ясалиш) бўлиши... каби хусусиятларга асосланади»¹.

А. Фуломов ўзбек тилида сўз ясалиши муаммоларини монографик тадқиқ этиш чоғида фақат аффикслар ёрдамидагина эмас, балки ундан ташқари бир қанча воситалар ёрдамида янги сўз яшаш мумкинлигининг гувоҳи бўлади. Шунинг учун ҳам муаллиф уларни жамлаган ҳолда, ўзбек тилида сўз ясалишининг қуйидаги беш хил тури мавжуд эканлигини аниқлади: 1) морфологик (аффиксация); 2) синтактик (композиция); 3) лексик (транспозиция); 4) семантик; 5) фонетик².

Морфологик усул сўз яшашнинг бу кўрсатилган усулларида фақат биттаси эканлигини эътиборга олган ҳолда, А. Фуломов сўз ясалишининг фақат морфология билангина боғлиқ эмаслигига ишонч ҳосил қилди. Шунинг учун ҳам сўз ясалиши морфологиядан ҳам, лексикологиядан ҳам ажратилган ҳолда тилшуносликнинг алоҳида бўлими бўлиши лозим деган фикрга келди.

Шу туфайли «Ўзбек тили грамматикаси. I том, Морфология» китобида ўзбек тилшунослиги тарихида илк бор сўз ясалиши масаласи проф. А. Фуломов томонидан алоҳида бўлим сифатида ўрганилди.

Шундай бўлишига қарамасдан, бу даврда у сўзнинг ясалиш структураси билан морфемик ва морфологик тузилишлари ўртасидаги фарқланишларни эътиборга олмади. Шунинг учун ҳам муаллиф сўз ясалиши нимани текширади?—деган саволга сўз ясалиши бўлими сўзларнинг ясалишини, янги сўз ҳосил қилишнинг қонун-қоидаларини, моделларини ўрганиши билан бирга сўзларнинг тузилишини ҳам текширишини баён қилади. Бу ўринда сўзнинг бир неча тузилишига фонетик, морфемик, яслиш, морфологик тузилишларга эга бўлиши ва улар ўртасидаги фарқ муаллиф назаридан четда қолади.

Буни пайқаган А. Фуломов кейинчалик сўзнинг фонетик, семантик, морфологик ва ясалиш структураларига эга бўлган мураккаб қурилма эканлигини баён қилади ва сўзнинг ҳар бир тузилишининг ўзига хос хусусияти, бошқа тузилишлар билан муносабати ҳақида фикр юритади.

¹ Ўзбек тили грамматикаси. I том, Морфология, Т., «Фан», 1975, 7-8-бетлар.

² Фуломов А.Ф. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, 39-бет.

Унинг таъкидлашича, сўзнинг морфологик қисмларга бўлиниши сўз ясашга ҳам, сўзнинг формасини ясашга ҳам алоқадор: иккаласида ҳам ҳосил қилиш йўли (аффиксация) ва воситаси бир хил. Лекин сўзнинг тузилишини ўрганиш — уни қисмларга бўлиш икки хил: морфологик таҳлил ва сўз ясаш таҳлили. Морфологик таҳлил сўзнинг морфологик тузилишини — морфемалар таркибини аниқлайди, шунга кўра у морфема таҳлили деб ҳам юритилади. Бундаги икки қисмга бўлиниш хусусияти “ўзак ва аффикс” тусидаги грамматик зидлик ҳолатидир. Сўз ясаш таҳлили сўзнинг ясалиш структурасини — ясама сўзнинг тузилишини аниқлайди. Бунда: ясовчи ва ясалма, бу икки қисм орасидаги мазмуний-морфологик муносабат белгиланади. Масалан, *яхшилик* (*яхши*-ясовчи сўз, *яхшилик*-ясалма)... Бундай ясашни дериватология текширади: *ўзак + аффикс* ёки негиз + *аффикс: нотинчлик*. Бунда аффикс дериватор саналади¹.

Кўринадики, муаллиф бу ўринда сўзнинг ясалиш тузилишини морфологик тузилишдан фарқлаган ҳолда доимо уч қисмдан иборат эканлигини таъкидлайди: ясовчи асос (ўзак ёки негиз) + *деривант* = *ясалма* (дериватор).

А. Фуломов сўзнинг ясалиш тузилиши ҳақида фикр юритар экан, ясалма билан ясовчи қисм ўртасидаги мазмуний давомийлик (мотивация) тушунчасига катта эътибор беради. Дарҳақиқат, бу сўз ясалишида муҳим ўрин эгаллайди.

Сўз ясалиши ҳам объектив борлиқдаги ҳар қандай генетик жараён каби, Дарвиннинг турларнинг келиб чиқиши таълимотидаги ирсият ва ўзгарувчанликни ўзида намоён қилади. Маълум ясовчи қўшимча қўшилиб ҳосил қилинган янги лексема ясашга асос қисмининг маъносини давом эттиради. А. Фуломов шунинг учун ҳам ясама сўзларда янги ҳосил қилинган элемент билан аввалгиси (ясашга асос бўлгани) ўртасида мазмуний алоқа мавжудлигига эътибор қаратилиши лозимлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, ўзбек тилшунослигида сўз ясалиши бўлимининг шаклланиши, бу бўлимга доир атамалар тизимининг изга солинишида профессор А. Фуломовнинг хизмати катта бўлди.

¹ Ўзбек тили грамматикаси, I том, 15-16-бетлар.

А. Фулом асос солган сўз ясалиши назариясини А. Ҳожиев янги чўққига олиб чиқди¹. У А. Фуломон кўйган айрим ноаниқликларни бартараф қилишга ҳар кат қилди. Хусусан, сўзнинг морфемик ва морфологик тузилиши бўйича йўл қўйилган ноаниқликка барҳам берди. Муаллиф сўзнинг морфемик тузилиши деганда, унинг лексик маъноли қисмлардан — морфемалардан иборат эканлигини, сўзнинг морфологик тузилиши деганда эса, унинг форма ясашга асос бўлган ва форма ясовчи қисмини, яъни икки қисмини назарда тутиш лозимлигини таъкидлайди. Бу жиҳатдан А. Ҳожиев сўзнинг морфологик тузилиши билан сўз ясалиш тузилиши ўртасида қандайдир яқинликни кўрсатди. Ҳар иккиси ҳам икки таркибий қисмдан — **ясалиш** ва **ясовчи** қисмдан ташкил топади. Лекин улар ясовчининг нима ясашга кўра фарқланишини таъкидлайди. Сўзнинг янги шаклини ҳосил қилса шакл ясовчи, бир лексемадан янги лексема ҳосил қилса, сўз ясовчи деб қаралади. Шунга кўра морфологик тузилиш қисмлари билан сўз ясалиши тузилиши қисмларини ҳам ўзига хос номлайди: шакл ясашга асос+шакл ясовчи+янги сўз шакли; сўз ясалишга асос+сўз ясовчи+янги сўз (янги лексема). Ана шу асосда морфология ва сўз ясалишини бир-биридан фарқлайди. Шакл ясалиши «морфология»нинг, сўз ясалиши эса «сўз ясалиши» бўлимининг объекти саналади.

У рус тилшунослиги андозалари асосида А. Фуломон, С. Усмонов, О. Қосимхўжаева каби олимлар тадқиқотларни орқали ўзбек тилшунослигига кириб қолган ва мактаб грамматикаларидан қатъий ўрин олган **ўзак** (корень) ва **негиз** (основа) тушунчаларига ва бу тушунчаларни ифодалайдиган атамаларга умуман эҳтиёж йўқлигини таъкидлайди. Муаллиф бу ҳақда қуйидагиларни ёзди: «Бундай қарашда, «негиз»ни сўзнинг лексик маъно ифодаловчи қисми, сўздан шакл ясовчи аффикслар олиб ташлангандан қолган қисми, деб тушуниш ва таърифлашда тўғри илмий назарий асос (принцип) бордек кўринади, яъни, бунда шакл ясалишига асос бўладиган қисм негиз деб қаралади. Лекин... *теримчиларимизга* сўзининг *теримчи* қисми *теримчи+чи* каби таркибий қисмларга бўлинади. Демак, *терим* сўзида *тер* ўзак экан, ўз-ўзидан *теримчи* сўзига нисбатан

¹ Ҳожиев А. Ўзбек тилида сўз ясалиши. Т., Ўқитувчи, 1987; Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. Т., Ўқитувчи, 1979.

нинг терим қисми нима бўлади, деган савол туғилади... Шундай экан, сўз тузилишини юқоридагича қисмларга ажратиш ва таърифлаш тўла ва тўғри (асосли) бўла олмайди¹.

Шундай қилиб, муаллиф «сўз ясалиши баҳсида ясама сўз ҳосил қилувчи компонентлар ўрганилиши»ни, «ясама сўз ҳосил қилувчи компонентлар шу сўзнинг ясалиш тузилишини ташкил қилиши»ни, сўз ясалиш тузилиши эса фақат икки қисмдан — ясашга асос+ясовчи қисмдан иборат бўлишини таъкидлайди.

Сўзнинг морфологик таҳлили унинг фақат ясалишига асос тузилишини ўз ичига олишини, шакл ясалиш тузилиши эса, сўзнинг шакл ясовчи қўшимча ва ёрдамчилардан иборат бўлишини баён қилади. Масалан, *унумдорлик* -ни сўзнинг морфологик тузилиши икки қисмдан-шакл ясалишга асос бўлган қисм *унумдорлик* ва шакл ясовчи қисм -ни дан иборат эканлигини, *унумдорлик* қисмининг ички тузилишининг морфологияга дахли йўқ эканлигини, бу тузилиш сўз ясалиш тузилишига алоқадор эканлигини таъкидлайди.

Маълум сўз туркумларининг ясалиш доирасида қилинган тадқиқотлар ўзбек тили сўз ясалиши ҳақидаги таълимотнинг ривожини учун муҳим ҳисса бўлиб қўшилди².

Хусусан, профессор Ё. Тожиев сўз ясовчи қўшимчаларнинг полифункционаллиги масаласини, унинг аффиксал омонимия билан муносабатини чуқур таҳлил этади.

ЎЗБЕК ИЛМИЙ МОРФОЛОГИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ

Ўзбек тилининг фонетикаси, морфологияси ва синтаксисини алоҳида-алоҳида бўлимлар сифатида изчил равишда дастлаб Фитрат ўрганди ва ўзбек тилшунослиги тарихида ўзбек тили грамматикасига асос солди. Бу грамматика «Сарф» ва «Наҳв» номлари билан юритилиб, 1925 йилдан 1930 йилгача олти марта нашр қилинди³. Шундан сўнг

¹ Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши, 37-бет

² Тожиев С. Ўзбек тилида аффикслар синонимияси. Т., «Университет», 1991; Шу муаллиф. Ўзбек тилида аффиксал синонимия. I китоб, Т., «Фан», 1981; II китоб, Т., «Фан», 1987; Шу муаллиф. Ўзбек тилида аффиксал синонимия. Т., «Университет», 1991.

³ Фитрат. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Сарф. Биринчи китоб, 6- босма, Самарқанд. Т., 1930.

М. Шамсиев, Шербекларнинг «Ўзбек тили грамматикаси» (Т., 1932) ва Ҳ. Қаюмий, С. Долимовларнинг «Грамматика» асарлари майдонга келди.¹

Демак, бу муаллифлар Фитратдан фарқли равишда ўзбек тилшунослигига грамматика атамасини олиб кирдилар. Лекин грамматиканинг қисмлари эскича сарф ва наҳв атамалари билан қолаверди.

Ўзбек тилшунослиги тарихига морфология ва синтаксис атамаларини О. Усмонов ва Б. Азизовлар олиб кирдилар.²

Лекин бу асарлар мактаб ўқувчилари учун ёзилган даражликлар бўлиб, лингвистик ҳолисаларни чуқур илмий таҳлил қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган эди.

Ўзбек тили грамматик қурилишини чуқур илмий таҳлиқ қилиш 40-йиллардан бошланди. Бу ҳаракатнинг яловбардори А. Ғуломов саналади. У бу даврда ўзбек илмий морфологиясига доир бир қатор асарлар ёзди³. Шу билан бирга, Улуғ Турсуннинг кўмакчилар, Ҳ. Комилованинг келишиклар, З. Маъруповнинг от ва сифат юзасидан олиб борган тадқиқотлари ўзбек илмий грамматикасининг яратилишидаги дастлабки ҳаракатлардан бўлди.

50-йилларда эса, ўзбек тилшунослигининг барча илмий кўчлари биринчи илмий ўзбек тили грамматикасини яратишга сафарбар қилинди. Бу йилларда «Ҳозирги замон ўзбек тили курсидан материаллар» руқни остида ўзбек тилининг барча сатҳлари бўйича бир нечта рисоалар эълон қилинди. Улар орасида А. Ғуломнинг «Ўзбек тилининг морфологиясига кириш» (1953), «Феъл» (1954), С. Усмоновнинг «Ўзбек тилида ундовлар» (1953), Ҳ. Комилованинг «Ўзбек тилида сон ва олмош» (1953), М. Асқарова, Р. Жуманиезовларнинг «Ўзбек тилида равишдош ва сифатдош» (1953), С. Ғузаиловнинг «Ўзбек тилида равишлар» (1953), Ш. Шоабдурахмоновнинг «Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар» (1953) сингари асарлари дунёга келди. Ана шу рисоалар асосида 1958 йилда ўзбек тилшунослиги тарихида бирин-

¹ Қаюмий Ҳ. Долимов С. Грамматика, I бўлим. Сарф. Т., 1934; II қисм, Наҳв. Т., 1933.

² Усмон О. ва Б. Азизов. Грамматика. I бўлим, морфология, Т., 1938, II бўлим, Синтаксис. 1938.

³ Ғуломов А. Ўзбек тилида келишиклар, Ўз. ФАН, Асарлар, II. Т., 1940; Шу муаллиф. Ўзбек тилида кўплик категорияси. Т., «ЎзФАН», 1944 ва бошқалар.

ни маротаба ўзбек тилининг фонетик, лексик, морфологик сатҳларини; шунингдек, ўзбек тили графикаси, орфография ва орфоэпиясини ўз ичига олган йирик асар майдонга келди. Бундай асарнинг пайдо бўлиши ўзбек тилишунослиги тарихида катта воқеа эди. Бу асар босилиб чиққандан сўнг ўзбек тили морфологиясининг айрим соҳалари махсус монографик тадқиқот объекти бўлди. Жумладан, сўзнинг морфологик тузилишига бағишланган С. Усмоновнинг докторлик ва О. Қосимхўжаеваларнинг номзодлик диссертациялари ва рисоалари майдонга келди. А.Ҳожиевнинг «Феъл», «Кўшма, жуфт, такрорий сўзлар» (1963), «Ўзбек тилида кўмакчи феъллар» (1966), «Тўлиқсиз феъллар» (1970) сингари йирик монографиялари яратилди. Шунингдек, ўзбек тилишунослари эришган барча натижаларни жамулжам этиб ёзилган акад. А. Н. Қононовнинг «Ҳозирги ўзбек адабий тили грамматикаси» (1960) китобининг яратилиши ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. «Ҳозирги замон ўзбек тили. Фонетика, Графика, Орфография, Орфоэпия, Лексикология, Морфология» китоби яратилгандан сўнг ўзбек тили морфологиясига доир янги тадқиқотларни эътиборга олган ҳолда икки жилдди «Ҳозирги ўзбек адабий тили» (Т., «Фан», 1966), «Ўзбек тили грамматикаси», I том. Морфология (Т., «Фан» 1975), II том, Синтаксис (Т., 1976) асарларининг майдонга келиши эса, ўзбек тили грамматикасининг такомиллашувига катта рол ўйнади. Бу жиҳатдан кейинги асар айниқса, катта аҳамиятга эга бўлди. У ўзбек тилишунослигининг сўнгги ютуқларини эътиборга олган ҳолда яратилди. Бу асарда биринчи маротаба сўз ясалиши морфология таркибидан чиқарилган ҳолда алоҳида бўлим сифатида ўрганилди. Шунингдек, узак морфемалар билан аффикс морфемалар оралигида рўй берадиган ва бугунги кунда **морфонология** атамаси остидаги махсус бўлимнинг ўрганиш объекти сифатида қаралаётган турли хил фонетик ўзгаришлар ҳам «Аффиксациядаги фонетик ўзгаришлар» сарлавҳаси остида алоҳида тадқиқот объекти бўлди.

Грамматик категорияларни белгилашда грамматик шаклларнинг маъно умумийлиги ва уларнинг ўзаро зидланиши, эътиборга олинди. Жумладан, кўпликни билдирувчи махсус грамматик шаклнинг бирликни билдирувчи нол шаклга зидланиши, бирлик-кўплик формасидаги грамматик оппозиция сон категориясини ташкил этиши ҳақида фикр юритилади (62-бет).

Шунингдек, грамматик шаклларни парадигматик носабатда ўрганиш муаммоси кўтарилади. Асарда тилшунослиги тарихида биринчи бор «бир сўзнинг шакллари биргаликда парадигмани ташкил қилиши» «парадигма шу сўзнинг шакллар системасини курайтиши» «морфологиянинг сўз шакллари текширилган қисми парадигматика саналиши» ҳақида фикр юритилади (4-бет).

Бу асарнинг яна бир муҳим жиҳати шундаки, шу давр гача бир қатор муаллифларнинг тадқиқ усулига айланган рус тилшуносларининг андозалари асосида ўзбек тилининг ўрганиш тамойилларидан воз кечишга, ўзбек тилининг ўз ички материалларига таяниб муайян лингвистик категориялар ҳақида фикр юритишга ва уларнинг ўзига хос томонларини ёритишга ҳаракат қилдилар.

Муаллифларнинг бундай мақсадлари ва эришган натижалари асарнинг сўзбошисидаёқ баён қилинади. У ерда таъкидлашларича, ҳар бир ҳодисани бевосита тил материалларидан келиб чиқиб изоҳлашга, ҳодисаларининг ҳақиқий моҳиятини очишга эришилди. Бу нарсаянгиинимилмий хулосаларга эришиш билан бирга, айрим ҳодисаларнинг ҳозиргача бўлган талқини билан эндиги талқини ўртасидагина эмас, шунингдек, уларнинг эски атамаси билан янги атамаси ўртасида ҳам маълум номувофиқлик келиб чиқади» (5-бет).

Бу жиҳатдан асарнинг «От» ва «Феъл» қисмларида ҳудуди ана шундай катта ўзгаришлар рўй берди. Хусусан, отларда сон, эгалик категориясининг ифодаланиши шу даражада мукаммал, шу даражада ўзбек тили материалларига асосланиб, ўзига хос томонларини чуқур ёритиб берилдики, у туркология фанида от туркумига бағинилган энг сара асар бўлиб қолди.

Шунингдек, феъл қисмида ҳам кўмакчи ва тўлиқсон феълларнинг вазифалари ўзбек тилининг бой материалларига асосланиб чуқур таҳлил этилди. Шу даврга қадар феълнинг грамматик категориялари сирасида қаралиб келинаётган бир қатор категориялар ўзбек тилига хос эмаслиги (масалан, «вид» категорияси, «ўтимли-ўтимсизлик» категорияси) баён қилинди ва улар ўзбек тилининг грамматик категориялари сирасидан чиқариб ташланди.

Сўзнинг грамматик шакли ва грамматик категориялари ҳақидаги тадқиқотлар кейинчалик ўзбек тилининг материаллари асосида яна ҳам чуқурлаштирилди. Сўз ўзгари-

на шакл ясалиши каби сўзнинг грамматик шакллари-
ни икки гуруҳга ажратишга ҳеч қандай асос йўқ эканли-
гини таъкидлаган, ҳозирги ўзбек тилидаги грамматик шакл
грамматик категорияларни ўрганишга бағишланган маҳ-
асарнинг майдонга келиши ўзбек илмий морфология-
сининг янада ривожланишига олиб келди¹.

Ўзбек тилида аффиксларнинг баъзан ортиқча қўллани-
лиши, унинг сабаблари, адабий меъёрга муносабати каби
масалаларнинг Н. Маҳкамов томонидан атрофлича ёритиб
берилиши ҳам ўзбек тилшунослиги тарихида катта воқеа
булди².

ЎЗБЕК ТИЛИ ИЛМИЙ СИНТАКСИСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ

Ўзбек тили синтаксиси тилшуносликнинг алоҳида бўли-
ми сифатида дастлаб Фитрат томонидан «Наҳв» атамаси
остида ўрганилди. Шундан сўнг Ҳ.Қаюмий ва С. Доли-
мовлар ҳам икки қисмли «Грамматика» асарини ёзиб,
иккинчи қисмини «Наҳв» деб номладилар (1933).

Ўзбек тилшунослигида биринчи маротаба синтаксис
номи остида О.Усмонов ва Б.Азизовлар мактаб граммати-
касини нашр этдилар (1939).

Шуни таъкидлаш керакки, бу яратилган китоблар ўзбек
тилининг синтактик қурилиши юзасидан изчил маълумот
берувчи илк асарлар сифатида қадрлидир. Лекин улар
фақат болаларни ўқитиш учун мўлжалланганлиги сабабли
амалий қимматга эга бўлиб, синтаксис ҳодисаларини чу-
қур илмий таҳлил қилишни ўз олдиларига мақсад қилиб
қўймаган эди.

Ўзбек тили синтактик бирликларини илмий асосда ат-
рофлича ўрганиш XX асрнинг 40-йилларидан бошланди.
Синтактик сатҳ бирликларини Оврупо тилшунослигининг
ютуқлари асосида чуқур ўрганиш ҳам А. Фулом номи би-
лан боғлиқдир.

У «Ўзбек тилида аниқловчилар» мавзусидаги номзод-
лик диссертацияси ҳамда бу диссертация асосида май-
донга келган худди шу номдаги рисоласи (Т., 1942), «Ўзбек
тилида сўз тартиби» (Т., 1947), «Содда гап» (Т., 1948—

¹ Ҳожиев А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. Т., «Ўқитувчи»,
1979.

² Маҳкамов Н. Адабий норма ва плеоназм. Т., «Фан», 1998.

1955) сингари рисоалари билан ўзбек илмий синтаксисининг пойдеворини яратди.

Шундан сўнг А. Н. Кононовнинг «Ўзбек тили грамматикаси» (Т., 1948) асарининг рус тилида нашр этилиши ва унда ўзбек тилининг барча сатҳлари, жумладан, синтактик сатҳ бирликларининг ҳам тадқиқ этилиши ўзбек тили синтаксисига кенг илмий жамоатчилик диққатини жалб этилишига тurtки бўлди.

40-йилларга келиб синтаксисга эътиборнинг қаратилиши бежиз эмас эди. 30-40-йиллардан собиқ шўролар дaвpида авж олган марризм таълимоти тилшуносликни ҳам сиёсатлаштиришга интилди ва морфологияни буржуаз ёндашув деб баҳолаб, асосий эътиборни синтаксисга қаратди. Шу даврда Н. Я. Марр назарияси таъсирида бўлган И. И. Мешчаниновнинг марризм руҳидаги асарларидан наҳомланган ёш тадқиқотчи А. Ф. Фулом бу ҳақда қуйидагиларни ёзади:» ...Ҳинд-европо тил билими формал метод билан ишлайди ва ўз диққатини фонетика ва морфологияга бериб, сўз масаласини иккинчи даражали ўринга иргатади, семантика ҳодисаларини мутлақо ҳисобга олмайди. Янги тил билими... грамматика бўлимларининг янги схемасини беради: бу схема бўйича морфология боби йўқолиб, унинг сўз ясалиши бўлими лексикага, сўз ўзгариши баҳси синтаксисга ўтади»¹.

Лекин А. Фулом кейинчалик бундай қарашга танқидий ёндашди. Морфология ва синтаксисни грамматиканинг ўзаро боғлиқ ва бир-бири билан тенг ҳуқуқли икки бўлими сифатида эътироф этиб, бутун илмий фаолияти давомида бунга амал қилди. А. Фулом томонидан 1948 йилда ёзилган «Солда гап» асари 1963 йилда А. Фулом ва М. Асқаровалар томонидан олий ўқув юртлари ўзбек филологияси факультетлари талабалари учун дарслик сифатида ёзилган «Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис» китобига материал бўлиб хизмат қилди. Бу китоб олий ўқув юртлари учун синтаксисдан ёзилган биринчи дарслик бўлиши билан бирга, биринчи илмий асар ҳамдир. Шунинг учун ҳам у ҳозирги кунгача уч марта қайта ишланиб, тўлдирилиб нашр қилинди ва асосий дарслик сифатида фойдаланиб келинмоқда. Солда гап синтаксиси ҳақидаги таълимотнинг

¹ Фуломов А. Ф. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида. — Ўз ФА Тил ва адабиёт институти асарлари, биринчи китоб, ўзбек тили грамматикасидан материаллар, - Ўз ФАН, Т., 1949, 37-38-бетлар.

ривожланишида Х. Комилованинг «Гапда сўзларнинг бог-ланиши» (Т., 1955), Ф. Абдурахмоновнинг «Гапнинг ажратилган иккинчи даражали бўлаклари» (Т., 1956), Х. Болтбоеванинг шу номдаги рисоалари (Фарғона, 1957), ДАшурованинг «Гапнинг уюшган бўлаклари» (Т., 1962), А. Сайфуллаевнинг ундалмаларга, кириш ва киритмаларга бағишланган тадқиқотлари, Ф. Убаеванинг «Ҳол» асари, А. Аҳмедовнинг сўроқ гаплар (1965), А. Сафаевнинг бош ва иккинчи даражали бўлаклар, И. Расуловнинг бир составли гаплар, Б. Уринбоевнинг атов гаплар, сўзлашув нутқи синтаксиси тадқиқиға қаратилган асарлари катта хизмат қилди.

Ўз ФА Тил ва адабиёт институти илмий ходимлари томонидан икки жилдди «Ҳозирги ўзбек адабий тили» (Т., «Фан» 1966) ва икки жилдди «Ўзбек тилининг грамматикаси» (Т., 1975) асарларининг яратилиши ўзбек тилшунослигининг катта ютуғи бўлди. Унда содда гап синтаксиси янги кузатишлар билан тўлдирилди.

Илгари гаплар объектив воқеликни ифодалаш ва предикатив белгисига кўра дихотомик тамойил асосида икки гуруҳга—содда ва қўшма гапларга ажратилган бўлса, кейинги икки асарда гаплар ана шу белгисига кўра политомик тамойил асосида содда, мураккаб ва қўшма гапларга ажратилди. Содда ва қўшма гаплар юқоридаги белгиларга кўра зидланишининг икки қутбида турса, мураккаб (мураккаблашган) гаплар бу зидланувчилардан ҳар иккисининг муайян белгиларини ўзида намоён этувчи оралиқ ҳолат қилиб кўрсатилади. Бу фикр Ф. Абдурахмонов томонидан 1971 йилда Москвада нашр этилган «Туркий тиллар тузилиши ва тарихи» тўпламидаги «Мураккаблашган гаплар синтаксиси» мақоласида акс этди.

Шуни таъкидлаш керакки, юқорида санаб утилган асарларнинг барчасида синтаксиснинг марказий бирлиги бўлган гапнинг асосий белгиси сифатида предикативлик эътироф этилади. Предикативлик рус тилшунослигида атрибутив мантиқ таъсирида шаклланган эға билан кесимнинг муносабати сифатида белгиланди. Гап бўлаклари ҳам предикатив муносабатни ифодалашда иштирок этиш даражасига кўра икки гуруҳга бўлинди: 1) предикатив муносабатда иштирок этадиган бўлаклар, 2) предикатив муносабатда иштирок этмайдиган бўлаклар.

Биринчи гуруҳ гап тузилишининг асоси, зарурий бўлаклари ҳисобланди ва улар бош бўлаклар номи билан юри-

тилди. Атрибутив мантикда ҳукм аъзолари бўлган субъектнинг эга, предикатга эса кесим тенглаштирилди. Мантикда предикат субъектнинг белгисини ифодаловчи қисм сифатида қаралгани учун грамматикада ҳам кесим эганинг белгисини билдирувчи бўлак деб қаралди. Шундан келиб чиққан ҳолда гапда абсолют ҳоким бўлак эга, нисбий ҳоким бўлак (иккинчи даражали бўлакларга нисбатан ҳоким, эгани нисбатан тобе қисм) кесим деб ҳисобланди.

Предикатив муносабат таркибига кирмайдиган бўлаклар гапнинг конструктив бўлмаган, нозарурий, шу сабабли иккинчи даражали бўлаклари саналди.

Бош бўлаклар икки аъзо, икки чўққидан иборат деб қаралгани туфайли, бу бўлакларнинг гапда қатнашишини кўра улар икки гуруҳга бўлинди: 1) бир составли гаплар, 2) икки составли гаплар.

Бир составли гапларнинг монографик тадқиқига бағишланган И. Расуловнинг «Ҳозирги ўзбек адабий тилида бир составли гаплар» (1974) номли йирик тадқиқоти дунёга келди.

Гапнинг шаклий тузилиш бирликлари гап бўлаклари рукни остида урганилгандан буён гап бўлакларини белгилаш тамойили сифатида бу бирликларнинг гаптаги бошқа синтактик бирликлар билан тобе муносабати белгиланди. Гап бўлаклари фақат тобе муносабат асосидагина аниқланди. Тобе муносабатга киришмайдиган гапнинг синтактик аъзолари гап бўлаклари рукнидан ташқарида қолди. Тенг муносабатдаги бўлаклар ҳам бошқа қайсидир бўлакка тобе муносабатда бўлишига қараб, гап бўлаги таркибига киритилди. Натижада гапнинг таркибида иштирок этувчи ва мазмунига қўшимча маъно элтувчи синтактик бирликлар гапнинг синтактик тузилиш бирликлари сирасидан чиқарилди.

Ундалмалар, кириш қурилмалар бўйича узоқ йиллар илмий тадқиқот олиб борган А. Сайфуллаев уларнинг гап таркибида муайян семантик-функционал қимматга эга бўлишига қарамасдан гап бўлаклари саналмаслигига эътироз билдирди, ундалма ва кириш қурилмаларни ҳам гап бўлаклари қаторига киритишга ҳаракат қилди. Гап бўлакларини анъанавий икки даражага бўлишга танқидий ёндошган ҳолда, уч даражага ажратишни маъқул кўрди ва кириш қурилмалари, ундалмаларни учинчи даражали бўлаклар сарасига киритишни тавсия этди.

Бу ўзбек тилшунослигида рус тилшунослиги андозалари асосида вужудга келган гапни бўлакларга ажратиш та-

мойилига илк эътирознинг намоёниши эди. Афсуски, шундай катта муаммони кўтариб чиққан А. Сайфуллаев гапни бўлакларга ажратишнинг мавжуд тамойили қандай камчиликларга эга эканлигини, уни қандай қилиб бартараф қилиш йўллари, қандай тамойилга суянса зиддият бартараф бўлиши мумкинлигини кўрсатиб беролмади. Лекин мавжуд тамойилга билдирилган эътирознинг ўзи ўзбек тилшунослигида бир воқеа бўлди ва кейинги тадқиқотчиларни бу муаммо бўйича чуқур ўйлашга даъват этди.

«Гап ҳақида синтактик назариялар» китобининг нашр этилиши (Т., 1988), гапда икки чўққили (иккита бош бўлакни эътироф этувчилар) назариянинг келиб чиқиш илдизлари, гапни бўлакларга ажратиш тамойиллари ва унда йўл қўйилган камчиликларни кўрсатиб беришда катта аҳамиятга эга бўлди. Унда туркий тиллар синтактик тузилишида энг муҳим конструктив бўлак кесим эканлиги, шунинг учун ҳам туркий тиллар учун бир чўққили назария мувофиқ эканлиги, гап бўлакларини гапнинг ана шу мазмуний ва грамматик маркази бўлган кесим билан муносабатига қараб белгилаш лозимлиги таъкидланди. Айти пайтда гап бўлаклари икки даражага эмас, бир неча даражаларга бўлиниши мумкинлиги кўрсатилди.

Ўзбек тили содда гап синтаксисининг такомиллашувида Б. Ўринбоевнинг «Ҳозирги ўзбек адабий тилида вокатив категория» (Т., 1972), Н. Маҳмудовнинг «Ўзбек тилидаги содда гапларда мазмун ва шакл ассиметрияси» (Т., 1984) монографиялари катта аҳамиятга эга бўлди. Бу асарлар ўзбек тили синтаксисини янгича қарашлар, янги йўналишлар билан бойитди.

Ўзбек тили содда гап синтаксисининг шаклланиши ва тараққиётида А. Фулом хизмати қанчалик катта бўлса, қўшма гап синтаксисининг шаклланиши ва тараққиётида академик Ф. Абдураҳмонов ва профессор М. Асқароваларнинг хизмати шунчалар улуғдир.

Ўзбек тилининг қўшма гапларига доир илк асар Ҳ. Ғозиевга мансубдир. У 1941 йилда «Ҳозирги замон ўзбек тилида эргашган қўшма гапларнинг состави» номли асари билан ўзбек тилшунослигида қўшма гап синтаксисини ўрганишни бошлаб берди. 1955 йилда Фаҳри Камол «Қўшма гапларга доир масалалар» китобини нашр этди ва унда қўшма гапларнинг мақоми, уларнинг таснифи ҳақида дастлабки маълумотлар берди.

Туркологияда қўшма гапларга доир яратилган энг сарф асарларни чуқур таҳлил этган ва уларга танқидий енашган ҳолда Ғ. Абдурахмонов «Қўшма гап» (Т., 1957), «Қўшма гап синтасиси асослари» (Т., 1958), «Қўшма гап синтасиси» (Т., 1964), М. Асқарова «Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар» (Т., 1960), «Ўзбек тилида эргашини формалари ва эргаш гаплар» (Т., 1966) сингари китобларини нашр этиб, ўзбек тили қўшма гап синтасисининг илмий асосларини яратиб бердилар.

Қўшма гап қисмларининг ўзаро семантик, грамматик, интонацион муносабатларига кўра Ғ. Абдурахмонов томонидан қўшма гаплар уч гуруҳга бўлинади: 1) боғланган қўшма гаплар; 2) эргаш гапли қўшма гаплар; 3) боғловчисиз қўшма гаплар¹.

М. Асқарова эса қўшма гап қисмларининг мазмун муносабати, тузилиши ва боғланиш йўллари хилма-хил эканлигини кўрсатиб, ана шу белгига кўра қўшма гапларни дастлаб икки гуруҳга бўлади: 1) боғланган қўшма гаплар; 2) эргашган қўшма гаплар. Боғловчисиз қўшма гапларни эса юқоридаги икки турнинг «ўткинчи тип» сифатида ажратади².

Ҳар икки муаллиф ҳам қўшма гапларни икки ва ундан ортиқ содда гапларнинг мазмуний ва грамматик муносабатидан ташкил топган бутунлик сифатида эътироф этади. Қўшма гап таркибидаги содда гапларни белгилашда эса қисмларнинг таркибидаги эга ва кесим муносабати эътиборга олинади.

Қўшма гап таркибидаги содда гапларни белгилашда боғланган ва боғловчисиз турида қийинчилик туғилмаса ҳам, лекин эргашган қўшма гапларда эргаш гапларнинг гап ёки гап эмаслигини белгилаш осон эмас эди. Шунинг учун ҳам Ғ. Абдурахмонов эргашган қўшма гаплар билан содда гапларни фарқлаш асослари ҳақида қуйидагиларни ёзади. «Эргаш гапни ҳам гап деб тушунар эканмиз, эргаш гап ҳам гапнинг ўзига хос хусусиятларини ўзида аксантириши керак. Эргаш гап маълум фикр тугаллигини ифодалаши, предикативлик хусусиятига эга бўлиши ва модал

муносабатларни ифодалаши шарт. Эргаш гап ўз таркибида эга ва кесимга эга бўлгандагина гапнинг асосий белгиларини ўзида ифодалай олади. Таркибида ўз эгаси бўлмаган синтактик конструкциялар сўз бирикмаси маълум бир синтактик оборот бўлиб қолади»¹.

Эргаш гапларни аниқлашдаги бу тамойил ўзбек тилшунослигининг таянч нуқтаси бўлиб қолди. Лекин ўзбек тилшунослигига бир чўққили назариянинг кириб келиши эргаш гапларни белгилаш тамойилига ҳам ўзгариш киритди. Икки чўққили назарияда эргашган қўшма гапларни содда гаплардан фарқлашда эргаш гапнинг ўз эгаси бор ёки йўқлиги белгиси асосий таянч нуқта ҳисобланади. Кесимнинг кесимлик белгисига эга бўлиши ёки бўлмаслиги эътиборга олинмайди. Бу эса кейинчалик эргашган қўшма гаплар бўйича мутахассислар ўртасида анчагина баҳсларнинг туғилишига сабабчи бўлди (Бу ҳақда мустақиллик даври ўзбек тилшунослиги бўлимида маълумот берилди).

Шунингдек, ўзбек тили қўшма гаплар синтасисининг такомиллашувида А. Бердиалиев, Н. Турниёзовларнинг ҳам хизматларини таъкидлаш жоиз.

70—80-йилларда жаҳон тилшунослигида матн лингвистикасининг ривожланиши ўзбек тилшунослигига ҳам таъсир этди ва ўзбек тилшунослигида ҳам А. Мамажонов, М. Тўхсоновларнинг матн лингвистикасига ва матннинг услубий хусусиятларига бағишланган монографик тадқиқотлари вужудга келди. Шундай қилиб, ўзбек синтактик таълимотининг шаклланиши ва ривожланишида А. Фуломов, Ғ. Абдурахмонов ва М. Асқаровалар катта хизмат қилдилар. Улар томонидан ўзбек тили синтасисининг пойдевори яратилди.

А. Нурмонов, Н. Маҳмудов, А. Бердиалиевлар эса узтозлар меросини ривожлантирган ҳолда ўзбек тили синтасисига системавий-структур усулни олиб кирдилар.

Мустақиллик даври ўзбек тилшунослиги бошлангунга қадар синтактик бирликларни умумийлик-хусусийлик диалектикаси асосида тил ва нутқ дихотомиясини эътиборга олган ҳолда лингвистик оппозицияларга таяниб ўрган-дилар. Синтактик моделларни белгилаш муаммоларини ўртага қўйдилар.

¹ Абдурахмонов Ғ.А. Қўшма гаплар синтасиси асослари. Т., ЎзФАН 1958, 11-бет.

² Фулом А. Ғ., Асқарова М. Ҳозирги замон тили. Синтасис. Т., «Ўрта ва олий мактаб», 1961, 162-бет; Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар. Т., ЎзФАН, 1960, 7-бет.

¹ Абдурахмонов Ғ.А. Юқоридаги асар, 17-бет.

Туркий тилларда гапнинг мазмуний ва конструктив маркази кесим эканлигини, гапнинг эгаси ҳам кесим орқали белгиланиши ва унга тобе эканлигини, гап бўлакларини гапни гап қилиб туришдаги зарурий ва факультативлик белгисига кўра бир неча даражаларга бўлиш мумкинлигини кўрсатиб бердилар¹.

ЎЗБЕК ДИАЛЕКТОЛОГИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Ўзбек маҳаллий шеваларини ўрганишда «Чиғатой гурунги» олға сурган ғоя катта хизмат қилди. Бунга кўра «тилимизнинг адабийлиги арабийлигида эмас, ўзидадир, шунини тиргузмак», «тилимиз қоидаларини татарча ёхуд усмонлича эмас, тилимизнинг ўзидан олмоқ» керак эди. Шунинг учун «халқ оғзида юрган сўзларни, халқ адабиёти бўлгон эртаклар, мақоллар йнғиб текширмак лозим», деган қарорга келади. Натижада жонли халқ тилининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга бел боғланади.

Ана шундай ҳаракат туфайли Ғози Олим Юнусовнинг «Алпомиш» достони (1923), «Алла» тўғрисида бир-икки оғиз сўз» (1926) каби мақолалари; «Ўзбек уруғларида қатағонлар ва уларнинг тили» (1930), «Ўзбек лаҳжаларининг таснифидан бир тажриба» (1936) сингари рисоалари эълон қилинди.

Шунингдек, маҳаллий ўзбек шеваларини ўрганиш ва ўзбек диалектологиясининг фан сифатида шаклланишида Е. Д. Поливанов алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг бир неча тилларни билиши, эшитиш қобилиятининг ўта кучлилиги ҳар бир тилнинг маҳаллий шеваларидаги фарқли нукталарни бир эшитишда илғаб олиш имкониятини берди. Улкан назарий билимга эгаллиги эса тўпланган материаллардан катта назарий умумлашмалар чиқариш имкониятини яратди.

Унинг «Тошкент диалектининг товуш таркиби» (1922), «Тошкент диалектидан фонетик ёзув намуналари» (1924), «Шовот тумани Қиёт-қўнғирот қишлоғи шеваси» (1934), «Ўзбек диалектологияси ва ўзбек адабий тили» (Т., 1935) каби асарлари ўзбек диалектологиясининг шаклланиши учун асос бўлиб хизмат қилди.

Шунингдек, И. К. Юдахин, А. К. Боровков, В. В. Ренетовлар Ғози Олим Юнусов ва Е. Д. Поливановлар асос сол-

¹ Бу ҳақда қаранг: А. Нурмонов. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. Т., 1988.

ган шевашунослик илмининг ривожини учун ўз ҳиссаларини қўшдилар.

К. К. Юдахиннинг «Қорабулоқ шевасининг айрим хусусиятлари» (1927), «Чигатой тили фонетик таркиби ҳақидаги масалалар юзасидан материаллар» (1929); А. К. Боровковнинг «Умлаутли» ёки «уйғурлашган» ўзбек шевалари тавсифига доир» (1946), «Ўзбек шевалари таснифи масалалари» (1953) каби асарлари ўзбек диалектологиясини янги материаллар билан бойитди.

Ўзбек шеваларини тасниф ва тадқиқ этишда айниқса В. В. Решетов ва Ш. Шоабдурахмоновларнинг хизматлари катта бўлди. В. В. Решетов «Ўзбек тилининг марғилон шеваси» (1941), «Ўзбек тилининг наманган шеваси ҳақида» (1953) каби мақолалари, «Тошкент вилояти қурама шевалари. Фонетик ва морфологик система» (1952) монографияси; Ш. Шоабдурахмоновнинг «Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари» китоблари ўзбек диалектологиясининг ривожини ва унинг фан сифатида ўқитилишида катта воқеа бўлди.

Икки жилдли «Ўзбек диалектологиясидан материаллар» (I жилд, 1957, II жилд, 1961) асарларининг майдонга келиши, Ф. Абдуллаевнинг «Хоразм шеваси» (Т., «Фан», 1961), «Хоразм шевалари фонетикаси» (Т., 1967); М. Мирзаевнинг Бухоро ўзбек шевалари, С. Иброҳимовнинг Андижон шеваси тадқиқига бағишланган асарлари, Х. Дониёровнинг «Же-ланган диалектларни ўзбек адабий тилига қиёсан ўрганиш тажрибаси» (Т., «Фан», 1975) А. Шерматовнинг Қашқадарё шеваларига, А. Алиевнинг Наманган шеваларига, Б. Жўраевнинг Шаҳрисабз шевасига, А. Ишановнинг манғит шевасига, Н. Ражабовнинг ўзбек халқ шеваларида феълнинг морфологик тузилишига, М. Носировнинг Қўқон шевасига, Қ. Муҳаммаджоновнинг жанубий Қозоғистон ўзбек шеваларига бағишланган тадқиқотлари ўзбек диалектологиясини юқори чўққига олиб чиқди.

Ўзбек диалектологиясининг кенг фронт бўйлаб раванқ топиши ўзбек тилини лингвистик карталаштириш имкониятини яратди. Шунингдек, лингвогеографик ва ареал тадқиқотлар олиб боришга қулай шароит туғдирди. А. Шерматовнинг лингвогеографияга, Б. Жўраевнинг ареал лингвистикага доир тадқиқотларининг дунёга келиши ўзбек тилшунослигининг катта ютуғидир.

Борлиқдаги барча нарса ва ҳодисалар доимо ўзгаришда, ривожланишдадир. Бундан алоқа воситаси бўлган тил ҳам мустасно эмас. Тилдаги ана шу диалектик тараққиётни эътиборга олган Ф. де Соссюр уни икки ҳолатда 1) синхрон ва 2) диахрон аспектда ўрганишни тавсия этган эди.

Синхрония узлуксиз ривожланишда, ўзгаришда бўлган маълум тилнинг муайян бир даврдаги ҳолатини, тарихий узлуксиз ривожланиш занжирининг бир ҳалқасини акс эттиради. Шунинг учун ҳар қандай статика (синхрония) динамиканинг бир узви саналади.

Ўзбек тилини синхрон планда ўрганар эканмиз, унинг узлуксиз жараёндан «узиб» олиниши нисбий характерга эгадир. Ўзбек тилининг ҳозирги ҳолати аجدодларимиз фойдаланиб келган умумхалқ тилининг давоми ва, айни пайтда, келажак авлодга ҳам ўтиб бораётган умумий жараёндир. Шундай экан, маълум бир тилни синхрон ҳолатда ўрганиш қанчалик зарур бўлса, унинг тарихий тараққиётини ўрганиш ҳам шунчалик катта аҳамиятга эгадир. Шунинг учун ўзбек тилини синхрон ўрганиш билан биргаликда, диахрон тадқиқотлар ҳам олиб борилди. Бу соҳада С. Муталлибов, Ғ. Абдурахмонов, А. Рустамов, А. М. Шчербак, С. Н. Иванов, О. Усмон, Ш. Шукуров, Э. Умаров, Б. Ҳасанов, Ҳ. Неъматов, Э. Фозилов, Ҳ. Дадабоев, А. Матғозисв, С. Аширбоев, Б. Бафосв, Қ. Маҳмудов, Қ. Каримов, Ф. Исҳоқов, М. Қодиров каби олимларнинг хизматлари каттадир.

Маълум бир тилнинг тарихий грамматикасини ва тарихини яратиш фақат шу тилга доир ёзма манбаларни чуқур ўрганиш орқалигина амалга оширилиши мумкин. Шунинг учун ҳам 50-60-йиллардан бошлаб қадимги турк ва эски ўзбек тилига доир ёзма манбаларни нашр қилишга, бу манбаларнинг тил хусусиятини ўрганишга эътибор қаратилди.

Аввало, Алишер Навийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарининг тадқиқига бағишланган Олим Усмоннинг монографияси ўзбек тили ва тилшунослик тарихини ўрганишда катта воқеа бўлди. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғатит турк» асари уч жилдининг таржима қилиниши (1960—1963), бу асарнинг индекс-луғатининг алоҳида жилд

сифатида нашр этилиши фақат ўзбек тилшунослигининггина эмас, балки бутун туркология фанининг ютуғи бўлди.

Қ. Маҳмудов томонидан Аҳмад Югнакийнинг «Ҳийбат ул-ҳақойиқ», Қ. Каримов томонидан Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қуталғу билик» асарларининг нашр этилиши, бу асарлар тил хусусиятларининг ўрганилиши ўзбек тили тарихий фонетикаси, морфологиясининг шаклланишида катта хизмат қилди.

А. К. Боровковнинг «Ўрта Осиё тафсири лексикаси» асарини ўз ичига олган «Эски ўзбек тили очерклари» китоби (М. Л., 1958), А. Н. Кононов томонидан Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажараи тарокима» (М.-Л., 1958), С. Н. Иванов томонидан «Шажараи турк» (Т., 1960), Ф. Исҳоқов томонидан Гулҳанийнинг «Зарбулмасал» асарларининг нашр этилиши ва бу асарларнинг тил хусусиятларининг тадқиқ этилиши ўзбек тили тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлди.

С. Муталлибовнинг X—XI асрлардаги туркий обидалар тили лексикаси ва морфологиясига, А. Рустамовнинг Алишер Навоий асарларининг лингвистик тадқиқига бағишланган монографияларининг дунёга келиши ўзбек тили тарихий лексикаси ва морфологиясининг шаклланишига хизмат қилди. Феъл шаклларининг тарихий тараққиётига бағишланган Ш. Шукуровнинг илмий ишлари, қўшма гапларнинг ва ўзбек тили фонетикасининг тарихий тараққиётига бағишланган Ғ. Абдурахмоновнинг тадқиқотлари, Э. Фозиловнинг «Эски ўзбек тили морфологияси» (Т., 1965), Эски ўзбек тили. XIV аср Хоразм ёдгорликлари» (Т., 1967), Ш. Шукуровнинг «Ўзбек тилида феъл майллари тарихи» (Т., «Фан» 1980), «Ўзбек тилида феъл замонлари тарихи» (Т., «Фан», 1976), А. Матғозиев, Э. Умаров, Ҳ. Дадабоев, С. Аширбоев, М. Қодиоровларнинг эски ўзбек тили фонетикаси, лексикаси, грамматикаси бўйича қатор тадқиқотлари ўзбек тилининг тарихий грамматикасини яратишга замин ҳозирлади.

Юқорида баён қилинган асарлардан танқидий фойдаланган ҳолда Ғ. Абдурахмонов ва Ш. Шукуровлар томонидан «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси» асарининг яратилиши ўзбек тилини диахрон ўрганишни юқори чўққига олиб чиқди.

Шунингдек, ўзбек тилшунослари қадимги ва эски турк тили бўйича ҳам илмий тадқиқот ишлари олиб бордилар. Ғ. Абдурахмоновнинг «XI аср эски туркий тил синтаксиси

бўйича тадқиқотлар» китобининг Москвада нашр этилиши (1973), Ғ. Абдурахмонов, А. Рустамовларнинг «Қадимги туркий тил» (Т., 1982) китобларининг нашр қилиниши ўзбек туркийшунослигини янги босқичга кўтарди.

Ўз ФА илмий ходимлари томонидан «XIII-XIV асрлар туркий адабий ёдгорликлар тили» (Т., 1986) номли китобининг нашр қилиниши ўзбек тили тарихини янги материаллар билан бойитди.

Х. Неъматов эса, ўзбек тили тарихини ўрганишга формал-функционал методни олиб кирди¹.

УСЛУБШУНОСЛИК ВА НУТҚ МАДАНИЯТИ

Ўзбек тилининг ички тузилиш хусусиятини ўрганиш билан бирга, 50-йиллардан бошлаб унинг услубиётини ўрганишга ҳам эътибор қаратила бошланди. Бундай ҳаракатнинг бошланишида ҳам Айюб Фулом ва Ш. Шоабдурахмоновлар турди. А. Фулом 1941 йилда нашр этган «Ўзбек тилида келишиклар» асарида халқ дostonларида келишикларнинг ишлатилишидаги ўзига хос хусусиятларга кенг тўхталган бўлса, Ш. Шоабдурахмоновнинг «Равшан» дostonининг тили ва услуби» (1949) мавзусидаги номзодлик диссертацияси аynи шу муаммога бағишланган дастлабки монография саналади. Шундан буён ўзбек тилининг турли функционал услубларининг монографик тадқиқига бағишланган ўнлаб асарлар майдонга келди. Улар ичида И. Қучқортоевнинг «Бадий нутқ стилистикаси» (1975), А. Шомақсудов, И. Расулов, Р. Қўнғуров, Ҳ. Рустамовларнинг «Ўзбек тили стилистикаси», Р. Қўнғуровнинг «Ўзбек тили стилистикасидан очерклар» (1982), А. Шомақсудовнинг «Ўзбек адабий тили стиллари ҳақида» (1970), «Ўзбек тили стилистикаси», (1974), Б. Ўринбоевнинг «Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари» (1974), «Сўзлашув нутқи» (1982), А. Мамажоновнинг қўшма гап стилистикасига бағишланган бир қанча асарлари, М. Раҳмоновнинг «Туркистон вилояти газетаси тили синтактик хусусияти» (1971), Б. Турдиалиевнинг газета тили морфологик хусусиятларига (1969), Б. Йўлдошев, С. Каримовнинг бадий услуб, Б. Умркуловнинг публицистик услуб, Ё. Тожиевнинг аффикслар услубиётига бағишланган

¹ *Неъматов Х. Ғ. Функциональная морфология туркоязычных памятников XI—XII вв. Т., «Фан», 1989.*

тадқиқотлари ўзбек тили стилистикасининг такомиллашишига олиб келди.

И. Тошалиевнинг «Ўзбек тили услубиёти» (Т., «Университет», 1996), «Адабий таҳрирнинг мантикий асослари» (Т., «Университет», 1999). Э. Қиличевнинг «Ўзбек тилининг амалий стилистикаси» (Т., «Ўқитувчи», 1992), А. Шомақсудов, И. Расулов, Р. Қўнғуров, Ҳ. Рустамовларнинг «Ўзбек тили стилистикаси» ўқув қўлланмасининг нашр этилиши (1984) олий ўқув юртлари филология факультетларида услубиёт фанининг ўқитилишини яхшилашга имконият яратди.

Ўзбек бадиий нутқида қофиянинг ўрни, унинг лингвистик тадқиқи юзасидан И. Мирзасевнинг хизмати катта бўлди.

Ўзбек тили услубиёти бағрида нутқ маданияти шакллана бошлади. Ўзбек нутқ маданиятининг шаклланишида проф. Э. Бегматовнинг хизматларини алоҳида таъкидлангандим. Унинг раҳбарлигида ёзилган «Ўзбек нутқ маданияти» очерклари китобида (1988) нутқ маданияти курсининг ўрганиш объекти, мундарижаси, мақсад ва вазифалари назарий жиҳатдан асослаб берилди.

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ

ДАВЛАТ ТИЛИ ҲАҚИДАГИ ҚОНУН ВА УНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ

XX асрнинг 90-йиллари тарихимиз занжирининг олтин халқаси бўлиб қолди. Халқимизнинг асрий орзу-умиди руёбга чиқди.

Шўролар империяси ич-ичидан чириди ва 80-йилларнинг ўрталаридан зиёлиларимизда миллий ифтихор, ўзини англаш ҳисси кучая бошлади. Миллий анъаналарни, миллий маданиятни тиклаш, миллий тил обрў-этиборини кучайтириш муаммолари кўтарила бошланди. Бундай ҳаракатга собиқ империя ён беришга мажбур бўлди.

1989 йилнинг 21 октябрида ўзбек тилининг Ўзбекистон Республикаси Давлат тили сифатида расмий эълон қилиниши ўша давр учун катта тарихий воқеа бўлди. Ана шу Қонуннинг чиқиши тилимизнинг рус тили таъсири доирасида сиқилиб, фақат кўча-кўйда ва оилада фойдаланиладиган иккинчи даражали бир тилга айланиб қолгани хавфига чек қўйди.

Ўзбек тили олий даражадаги давлат анжуманларида қўлланиладиган, давлатнинг расмий ҳужжатлари юритиладиган, ривожланиш истиқболи қонун билан белгиланган тилга айланди.

Ана шу нуқтаи назардан бу Қонуннинг тарихий аҳамияти каттадир.

Давлат тили ҳақидаги Қонун қабул қилингандан икки йил вақт ўтгач, республикамиз ўз истиқлолини қўлга киритди. Мустақил республикамизни бир юз йигирмага яқин давлат тан олди. Уларнинг кўпи билан дипломатик муносабатлар ўрнатилди. Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар ташкилотига қабул қилинди. Буларнинг ҳаммаси жумхуриятимизнинг жаҳон ҳамжамияти ўртасидаги обрў-этиборини ортирди. Ўзбек деган миллат ва унинг миллий тили жаҳон жамоатчилигининг диққатини тортди. Ана шундай

шароитда мустақилликни қўлга киритгунга қадар қабул қилинган Қонуннинг кўп моддалари ўз кучини йўқотди. Ўшқ тахрирталаб бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам мавжуд Қонунни ислох қилиш зарурияти туғилди. Натижада 1995 йилнинг 21 декабрида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессияси «Давлат тили ҳақида»ги Қонуннинг янги тахририни қабул қилди.

Янги тахрирдаги Қонуннинг муҳим жиҳати шундаки, бунда ўзбек тилининг бугунги жаҳон ҳамжамиятидаги мавқеи ҳисобга олинди. Масалан, СССР таркибида бўлган-да Ўзбекистоннинг бошқа мамлакатлар билан дипломатик муносабатлар олиб бориши хаёлий бир нарса эди. Бугун бу нарса оддий ҳақиқатга айланди. Худди ана шу воқе-лик Қонуннинг 23-моддасида ўз ифодасини топди. Унда Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартнома матила-ри давлат тилида ёзилиши таъкидланади. Бу модда ўзбек тилининг жаҳон миқёсида расмий давлат тили сифатида нуфузининг кўтарилишини таъминлади.

Янги тахрирдаги Қонунда Ўзбекистон Республикаси-нинг демократик, тинчликсевар сиёсати аниқ ўз ифода-сини топган. Ўзбек тили Ўзбекистон Республикасининг давлат тили сифатида тан олинар экан, бу республика худу-дида бошқа тилларнинг фаолият кўрсатишига, ривожла-нишига, Ўзбекистонда яшовчи барча миллатлар ва элат-ларнинг ўз она тилларида алоқа қилишларига монелик қилмаслиги (2-модда), уларнинг тилларида мактаб-мао-риф ва маданий муассасалар (5-модда), ноширлик, поч-та-телеграф, нотариал идоралар, телевидение ва радио бемалол фаолият кўрсатишлари кафолатланган. Бошқа миллат ва элатларнинг тилларига ҳурмат билан муноса-батда бўлиш, бу тилларни ривожлантириш учун шарт-шароит яратиш (4-модда) таъкидланади.

Бошқа миллат вакиллари учун ўз она тилларида ўрта мактабни битиргач, олий ва ўрта махсус ўқув юртларида ҳам ўз тилларида ўқиш имконияти яратилади (6-модда). Шунингдек, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва жамоат бирлашмаларида иш юритиш, ҳисоб-китоб, ста-тистика ва молия ҳужжатлари давлат тилида юригилиши баён қилингани ҳолда, ишловчиларнинг кўпчилиги ўзбек тилини билмайдиган жамоаларда бошқа тилларда ҳам амал-га оширилиши кўрсатилади (10-модда).

Собиқ СССРдан ажралиб чиққан айрим мамлакатлар-да, хусусан, Болтиқбўйи республикаларининг давлат тили

ҳақидаги Қонунларида республика ҳудудида яшаётган барча фуқароларнинг фақат давлат тилигагина ариза, шикоятлар билан мурожат қилишлари қайд қилинади. Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Қонунидан эса бу масала жуда демократик йўл билан ҳал қилинган. Ўзбекистон ҳудудида яшаётган бошқа миллат вакиллари давлат тилини билмаса, ўз она тилларида мурожаат қилиши мумкинлиги белгиланади (14-модда).

Давлат тили ҳақидаги Қонун қабул қилинаётган пайтда вақтли матбуотда бир қатор байналминал атамаларни тилимиздан қувиб чиқариш, уни араб ёки форс-тожик тилидаги муқобили билан алмаштириш тенденцияси кучайди. Масалан, *радио ўрнига овознигор, самолёт ўрнига тайёра, аэропорт ўрнига тайёрагоҳ, институт ўрнига олийгоҳ, район ўрнига ноҳия, студент ўрнига илмжў* ва бошқалар. Атамаларни алмаштириш шу даражага етдики, ҳатто мутахассисларнинг ўзлари ҳам янги қўлланилаётган атамаларни қайси тушунча учун ишлатилаётганлигини изоҳлашга қийналиб қолди.

Ана шундай шароитда атамаларни тартибга солиш эҳтиёжи туғилди. Шунинг учун Вазирлар Маҳкамаси қонини атамашунослик қўмитаси тузилди. Янги тавсия этилаётган атамалар атамақўм тасдиғидан ўтгандан сўнггина ҳасий йўлланма оладиган бўлди. Ўзбек тилининг янги атамалар билан бойиб бориш йўли янги таҳрирдаги Қонунда аниқ ифодасини топди. Еттинчи моддасида янги атамалар жамоатчилик муҳокамасидан ўтгандан кейин ва Олий Мажлиснинг тегишли қўмитасининг розилиги билан ўзбек тилига жорий этилиши белгиланади.

Янги таҳрирдаги Қонуннинг яна бир муҳим томони шундаки, моддалар сони қисқартирилган. Олдингиси ўттиз моддадан иборат бўлган бўлса, янги таҳрирдаги Қонунда айрим ўз кучини йўқотган моддалар чиқариб ташланган.

Янги таҳрирдаги Қонуннинг 9-моддасида давлат ҳокимияти ва бошқарув органларида иш давлат тилида юритилиши таъкидланади. Ўзбекистон Республикасининг олий даражадаги анжуманлари давлат тилида олиб бориляпти. Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари раҳбарлари турли даражадаги йиғилишларда давлат тилида чиқишлар қилишлари одат тусига кириб қолди. Ҳар бир раҳбар халқ олдида давлат тилида ҳисоб бермоқда. Бу эса ҳар қайси раҳбар олдида давлат тилини етарли даражада билиш талабини қўймоқда.

Кўриниб турибдики, янги таҳрирдаги «Давлат тили ҳақида»ги Қонун эски Қонуннинг оддий таҳрири эмас, балки бугунги тарихий-ижтимоий шароитни ҳисобга олган ҳолда, янги мазмун билан бойитилган янги Қонундир.

Бу Қонун Ўзбекистон фақат ўзбекларники эмас, бу юртда яшаётган, шу юртнинг ривожини, истиқболи учун жон куйдираётган барчаники тамойилига амал қилади. Шунинг учун ҳам бу Қонун Ўзбекистон Республикасида яшовчи барча халқларнинг манфаатларига мос келадиган энг демократик, энг халқчил Қонундир.

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИДА ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ ЭРИШГАН ЮТУҚЛАР

Мустақиллик маънавий ҳаётимизда туб бурилиш даврини бошлади. Онгимизда асрлар давомида сингиб қолган мутелик психологияси ўрнига эркинлик, ижодкорлик, фидокорлик психологияси пайдо бўлди. Миллий қадриятларимизни, маънавий анъаналаримизни тиклаш ҳаракати бошланди.

Аждодларимиз қолдирган бой маданий меросга меҳр-муҳаббат билан ёндашиш, уларни жаҳон тамаддунига қўшган ҳиссаларини ҳолисона баҳолаш, дунё маданиятининг ривожланишида аждодларимиз ҳиссаси катта эканлигидан фахр-ифтихор ҳиссини туйиш психологияси вужудга келди.

Ана шундай шароитда тилшунослик фанида ҳам тилимизнинг ўзига хос хусусиятларини чуқур ва объектив ёритиш, собиқ шўролар даврида фан методологиясига айланган ва объектга бир томонлама ёндашувчи марксистик таълимот занжиридан қутулиш ва оламни билишга бағишланган дунёнинг энг яхши фалсафий таълимотларидан, биринчи навбатда, Шарқ фалсафий таълимотидан фойдаланиш ҳаракати бошланди. Собиқ шўролар даврида «буржуа фани», «марксистик методологияга ёт таълимот» ҳисобланган системавий-структур тилшунослик мустақиллик шарофати билан кенг миқёсда кириб кела бошлади. Бунинг натижасида рус тилшунослиги андозаларидан қутулиш, ана шу андозалар асосида ўзбек тилшунослигига кириб қолган бир қатор лингвистик тушунчалардан ҳоли бўлиш имконияти яратилди.

Мустақилликнинг илк кунларидан бошлабқ тилини барча сатҳ бирликларини системавийлик тамонилари асосида қайта ўрганиб чиқиш ҳаракати бошланди.

Ана шундай ҳаракат туфайли ўзбек тили фонология тизимини лингвистик зидланишлар асосида ўрганиш ва фонемаларни фарқловчи (дифференциал) ва бирлаштирувчи (интеграл) белгилар мажмуаси сифатида эътиборга олувчи А. Нурмоновнинг «Ўзбек тили фонологияси ва морфофонологияси» (Т., 1992), А. Абдуазизовнинг «Ўзбек тилининг фонологияси ва морфофонологияси» (Т., 1994) асарлари майдонга келди. Бу асарларда имконият, моҳият, инвариант саналувчи фонема билан унинг бевосита нутақ жараёнида вариантлар орқали намоён бўлиши ўртасидаги муносабат, яъни инвариант ва вариант муносабати илмий равишда эътиборга олинди. Мустақиллик шароитида ўзбек тили лексикологиясида ҳам катта мувоффақиятлар қўлга киритилди. Э. Бегматовнинг кўп йиллик изланишлари натижаси бўлган «Ўзбек исмлари» китобининг дунёга келиши ўзбек ономастикасининг улкан ютуғидир. Ҳ. Нисматов ва Р. Расуловларнинг «Ўзбек тили систем лексикологияси асослари» китобининг нашр этилиши фақат ўзбек тилишунослигида эмас, балки бутун туркийшуносликда катта воқеа бўлди.

Ўзбек тили морфологиясига ҳам системавийлик тамонилари дадил олиб кирилди. Грамматик шакл ва грамматик категориялар ўртасидаги муносабат, грамматик шаклнинг ўзига хос ифодаланиш йўллари, грамматик категорияларнинг тил тизимидаги ўрни каби масалалар жаҳон тилшунослиги қўлга киритган ютуқлар асосида ўрганила бошланди.

Собиқ шўролар даврида қўлга киритилган ютуқлар ва йўл қўйилган камчиликлар сарҳисоб қилинди ва камчиликларни бартараф қилиш йўлларини қидириш ҳаракати бошланди. О. Бозоровнинг лисоний бирликлар парадигмасида даражаланиш муносабатига бағишланган монографияси, Ж. Элтазаровнинг «Сўз туркумлари ҳақидаги назариялар» (1996), Ш. Шаҳобиддинованинг «Ўзбек тили морфологияси умумийлик-хусусийлик диалектикаси талқинида» (2000), муаллифлар гуруҳининг «Ўзбек тилининг назарий грамматикаси, Морфология» (2001) асарларининг дунёга келиши мустақиллик берган ҳурфикрлилик нишонасидир.

Ўзбек тили синтаксисини системавий ўрганишга жиддий эътибор берилди. Ўзбек тили синтаксисининг систе-

мавий тадқиқи икки йўналишда олиб борилди: формал-семантик ва формал-функционал. Ҳар икки йўналиш ҳам ўзбек тилининг ички тузилишини объектив ўрганишда катта муваффақиятларга эришмоқда.

Биринчи йўналиш бўйича Н.Маҳмудов ва А.Нурмоновларнинг «Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси», (Т., «Фан», 1992), «Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис» (Т., 1995), С.Маҳаммадқуловнинг «Ўзбек тилида предикатив синтагма трансформацияси» (Т., 1998) каби асарлари, М. Ҳакимовнинг матн прагматикаси талқинига бағишланган докторлик диссертацияси; иккинчи йўналиш бўйича Р.Сайфуллаеванинг қўшма гапларнинг формал-функционал талқинига доир қатор тадқиқотлари, М. Қурбонованинг «Ўзбек тилида формал-функционал йўналиш ва содда гап қурилишининг талқини» мавзусидаги докторлик диссертацияси ва бошқа бир қатор номзодлик диссертациялари майдонга келди. Бу тадқиқотлар ўзбек тилшунослигини янги поғонага олиб чиқди.

Ҳар икки йўналиш тарафдорларининг умумий томонлари шундаки, уларнинг барчаси тилнинг системавийлиги тамойилига асосланади.

Ҳар икки йўналиш тарафдорлари гапнинг конструктив марказий бирлиги сифатида кесимни эътироф этади. Гапнинг бошқа узвлари шу марказий бўлакнинг мазмуний ва грамматик валентликлари асосида белгиланади.

Ҳар икки йўналиш синтактик моделлар ва уларнинг нутқий жараёндаги турлича гавдаланиши ўртасидаги муносабатларни ёритишга эътибор беради.

Бу икки йўналиш ўртасидаги фарқ фақат мазмунга муносабатдир. Биринчи йўналиш тарафдорлари шакл ва мазмун муносабатига жиддий эътиборни қаратса, иккинчи йўналиш вакиллари лингвистик бирликларнинг шакл ва вазифасига кўпроқ диққатни жалб қиладилар.

Шакл ва мазмун муносабатини тадқиқ қилиш жараёнида шакл ва мазмун бирликлари ўртасидаги мутаносиблик (симметрия) ва номутаносиблик (ассиметрия), тағбилим ва тағмаъно, мазмуний синкретизм, синтактик трансформация, синтактик омонимия ва синонимия, коммуникатив бўлиниш ва улар ўртасидаги муносабатлар атрофлича ёритиб берилди.

Шаклий-вазифавий томонни тадқиқ этиш натижасида гапларнинг минимал ва максимал қолипларини белгилаш имконияти туғилди. Максимал қолипларни ташкил этган

минимал бирликлар ўртасидаги муносабат ва минимал бирликларнинг кесимлик шакли асосида қўшма гапларнинг янгича таснифи вужудга келди. Кесимнинг атов (лексик) ва грамматик (кесимлик шакллари) қисмларга ажратилиши ва бу қисмларнинг валентлиги асосида минимал қолипларнинг кенгайишини ўрганиш гапни ташкил этган синтактик узвларни бир неча даражаларга ажратиш имконини берди. Натижада синтактик бўлакларни рус тилшунослиги андозалари асосида фақат бош ва иккинчи даражали бўлакларга ажратиш анъанасидан ташқариги чиқишга имконият яратилди.

Мустақиллик шароитида ўзбек тилининг қўлланилиш доираси ғоят кенгайди. Ижтимоий муносабатларда давлат тили имкониятларининг ошиб бораётганлигини очиб берувчи Н. Маҳмудовнинг «Тил ва жамият», «Тил», «Сузимиз ва ўзимиз», «Маърифат манзилларида» каби қатор китобларининг нашр этилиши ўзбек социлингвистикасини янги поғонага олиб чиқди.

Тилшунослик ютуқларини кенг оммага сингдириш, жамоатчилик ўртасида нутқий саводхонлик кўникмасини шакллантириш, кишиларимизни тилшуносликнинг сирли олами билан таништиришда тилшуносликка доир илмий-оммабоп китобларнинг хизмати каттадир. Бундай рисоалар ўзбек тилшунослигида фақат мустақиллик даврида пайдо бўлди. Демак, мустақиллик шарофати билан лингвистик журналистика деб номлаш мумкин бўлган алоҳида йўналиш вужудга келди ва бу йўналишга проф. Н. Маҳмудов асос солди. Шунингдек, А. Рустамовнинг «Сўз хусусида сўз», А. Абдуазизовнинг «Тиллар оламига саёҳат», С. Мўминовнинг «Саломлашиш санъати» сингари рисоалари бу йўналишга муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Собиқ шўролар даврида давлат тили рус тили бўлганлиги учун барча республикаларнинг расмий иш қоғозлари рус тилида юритилар, шунинг учун ҳам бошқа тилларнинг, шу жумладан ўзбек тилининг расмий иш юритиш услуги ривожланмай қолган эди. Шу боис истиқлол қўлга киритилиши билан ана шу услубнинг шаклланиши ва ривожланишига алоҳида аҳамият берилди. Н. Маҳмудов, Н. Маҳкамов, А. Мадвалиевлар томонидан «Ўзбек тилида иш юритиш» китобининг нашр этилиши бу муаммонинг ижобий ҳал этилишида катта аҳамиятга эга бўлди.

СЎНГГИ СЎЗ ЎРНИДА

Муҳтарам ўқувчи! Қўлингиздаги китобни ўқиб шунга амин бўлдингизки, ўзбек тилшунослиги фан сифатида яқинда ташкил топган эмас.

Рус империяси даврида ёшларни тарихдан узиб қўйиш, ўтмиш маданияти билан ошно этмаслик, бу билан руслаштириш ғоясини осонгина амалга ошириш сиёсати юргизилди. Ана шу сиёсат таъсирида барча фанлар тарихи сингари ўзбек тилшунослиги тарихи ҳам хаспўшлаб кўрсатилди.

Аслида ўзбек тилшунослиги ўзининг узоқ тарихига эга. Тилшунослик соҳасида қалам тебратган алломаларимиз ўзларигача бўлган жаҳон олимларининг илмий меросидан баҳраманд бўлишлари билан бирга, жаҳон тилшунослигининг равнақи учун ҳам ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Айниқса тилшуносликнинг фалсафий масалаларини ҳал этишда, фонема ва ҳарф муносабатини белгилашда, лисоний бирликларнинг мазмуний томонини ёритишда, узвий таҳлил усулининг пайдо бўлишида, алифбо ва мазмуний майдон асосидаги луғатлар тузиш тамойилларининг белгиланишида ўзбек тилшуносларининг хизматлари катта.

Аждодларимиз қолдирган маданий меросни ўрганиш, улар яратган оламшумул илмий кашфиётларни рўй-рост баён қилиш имконияти фақат мустақиллик туфайлигина вужудга келди.

Ана шу имкониятдан фойдаланган ҳолда ўтмиш маданий меросимизни синчиклаб ўрганиш, аждодларимизнинг дунё тилшунослигига қўшган хизматларини фахр-ифтихор туйғуси билан кенг омма ўртасида тарғиб ва ташвиқ қилиш ҳар бир ўзбек зиёлисининг энг шавқли-завқли ишига айланмоғи лозим.

АДАБИЁТЛАР

- Абу Али ибн Сино. Фонетика ҳақида рисола. Т., «Ўзбекистон», 1979. Нашрга тайёрловчилар: А. Маҳмудов, Қ. Маҳмудов.
- Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
- Абу Райхон Беруни. Избранные произведения. Том I. Т., 1974.
- Абул Қосим аз-Замаҳшарий. Незик иборалар. Т., «Фан», 1992.
- Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи тарокима. Т., «Фан», 1992.
- Абулғозий. Шажарайи турк. Т., «Чўлпон», 1992.
- Аль-Фароби. Избранные трактаты. Алмааты, «Гылым», 1994.
- Абдулла Авлоний. Тошкент тонги. Т., Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
- Алишер Навоий. Т., «Фан», 1996.
- Ахвеледзани. В. Г. Фонетический трактат Авиценны. Тбилиси, 1966.
- Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1973.
- Боровков А. К. Тюркские глоссы в Бухарском списке «Мукаддимат ал-адаб». Acta orient. НИИД. Tomus XV, Fasc. I-3, 1962, с 31-39.
- Боровков А. К. Бадои ал-лугат. Словарь Толи Имони гератского к сочинениям Алишера Навои. М., 1961.
- Бурабаев М. С. и др. О логическом учении аль-Фараби. Алма-Ата, 1982.
- Булгаков П. Г. Жизнь и труды Беруни. Т., «Фан», 1972.
- Зоҳидов В. Ю. «Лисон-ут-тайр» фалсафаси ҳақида мулоҳазалар. «Улуғ ўзбек шоири» туплами. Т., «ЎзФАН», 1948.
- Звегинцев В. А. История арабского языкознания. Краткий очерк. - МГУ, 1958.
- Изысканный дар тюркскому языку. Т., «Фан», 1978.
- Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период. Л., 1972.
- Кононов А. Н. Библиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период. М., 1974.
- Кононов А. Н. «Родословное древо тюрков» Абулғазихана. Ленинград. 1952., Т., «Чулпан», 1995.
- Хайруллаев М. Абу Наср аль-Фараби. М., 1982.
- Маҳмуд Кошғарий. Девону лугатит турк. I-II-III томлар, Т., «Фан», 1960—1963.
- Мещ А. Мусульманский Ренессанс. М., Наука, 1973.
- Муҳаммад Якуб Чинги. Келдур-наме. Т., «Фан», 1982.

- Назарова Х. Бобур ва ўзбек адабий тили. Т., «Фан», 1971.
- Поппе Н. Н. Монгольский словарь. «Муқаддимат ал-адаб». I—II (М.—Л., 1938). Часть III (М.—Л. 1938).
- Риргас И. Ф. Очерки грамматических систем арабов. —СПб, 1903.
- Рустамов А. Маҳмуд Замаҳшарий. Т., «Фан», 1971.
- Сагадаев А. В. Ибн Рушд [Аверроэс]. М., 1973.
- Стеблева И. В. Захириддин Мухаммад Бобур — поэт, прозаик, ученый. Т., «Фан», 1983.
- Умаров Э. А. Грамматика староузбекского языка «Мабани ул-лугат» Мирзы Мехдихана. АКД. Т., 1967.
- Умаров Э. А. «Бадаи-ал-лугат» и «Санглах» как лексикографические памятники и источники изучения староузбекского языка XV—XVIII вв. АДД. Т., 1989.
- Фозилов Э. Маҳмуд Кошғарий ва унинг «Девон»и.— Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, 5-сон, 34-39-бетлар.
- Фозилов Э. Шарқнинг машхур филологлари. Т., «Фан», 1971.
- Философия Абу Насра Аль-Фароби. Алма-Ата, «Ақыл китоби», 1998.
- Хасанов Б. Р. Принципы составления рукописных словарей к произведениям Навои. АДД. Т., 1989.
- Шарипов А. Великий мыслитель Беруни. Т., «Фан», 1972.
- Касымжапов А. Х. Абу Наср аль-Фараби. М., 1982.
- Босимов Б. Абдулла Авлоний. Т., «Ўқитувчи», 1979.
- Хасанов Х. Маҳмуд Кошғарий. Т., «Фан», 1963

М У Н Д А Р И Ж А

Суз боши	3
Халифалик даврида тилшунослик	6
Абу Наср Форобийнинг лингвистик қарашлари	7
Абу Райхон Беруний лингвистик қарашлари	11
Ибн Синонинг лингвистик қарашлари	20
Қорахонийлар даврида тилшунослик	26
Маҳмуд Кошғарийнинг лингвистик қарашлари	26
Маҳмуд Кошғарийнинг ҳаёти	28
Маҳмуд Кошғарий лингвистик қарашларининг асослари ҳақида	29
Маҳмуд Кошғарий қиёсий-тарихий тилшунослигининг асосчиси	34
Лингвогеографик қарашлари	37
Фонетик қарашлари	38
Лексика ва лексикография соҳасидаги қарашлари	42
Суз ясалиши юзасидан қарашлари	46
Морфологик қарашлари	47
Маҳмуд Замахшарийнинг лингвистик қарашлари	51
Ҳаёти ва ижоди	51
Лингвистик фаолияти	52
Мўғуллар даврида ўзбек тили ва тилшунослиги	55
«Ат-тухфатул закиятун филлуғатит туркия»да тилшунослик масалалари	56
Феъл ва унинг грамматик хусусиятлари	64
Ёрдамчи сузлар	68
Ундовлар	69
Суз ясалиши	69
Синтактик материаллар	69
Темурийлар даврида ўзбек тилшунослиги	72
Алишер Навоийнинг лингвистик қарашлари	73

Навоний фалсафасида умумийлик ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса рутбалари	76
Тил ва нутқ	79
Тил ва тилларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги қарашлари	81
Алишер Навоний — чоғиштира (контрастив) лингвистиканинг отаси	85
Фонетик қарашлари	86
Лексик қарашлари	87
Сўз ясалиши бўйича қарашлари	91
Морфологик қарашлари	92
Синтактик қарашлари	93
Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг лингвистик қарашлари	94
Ўрта аср ўзбек лексикографияси	99
Луғат мақолаларини жойлаштириш тамойиллари	101
Мавзуй луғатларнинг яратилиши	104
Луғатларда грамматика масалалари	106
Хонликлар даври ўзбек тилшунослиги	108
Абулғозий Баҳодирхоннинг лингвистик қарашлари	109
Чоризм ва шўролар даврида ўзбек тилшунослиги	114
Ўзбек маърифатпарварларининг лингвистик фаолиятлари	117
Илк ўзбек алифболарининг вужудга келиши	122
Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг тилшуносликка қўшган ҳиссаси	125
Абдулла Авлонийнинг лингвистик мероси	129
Ашурали Зоҳирининг лингвистик мероси	132
Абдурауф Фитратнинг лингвистик фаолияти	138
Фонетик қарашлари	141
Морфологик қарашлари	145
От	146
Сифат	147
Сон	148
Феъл	150
Синтактик қарашлари	155
Ўзбек илмий тилшунослигининг шаклланиш ва ривожланиш даври	165
Шўролар даврining 20—40-йилларида тил фалсафаси	165
Графика ва имло масалалари	170
Фонетика ва фонология	174
Ўзбек тили морфемикасининг шаклланиши ва ривожланиши	178
Ўзбек тили лексикологиясининг шаклланиши ва такомиллашуви	183
Ўзбек фразеологиясининг шаклланиши ва ривожланиши	190
Лексикография	192
Сўз ясалиши бўлимининг шаклланиши ва тараққиёти	194
Ўзбек илмий морфологиясининг шаклланиши ва тараққиёти	199
Ўзбек тили илмий синтаксисининг шаклланиши ва тараққиёти	203
Ўзбек диалектологиясининг шаклланиши ва ривожланиши	210
Диахрон тилшунослик. Тил тарихи ва грамматика	212
Услубшунослик ва нутқ маданияти	214

Мустақиллик даври ўзбек тилшунослиги	216
Давлат тили ҳақидаги Қонун ва унинг тарихий аҳамияти	216
Мустақиллик даврида ўзбек тилшунослиги эришган ютуқлар	219
Сунгги сўз урнида	221
Адабиётлар	224

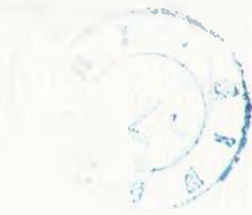
1	225
2	226
3	227
4	228
5	229
6	230
7	231
8	232
9	233
10	234
11	235
12	236
13	237
14	238
15	239
16	240
17	241
18	242
19	243
20	244
21	245
22	246
23	247
24	248
25	249
26	250
27	251
28	252
29	253
30	254
31	255
32	256
33	257
34	258
35	259
36	260
37	261
38	262
39	263
40	264
41	265
42	266
43	267
44	268
45	269
46	270
47	271
48	272
49	273
50	274
51	275
52	276
53	277
54	278
55	279
56	280
57	281
58	282
59	283
60	284
61	285
62	286
63	287
64	288
65	289
66	290
67	291
68	292
69	293
70	294
71	295
72	296
73	297
74	298
75	299
76	300
77	301
78	302
79	303
80	304
81	305
82	306
83	307
84	308
85	309
86	310
87	311
88	312
89	313
90	314
91	315
92	316
93	317
94	318
95	319
96	320
97	321
98	322
99	323
100	324

Нурмонов, Абдухамид
Ушбекистон Республикасидаги тилшуносликнинг
философияси, филология тарихи ва методологияси
Бухара қўшма қўғамининг 1-қўғамининг 1-қўғамининг
17-қўғамининг 2007. 222 б.

Абдухамид Нурмонов

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ ТАРИХИ

Муҳаррир Г. Каримова
Бадний муҳаррир Т. Қаноатов
Техник муҳаррир У. Ким
Мусахҳиҳ Ш. Орипова

ЎЗБЕКИСТОН Республикаси Давлат китобхонаси

Ўзбекистон Республикаси
Давлат китобхонаси
Тошкент филиали
700194

Босишга рухсат этилди 19.06.2002. Қогоз формати 84x108¹/₂. «Таймс»
гарнитурда офсет босма усулида босилди. Шартли босма т. 12,18. Нашр
т. 12,25. Тиражи 2000. Буюртма № 50.

«Ўзбекистон» нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Нашр № 45—2002.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент
китоб-журнал фабрикасида босилди. 700194. Юнусобод даҳаси, Мурод
ков кўчаси, 1.

81.2Уз

Н 87

Нурмонов, Абдуҳамид.

Ўзбек тилшунослиги тарихи: Қлий ўқув юртлари ўзбек филологияси факультетларининг талабалари учун ўқув қўлланма / Масъул муҳаррир: А. Рустамов. — Т.: «Ўзбекистон», 2002. 232 б.

ББК 82.2Уз — 03я73.